

---

# ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1982

---

## Inleiding

Groeien tegen de verdrinking in zou het thema van deze aflevering van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht kunnen zijn. Dat geldt in de eerste plaats de omvang van deze Kroniek: ongeveer twee maal zo dik als de vorige. Uit praktische en financiële overwegingen moet deze omvang als maximum beschouwd worden. In feite ligt er een - niet eens zo klein - boek voor u.

Ook het aantal behandelde onderwerpen is groter: in de vorige Kroniek 40 en nu 69. Het aantal opgravingen was niet groter - maar zeker niet minder belangrijk - dan in andere jaren: de achteruitgang in de bouw zorgde ervoor dat minder nieuwbouw met grondverstoring plaats vond. Dat gaf overigens de gelegenheid een voorzichtige begin te maken met het wegwerken van de gigantische achterstand in de uitwerking van het onderzoek van de afgelopen tien jaar.

De groei van de Kroniek moet dus uit de toename van het bouwhistorisch onderzoek verklaard worden. Dat lijkt in tegenspraak met de daarnet gedane uitspraak over het teruglopen van de bouw. Weliswaar gaat de hoeveelheid „grote“ bouw achteruit, kleine en grote verbouwingen zijn des te talrijker. Deze kleine werken vormen in zekere zin een sluipende „erosie“: zij vernietigen op kleine schaal, maar in grote hoeveelheid, de bouwsporen. Soms wordt voor dergelijke werken geen bouwvergunning aangevraagd, zodat het kwaad vaak al geschied is, vóórdat waarnemingen gedaan kunnen worden. Dat het nalopen van deze „klussen“ zeer tijdrovend is, hoeft geen betoog. In 1981 werden 150 panden min of meer uitvoerig bekeken, in dit jaar waren het een kleine 200. Een honderdtal daarvan komt, al dan niet uitgebreid en soms in groepen, in deze Kroniek aan de orde. Met opzet is ernaar gestreefd - waar mogelijk - de huizen in hun verband te laten zien. Vrij veel aandacht is daarbij besteed aan zijstraten en stegen en aan een oorspronkelijk buitensteeds gebied als Lauwerecht. De niet behandelde, maar wel onderzochte huizen staan opgesomd in een lijst achterin deze Kroniek.

Gelukkig heeft de toename van het aantal onderzoeken ook geleid tot de groei van het aantal auteurs in deze Kroniek: in 1981 waren het er zes, nu dertien, waarbij voor het eerst schrijvers zijn die geen enkele formele band met de ROVU hebben.

Daarmee komen we op de jaarlijks weerkerende lofzang - die niet lang en luid genoeg gezongen kan worden - op al die mensen, bij de ROVU, bij de overige gemeentelijke Diensten en de Secretarie, bij de verschillende universitaire instituten en andere (rijks)instellingen, op al die studenten en vrijwilligers in diverse soorten. Zonder dit groeiende leger van helpers en enthousiasten zou zowel het archeologisch als het bouwhistorisch onderzoek volstrekt onmogelijk zijn. Het reeds gemelde grotere aantal auteurs in deze Kroniek is een regelrecht gevolg van deze ontwikkeling. Dat ondergetekenden daardoor ook vaak meer moeten „managen“ dan hun lief is, nemen ze graag op de koop toe, daar de resultaten er door groeien.

Een aantal voorbeelden van het wijdvertakte net dat vanuit Utrecht onderhouden wordt, moge hier volgen. De bouwhistoricus heeft regelmatig contact met onderzoekers uit andere gemeenten, waarbij uitwisseling van ervaringen en gegevens plaats vindt. Daarnaast heeft hij veelvuldige en vruchtbare verbindingen met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, vooral met de afdeling Onderzoek en Documentatie en met de Kunsthistorische afdeling. Als gemeenschappelijk project dat samen met deze afdeling voorbereid wordt, moet de „Rijkgeïllustreerde beschrijving van oude Utrechtse woonhuizen“ genoemd worden.

Met de Rijksgebouwendienst is een bijzonder goede samenwerking ontstaan, zowel met J. Goudeau en E. J. Nusselder van de afdeling Onderzoek, als met H. Rijkse van het District Utrecht-Noord Holland van de RGD. Onderwijsinstellingen van verschillende soort leveren studenten die geïnteresseerd zijn in het gebouwde verleden van Utrecht. Vandaar dat met het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht, de afdeling Restauratie van de Technische Hogeschool Delft en vanuit HTS en MTS contacten bestaan over talloze studie-onderwerpen, afstudeer-projecten, stages, scripties en zelfs geheel uitbestede projecten. In deze Kroniek wordt van een paar van deze „werkzaamheden door derden“ verslag gedaan door de uitvoerders ervan.

De archeoloog heeft uiteraard zijn verbindingen met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, o.a. via de provinciaal archeoloog, drs. W. J. van Tent, met wie hij - samen met prof. dr. C. Isings, conservatrice van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen - het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten beheert.

Het Archeologisch Instituut van de RU Utrecht leverde weer vele uitstekende studenten, die meewerkten op de opgravingen in 1982. Het moet voor het archeologisch bedrijf in de gemeente Utrecht dan ook als een zware slag beschouwd worden, als de plannen dit Instituut op te heffen doorgaan. Daarmee zou een eind komen aan

een samenwerking die al in de jaren dertig van deze eeuw ontstaan is met een aantal opgravingen op het Domplein, maar die juist in de laatste jaren weer zeer intensief was.

De overige Instituten waarmee samengewerkt wordt, vormen een bont geheel. Op het Instituut voor Geschiedenis van de RU Utrecht is een doctoraalscriptie in voorbereiding over de geschiedenis en de „bewoners“ van het St. Jobsgasthuis. In het verslagjaar kwam aan datzelfde Instituut een doctoraalscriptie gereed over de Utrechtse stadsversterkingen in de late middeleeuwen (zie verder onder Personele zaken en onder Publicaties). Op het Instituut voor Systematische Plantkunde, vakgroep Paleobotanie en Palynologie, wordt in het kader van een bijvak een vergelijkend onderzoek ingesteld naar het gebruik van houtsoorten in beschoeiingen en huizen in 's-Hertogenbosch en Utrecht in de 12e en 13e eeuw. Op het Geografisch Instituut van de RU Utrecht, afdeling Fysische Geografie, wordt inzicht verkregen in de globale opbouw van de bodem onder de stad Utrecht door het bestuderen van de duizenden boorgegevens die berusten bij de afdeling Bodemmechanica van de RO-VU. Het Instituut voor Antropobiologie van de RU Utrecht houdt zich bezig met het menselijk skeletmateriaal afkomstig van het Johanniter klooster op het Vredenburg, van het St. Jobsgasthuis, van de Buurkerk en van het Pieterskerkhof. Bij het Biologisch Archeologisch Instituut van de RU Groningen wordt verder gewerkt aan de enorme hoeveelheid dierlijke botten uit Utrechtse opgravingen.

In het kader van de voorbereiding en uitvoering van de onderzoekingen aan het Pieterskerkhof, de Korte Nieuwstraat, de Herenstraat en de Knipstraat (de laatste twee zijn rioleringswerken), is weer eens te meer gebleken hoe voortreffelijk de samenwerking met de collega's van de RO-VU (afdelingen Bouwkunde, Wegen en Bestratingen, Riolering en Waterhuishouding, Onderhoud) en met de betrokken aannemers geweest is. Dat het goed verlopen van de opgravingen zelf voor een niet onbelangrijk deel te danken is aan het vakwerk van de gebroeders A. en W. Hak van de fa. Jos van der Linden en Zn., hoeft voor ingewijden geen betoog.

Door de enorme hoeveelheid mensen die, direct of indirect, bij de Utrechtse archeologie en bouwhistorie betrokken zijn, bestaat het gevaar dat er personen zijn, die in deze Kroniek tussen de wal en het schip geraakt zijn. Zij allen moeten - hoewel anoniem als de meeste voorvaders, wier „nalatenschap“ wij bestuderen - van onze dank overtuigd zijn.

T. J. Hoekstra  
A. F. E. Kipp

## Personele zaken

Ook in 1982 bleef H. L. de Groot zijn energieke bijdragen leveren aan het Utrechtse „opgravingswezen“. Hij leidde de opgravingen aan het Pieterskerkhof en aan de Korte Nieuwstraat met enthousiasme en kundigheid. Zijn doctoraalscriptie voor het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam over de rivierlopen door Utrecht in de 11e en 12e eeuw naderde zijn voltooiing. De resultaten van zijn onderzoek zijn verrassend te noemen. De archeoloog was door zijn aanwezigheid in staat voorbereidend werk voor de publicatie van de opgravingen aan het Vredenburg te doen, hoewel daarmee door de vele organisatorische en begeleidingswerkzaamheden, minder voortgang gemaakt is dan wenselijk zou zijn.

B. J. M. Klück, medewerker van het Utrechts Monumenten Fonds, rondde onder andere het onderzoek aan de Zilverstraat af. Daarbij werd inzicht verkregen in de ontwikkeling door de eeuwen heen van een complete straatwand; een uitgebreide publicatie van het minutieus verrichte archeologisch/bouwhistorisch onderzoek, aangevuld met belangrijke archiefgegevens, wordt in het vooruitzicht gesteld. In Mariaplaats 9 ontdekte hij een voor Utrecht volledig nieuw middeleeuws huistype. Bij beide bovenvermelde onderzoeken ondervond hij enthousiaste steun van B. van Holst, J. Meijman en K. Richter. De activiteiten van F. Kneefel zijn voor een deel in deze Kroniek zichtbaar in de vorm van zijn voortreffelij-

ke foto's van voorwerpen. Daarnaast was hij actief in het veldwerk en in het tekenen van voorwerpen.

A. A. van Berkel is de zorgvuldige opmeter en tekenaar, zoals te zien is aan de overzichtstekeningen van het bastion Morgenster in deze Kroniek; zij zijn samengesteld uit een groot aantal losse gegevens, die in het veld zodanig zijn vastgelegd dat alles op tekening aan elkaar paste.

R. de Zwarte verdeelde zijn tijd tussen de nooit eindigende werkzaamheden in het provinciale en in het gemeentelijke deel van het Depot van Bodemvondsten. Verder verrichtte hij de waarnemingen aan de Knipstraat en aan Mariaplaats 13.

H. W. Scherpenhuyzen restaureert onvermoeibaar door aan de onafzienbare hoeveelheden aardewerk die nu eenmaal bij opgravingen tevoorschijn komen. Hij wordt daarbij terzijde gestaan door een op constante sterkte blijvende groep vrijwilligers, die hun dinsdagavonden aan het puzzelen, plakken en gipsen besteden. Sommigen hunner beginnen de „meester“ in het vak te evenaren.

De toch al grote productie van typewerk door Tj. Pot werd aanzienlijk verhoogd door de aanschaf van een elektrische schrijfmachine en door de medewerking van M. Pot. Naast zijn belang als „secretaris“ van het team, hield hij zich bezig met de tanden en kiezen van de opgegraven skeletten in samenwerking met het Instituut voor Antropobiologie van de RU Utrecht en met restauratiewerkzaamheden. Deze en andere vaardigheden spreidde hij gedurende drie maanden tentoon op de Nederlandse opgravingen te Satricum (Italië).

L. Ozinga, tewerkgestelde erkend gewetensbezwaarde en bijvakstudent aan het Archeologisch Instituut RU Utrecht, ordende een deel van de vondsten van Vredenburg. Daarnaast bereid hij de publicatie voor van de opgravingen uit 1936, 1938 en 1949 van het Romeinse castellum op het Domplein. Bovendien maakt hij een overzicht van de archeologische gegevens over Utrecht die zich her en der verspreid bij diverse instellingen bevinden. Het gaat hierbij uiteraard om gegevens van vóór 1972.

M. Montforts, doctoraal studente aan het Archeologisch Instituut van de RU Utrecht, verzamelt voor haar doctoraalscriptie alle gegevens uit de Romeinse tijd, die op het gebied buiten het castellum betrekking hebben (Pieterskerkhof, Korte Nieuwstraat, Visersplein, maar ook oudere gegevens). Door het werk van L. Ozinga en M. Montforts zal voor het eerst een volledig overzicht van Romeins Utrecht ontstaan.

L. C. van der Vlerk studeerde in 1982 af op een historisch/archeologische scriptie over de laat middeleeuwse stadsversterking van Utrecht. Over ditzelfde onderwerp bereid zij een publicatie en een tentoonstelling bij de Gemeentelijke Archiefdienst voor. W. van Deemter heeft in het afgelopen jaar honderden, zo geen duizenden, scherven gewassen en genummerd en hun voorkomen op de veldtekeningen gecontroleerd met een enthousiasme en nauwkeurigheid, die het uitwerken van die onderzoeken tot een vreugde zullen maken.

A. van Ooyen en A. de Gooijer verrichtten in het kader van een HTS stage veel documentatie opmetingen aan monumentale gebouwen.

M. Dolfin deed, na haar stage-periode vanuit het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht, samen met J. Penders en E. M. Kylstra, belangrijk werk op het gebied van bouwhistorische inventarisatie. Laatstgenoemde was vele malen bereid in noodsituaties bij te springen en zaken te documenteren, die anders onbeschreven teloor zouden zijn gegaan.

B. Koopmans legt in een uitvoerige fotodocumentatie bouwhistorisch belangrijke details vast.

M. J. W. de Bruijn leverde door gedegen en scherpzinnig archiefonderzoek belangrijk materiaal dat een aantal lopende onderzoeken, zowel op bouwhistorisch als archeologisch terrein, van vaste dateringen en historische achtergronden voorzag.

Als laatste van de lange lijst mag H. J. Slot vermeld worden, die met grote toewijding allerlei bouwhistorische opmetingen en tekeningen maakte.

Bovenstaande indrukwekkende opsomming overziende kan men slechts constateren dat het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht floreert dankzij de inzet van zeer velen, die het werk vol enthousiasme verrichten, de meesten onbetaald, tegen een kleine onkostenvergoeding of op uitkeringsbasis. De gemeente Utrecht is een van de - te weinig - gemeenten die goed voor haar bouwhistorisch en archeologisch erfdeel zorgt; door de bovenvermelde vrijwillige hulp krijgt ze die goede naam voor een relatief zeer laag bedrag.

T. J. Hoekstra  
A. F. E. Kipp

## Tentoonstellingen

In dit jaar valt de herinrichting te vermelden van de permanente expositie over de Domtoren in de Egmondkapel aldaar. Deze tentoonstelling - bedoeld als verjaardagscadeau aan de Domtoren ter gelegenheid van zijn 600-jarig bestaan - is geboren uit een intensieve samenwerking tussen de bouwhistoricus, de Gemeentelijke Archiefdienst en het Centraal Museum. Hij kwam tot stand met medewerking van de Gemeentelijke Fotodienst en de afdeling Onderhoud van de Dienst van Openbare Werken. Een bijzonder woord van dank verdient Daan Out (CMU) voor zijn grote inzet bij de vormgeving van de tentoonstelling en van het daarbij behorende boekje.

De bedoeling van de expositie is het in kort bestek en voor een breed publiek toegankelijk maken van een scala van aspecten van dit merkwaardige monument: van historische en kunsthistorische achtergrond, via de geschiedenis van de bouw, het onderhoud en de restauraties in de loop der eeuwen, tot de ontwikkeling van beiaard, luidklokken en uurwerk.

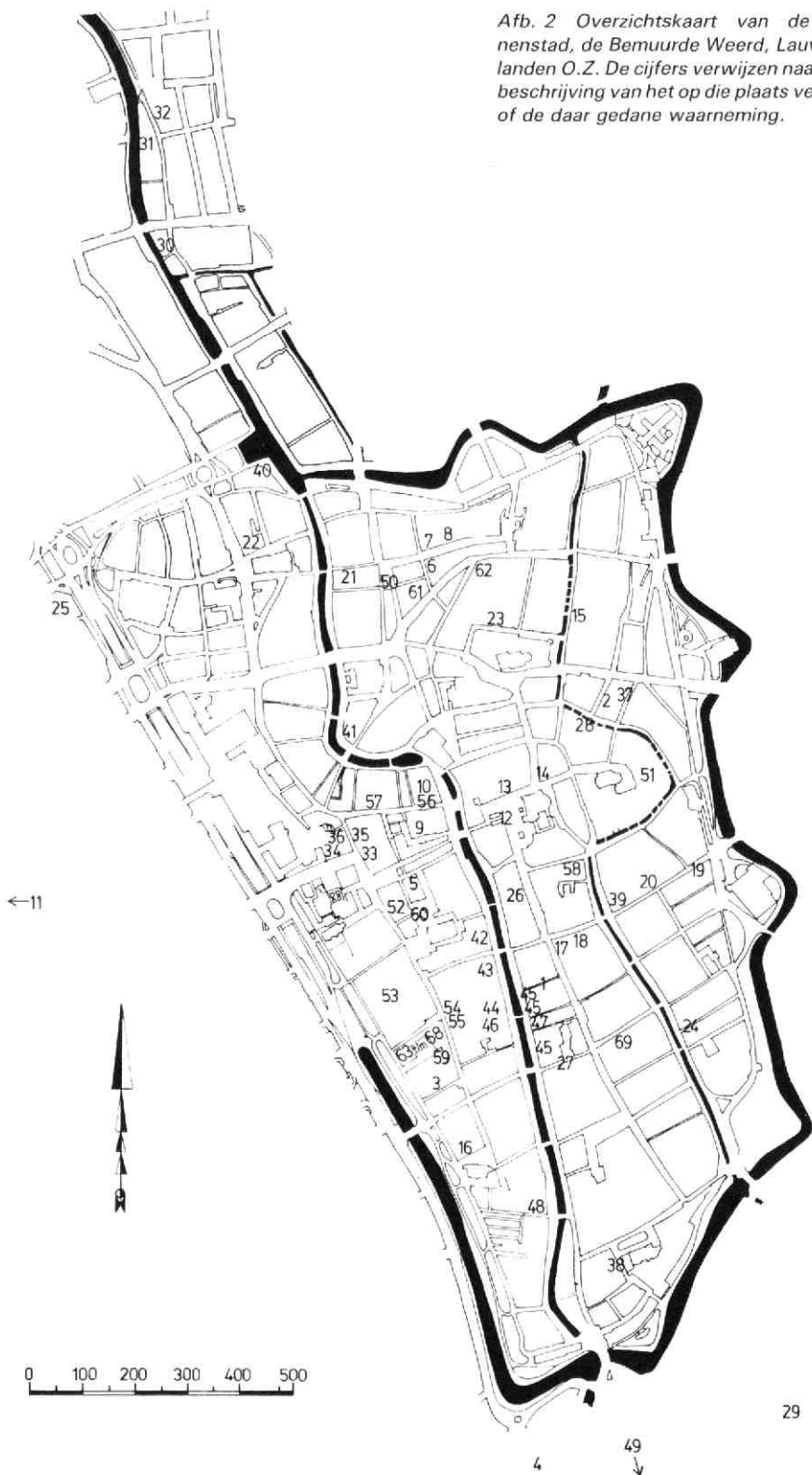
Tegelijkertijd verscheen een begeleidend boekje in torenmodel om deze informatie „meeneembaar“ te maken. Op 26 juni 1982, de 600e verjaardag van de Domtoren, werd de tentoonstelling plechtig geopend door wethouder J. Rosenberg in aanwezigheid van de minister van CRM, dr. H. A. de Boer en de burgemeester van Utrecht, drs. M. W. M. Vos-van Gortel (afb 1).

A. F. E. Kipp



Afb. 1 Aanbieding van de eerste exemplaren van het boekje „Dom 600“ aan minister De Boer van CRM, burgemeester Vos-van Gortel en wethouder Rosenberg, bij de opening van de permanente expositie in de Egmondkapel op de 600e verjaardag van de Domtoren: 26 juni 1982.

Afb. 2 Overzichtskaart van de Utrechtse binnenstad, de Bemuurde Weerd, Lauwerecht en Hogelanden O.Z. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming.



## Publicaties met betrekking tot onderzoeken uit vorige Kronieken

J. Belonje, Soudenbalch. MBOU 1982-4, 103-104.  
M. W. J. de Bruijn, Mariaplaats 9: het zomerhuis van Evert Zoudenbalch. MBOU 1982-12, 215-218.  
H. A. Heidinga en E. H. Sminck, Brick Spit-supports in the Netherlands (13th-16th century). In: J. G. N. Renaud ed., Rotterdam Papers IV, Rotterdam 1982, 63-82.  
T. J. Hoekstra, Vredenburg Castle at Utrecht (1529-1577). In: M. De Bouard ed., Château Gaillard IX-X, Caen 1982, 145-174.  
A. F. E. Kipp, Domtoren 600 jaar, Utrecht 1982.  
A. M. Koldewij, Een Utrechts herdenkingsbord uit 1496. MBOU 1982-5, 113-115.  
E. M. Kylstra, „Het Nieuwe Land“, ontstaan van het gebied langs de Utrechtse Waterstraat. Scriptie afd. Restauratie TH Delft, typescript, Delft 1982.  
H. Sipman en B. Klück, De oudste korstmossen van Nederland. De Levende Natuur 1982-5/6, 183-187.  
L. C. van der Vlerk, De schutmeester en de verdedigingswerken van de stad Utrecht tot en met 1528. Doctoraalscriptie Instituut voor Geschiedenis RU Utrecht. Typescript, Utrecht 1982.  
P. M. L. van Vlijmen, Pijpaarden plastic in het Centraal Museum te Utrecht, 1440-1550. Doctoraalscriptie Kunst-historisch Instituut RU Utrecht. Typescript, Utrecht 1982.  
G. W. C. van Wezel, De bouwgeschiedenis van de St. Janskerk te Utrecht tot 1700. In: Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht. Jaarverslag nr. 6, 1979-1980-1981, Utrecht z.j., 105-158.

## Vervolgonderzoek met betrekking tot onderzoeken uit voorgaande Kronieken

**Kaatstraat.** (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 53-57).

In het Laboratorium van de Keuringsdienst van Waren te 's-Gravenhage werd met behulp van een röntgenspectrometer een aantal voorlopige waarnemingen verricht door A. J. Klein Haneveld aan een viertal kleine plavuisjes, die afkomstig zijn uit het vroeg 14e eeuwse ovenafval uit de Kaatstraat. Speciale belangstelling genoot daarbij het oppervlak van die tegeltjes die geacht werden met tinglazuur behandeld te zijn. Vastgesteld werd dat het oppervlak (de glazuurlaag) samengesteld was uit tin en lood. Daarmee was vast komen te staan dat het hier inderdaad om het voorkomen van zeer vroege majolica gaat. Van de op de tegels voorkomende versiering wordt in het algemeen aangenomen dat die met een mangaanpapie is gemaakt. Dat was (nog) niet aan te tonen, daar de klei zelf nogal wat mangaan bevat.

Het groengekleurde loodglazuur bevatte - zoals verwacht - koper. Het ligt in de bedoeling dit onderzoek op wat grotere schaal en systematischer voort te zetten en daarbij ook, indien mogelijk, de nog bestaande fragmenten van 14e eeuwse tegelvloeren te betrekken.

**Oudkerkhof.** (Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 13-16).

Een klein deel van de in de rioolsleuf door het Oudkerkhof aangetroffen menselijke skeletresten werd aan een C14 onderzoek onderworpen in het Laboratorium voor Algemene Natuurkunde van de RU Groningen. De enige datering die uit de archeologische context volgde, was: na-romeins en vóór de 13e eeuw. Het resultaat van het C14 onderzoek was  $1240 \pm 25$  BP (GrN-11342), wat omgerekend neerkomt op 690-780 n Chr. Daarmee is vast komen te staan dat onder het Oudkerkhof de oudst bekende christelijke begraafplaats van Utrecht heeft gelegen, misschien zelfs uit de tijd van Willibrord zelf. Het ligt het meest voor de hand te veronderstellen dat deze begraafplaats bij de kerk van Willibrord gehoord heeft. Opvallend is dat die begraafplaats dan buiten de muren van het castellum heeft gelegen en de kerk - naar aangenomen wordt - daarbinnen. Onderzoek moet nog gedaan worden naar parallele situaties uit de zelfde tijd, bijvoorbeeld in het noorden van Engeland, waar Willibrord vandaan kwam.

Zoals reeds in de Kroniek van 1976-1977 vermeld is, moet ter plaatse van de begravingen een grote wegspeeling van grond hebben plaats gehad, omdat de 13e eeuwse ophogingslagen al enkele tientallen centimeters boven de graven begonnen. De reconstructie van de hoogte van het maaiveld in de 8e eeuw tot ca. 3.60 m + NAP komt overeen met die van het Pieterskerkhof in de 5e/6e eeuw, die ca. 3.20 m + NAP bedroeg. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat dezelfde 12e eeuwse ramp die het grafveld van het Pieterskerkhof aantastte (zie aldaar in deze Kroniek), ook verantwoordelijk geweest is voor het wegspeelen van de grond van het Oudkerkhof.

**Springweg 110-130.** (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 65-74).

Hoewel het opgaande werk van Springweg 110-130 (Mieropskameren) in de, toen nog alleen archeologische, Kroniek niet behandeld werd, is het toch goed hier de resultaten van het onderzoek van H. Sipman, Instituut voor Systematische Plantkunde RU Utrecht, te vermelden. Hij determineerde de korstmossen die door B. J. M. Klück waren aangetroffen op een muur uit de tweede helft van de 14e eeuw. Deze muur was oorspronkelijk de westelijke omheiningmuur van het terrein van het Regulierenklooster. Omstreeks 1500 is tegen die muur ter plaatse van Springweg 110 een gebouw gezet. In de toen ontstane droge atmosfeer zijn de korstmossen gedeeltelijk geconserveerd. Dezelfde soorten die op de muur van Springweg 110 werden gevonden, treft men nu nog aan op de muren van dorpskerken in het noorden des lands. In Utrecht is de lucht al te zeer vervuild voor het voorkomen van korstmossen. Inmiddels zijn nieuwe vondsten op dat gebied gedaan bij het onderzoek van Mariaplaats 9 (zie aldaar in deze Kroniek). Voor LIT zie p 85.

**Visserplein.** (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75-83). Een aantal paaltjes, dat naar aangenomen wordt, tot een perceelsscheiding behoord heeft, is aan een C14 onderzoek onderworpen. De archeologische context dateerde deze perceelsscheiding in de Romeinse tijd of later. In het Laboratorium voor Algemene Natuurkunde van de RU Groningen is vastgesteld dat de paaltjes uit de nà-Romeinse tijd moeten dateren: 1565 ± 25 BP (GrN-11339). Na ijking komt dat neer op 430-520 n Chr. Dat houdt tevens in dat de rivieroever, waarlangs de palenrij werd aangetroffen in de 5e eeuw bestond. Bovendien moet het kleipakket dat de oever en de perceelsgrens afdekte, na de 5e eeuw zijn afgezet. Hoewel er geen voorwerpen uit de vroege middeleeuwen ter plaatse zijn aangetroffen, duiden de gevonden paaltjes en hun datering op menselijke activiteiten in die periode in Utrecht.

H. L. de Groot  
T. J. Hoekstra

## Onderzoekingen, vondsten en publicaties

Deze rubriek is alfabetisch gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 2. Alle vondsten bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Voetiusstraat 2, Utrecht. De bouwhistorische gegevens berusten bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, Ravellaan 96, Utrecht.

De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn vervaardigd door de Fotodienst van de Gemeente Utrecht, waarvan de medewerkers modder en stof, hitte en koude getrotseerd hebben teneinde het vaak kortstondig zichtbare Utrechtse verleden voor het nageslacht vast te leggen. Dat is ook in 1982 weer voortreffelijk gelukt.

De Utrechtse Foto Afwerk Centrale leverde weer vele honderden afdrucken van negatieven, niet alleen ten behoeve van de vondstadministratie, maar ook voor deze Kroniek.

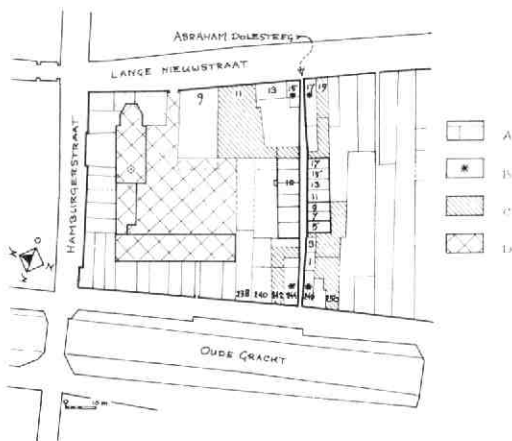
## Gebruikte afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
BKNOB	Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Cat. Hist. Mus.	Catalogus van het Historisch Museum der Stad.
CMU	Centraal Museum Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JBOU	Jaarboek Oud Utrecht

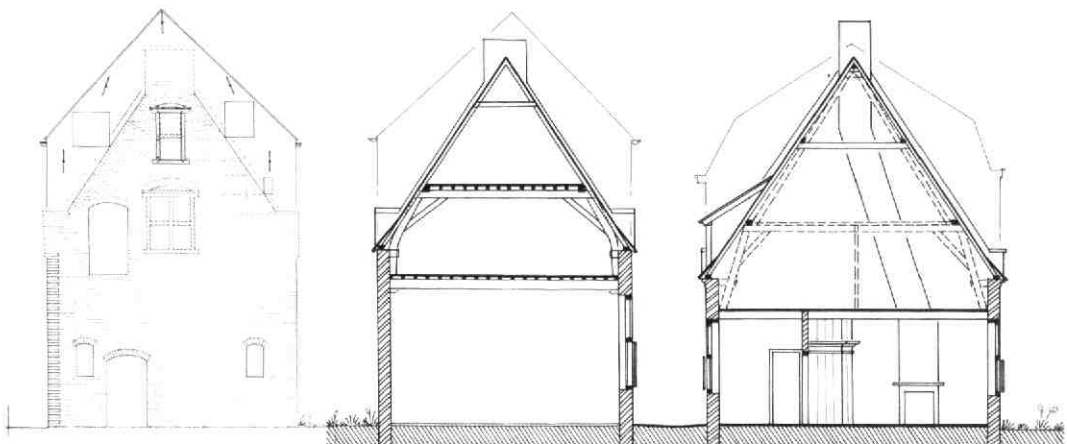
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de Gemeente Utrecht
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud Utrecht
Opm.	Opmeting
RAU	Rijksarchief in de provincie Utrecht
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
RGD	Rijksgebouwen Dienst
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken, Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
Tek.	Tekening

## 1. Abraham Dolesteeg

De Abraham Dolesteeg is een van de weinige gevallen, waarin t.g.v. aaneensluitende bouw- c.q. rehabilitatieplannen vrijwel een hele steeg bij bouwhistorisch onderzoek betrokken kan worden. Dat is van groot belang omdat het hier de enige zijsteeg van de Oude Gracht betreft, waarin niet alleen breedte en schaal maar zelfs ook de opzet van de middeleeuwse bebouwing tot op heden grotendeels herkenbaar is



Afb. 3 Abraham Dolesteeg. Perceelsstructuur op basis van de kadastrale minuut. Tek. A. F. E. Kipp. A: perceelsstructuur. B: hoekpercelen. C: buurpercelen met achteruitgang aan de steeg. D: voormalig Abraham Doleklooster.



Afb. 4 Abraham Dolesteeg. a: de middeleeuwse westgevel van nr. 10, met de verhoging van 1858. b: dwarsdoorsnede naar het oosten door de steeg en de huizen nr. 10 (links) en nrs. 7/9 (rechts); reconstructie van de toestand vóór 1858, resp. 1880. Tek. A. F. E. Kipp.

gebleven. Het is om die reden zeker een steeg om zuinig op te zijn.

De steeg heeft een smal toelopend begin en einde. Aan de Lange Nieuwstraat-zijde grenzen hieraan - achter de hoekpanden - tuilmuren, achtererven en uitgangen van buurpanden aan beide zijden (afb. 3). Dit in tegenstelling tot de aaneengesloten bebouwing achter de hoekhuizen aan de Oude Gracht, op een klein binnenplaatsje aan de noordzijde na. Afgezien van de vier hoekhuizen bestaat c.q. bestond de steegbebouwing uit éénlaagshuizen met de kap evenwijdig aan de steeg en een diepte van ca. 7 m. Een uitzondering hierop vormen alleen de nrs. 1 en 3 met hun diepte van 3 m. Zij vormen het verlengde van het hoekhuis Oude Gracht 246, en zijn mogelijk ontstaan als volgebouwd achtererf daarvan. Nr. 1 werd vermoedelijk in later tijd met een verdieping verhoogd.

Nr. 5 was tot een verbouwing in 1950 nog herkenbaar als een éénlaags huis, dat later met een verdieping werd verhoogd, waarbij de naastgelegen uitgang van het perceel Oude Gracht 250 werd overbouwd.

De nrs. 7 en 9 zijn thans twee huizen onder één dak, maar zij lijken een latere opsplitsing van een als eenheid ontstaan gebouw. Van dit gebouw zijn in de achtergevel van de nog middeleeuwse beganegrond grote houten kruiskozijnen bewaard, die erop lijken te wijzen, dat vroeger hierbij (een deel van) het achtergelegen achtererf van Oude Gracht 250 heeft behoord, of - wat waarschijnlijker is - dat dit gebouw evenals nr. 5 oorspronkelijk deel uitmaakte van het perceel van nr. 250.

De beganegrond-balklaag van Abraham Dolesteeg 7 en 9 is later aangevuld tot, dan wel vervangen door, een enkelvoudige balklaag. Vermoedelijk viel dit samen met een verbouwing in 1880, waarbij het huis met een verdieping werd verhoogd en tevens werd ingedeeld in twee boven- en twee benedenwoningen.

Later werd de beganegrond tot bedrijfsruimte verbouwd (afb. 4).

De hierop aansluitende nrs. 11-17 zijn vermoedelijk eveneens als één complex ontstaan. Ondanks latere aanpassing tot bedrijfsruimten zijn zij nog duidelijk te herkennen als 17e eeuwse verbouwing van een reeks middeleeuwse kamers. Zij zijn twee aan twee elkaars spiegelbeeld en hebben gekoppelde deurpartijen die deels nog uit de 17e eeuw stammen. Aan de oostzijde grenst de kopgevel van nr. 17 aan de vroegere achteruitgang van Lange Nieuwstraat 19, waarop het later dichtgebouwde achtererf van het hoekpand, Lange Nieuwstraat 17, aansluit.

Van de bebouwing aan de noordkant van de steeg bleef alleen het geheimzinnig aandoende nr. 10 - 10a bewaard. Dit gebouw maakte deel uit van een niet-homogene reeks van 7 kamers tussen de achteruitgang van Oude Gracht 242 en het binnenplaatsje achter het hoekpand Oude Gracht 244 aan de westzijde, en de achteruitgang van Lange Nieuwstraat 11 en de tuin van het hoekhuis Lange Nieuwstraat 13-15 aan de oostzijde (afb. 3). Van deze reeks vormde het oostelijk viertal kennelijk in de middeleeuwen bouwkundig één geheel, bestaande uit een hoge beganegrond en een forse kap met een vlieringvloer op kinderbalken (afb. 4). Deze opzet is als doorsnede thans nog zichtbaar in de huidige oostgevel. Later is het meest oostelijke perceel afgesplitst, bij Lange Nieuwstraat 11 getrokken, en tenslotte gesloopt en als tuin ingericht. Het resterende drietal (thans nr. 10 - 10a) werd voordien bij een verbouwing in 1858 met een verdieping verhoogd en verdeeld in een beganegrond en twee bovenwoningen. Het schilderachtige muurwerk aan de achterzijde vertoont diverse bouwsporen, waaronder een bij een aanzienlijk lager maaiveld behorende getoogde vroegere doorgang (die wijst op enig verband met het achterterrein), alsmede een middeleeuwse uitbouw die bij de 19e

eeuwse verbouwing werd verhoogd t.b.v. toiletten van de bovenwoningen. De vensters op beganegrond en verdieping zijn hoog geplaatste bolkozijnen met houten overhoekse tralies bij wijze van „diefijzers“; deze dateren kennelijk uit een tijd dat er geen relatie meer bestond met het achtergelegen terrein.

De vrijwel gaaf bewaardgebleven middeleeuwse westgevel (afb. 4) zorgt vooraansnog voor raadsels t.a.v. de relatie tussen dit gebouw en het thans gesloopte buurpand aan de Oude Grachtzijde. De achterhoek van deze gevel is namelijk met een duidelijk hoekverband gelijktijdig met de achtergevel van nr. 10 opgemetseld. De voorhoek daarentegen lijkt tot en met de vroegere zolderborstwering vanouds deel uit te maken van de voorgevel van het verdwenen buurpand nr. 8.

Voorts vertoont de topgevel, behalve de aansluitingen van nok en gordingen van nr. 8, een nog bestaand houten kloosterkozijn in de top, dat, op grond van zijn plaatsing in het (huidige) buitenvlak van de gevel en de originele bakstenen druiplijst erboven, vanouds moet horen bij nr. 10 en dat moet dateren uit een tijd dat nr. 8 lager was of nog niet bestond. Daaronder zitten op zolderniveau twee dichtgezette openingen. De grootste, in de as van de gevel, vertoont nog de contouren van een verdwenen kruiskozijn met druiplijst, waarvoor hetzelfde geldt als voor het bovengenoemde kloosterkozijn. Rechts daarnaast zit echter een smallere maar diepere opening van een kennelijk eveneens uit de bouwtijd stammende getoogde doorgang, waarvan het hoekverband doorloopt tot op het zoldervloerniveau van nr. 10. Bovendien bevinden zich op de beganegrond een dichtgezette, oorspronkelijke doorgang, alsmede twee nissen die vreemd aandoen in de buitenzijde van een gevel, en die eerder lijken te wijzen op een ontstaan van deze muur als oostelijke beëindiging van nr. 8. Sommige elementen lijken erop te wijzen dat deze topgevel oorspronkelijk als eindmuur van een gebouw aan de oostzijde (nr. 10) werd gebouwd, grenzend aan een onbebouwd erf. Later zou deze eindgevel dan een gemeenschappelijke scheimuur zijn geworden bij de bouw van het westelijke buurpand (nr. 6-8). Andere elementen doen precies het omgekeerde verwachten, terwijl de oorspronkelijk lijkende doorgang op de verdieping op een vanouds bestaande relatie tussen twee bebouwde percelen lijkt te wijzen. . . . Mogelijk kan dit raadsel door nader onderzoek tijdens de op handen zijnde rehabilitatie worden opgelost.

A. F. E. Kipp

## 2. Ambachtstraat 5

Dit midden 17e eeuwse huis hoort thuis in de groep Utrechtse huizen met pilastergevels van de kolossale orde, in dit geval voorzien van forse gebeeldhouwde koppen als consoles in het fries van de kroonlijst (vgl. Breedstraat 22-24) (afb. 14b). Merkwaardig is dit huis met name door zijn structuur. In feite is het een ongebruikelijke variant op de 17e eeuwse zogenaamde „tweebeukige huizen“, die vooral in de oostelijke



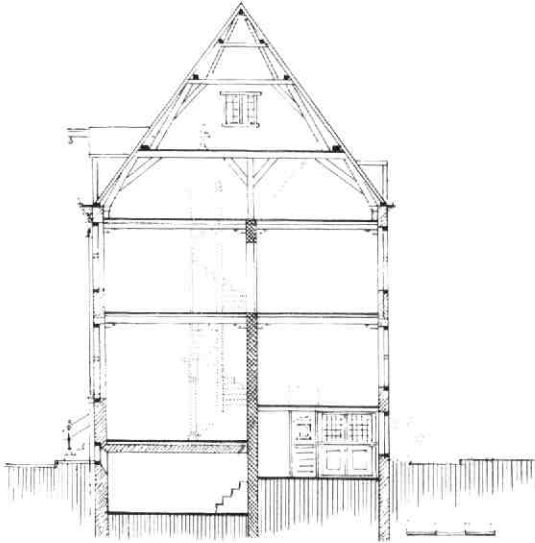
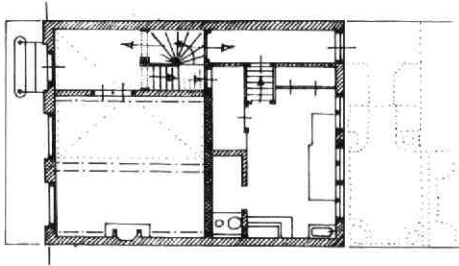
Afb. 5 Ambachtstraat 5. De voorgevel. Fotogrammetrische tekening A. de Waal, Hattem. Reconstructie van de plattegrond van de beganegrond en van de doorsnede naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp. Dubbel gearceerd: balkdragende binnenmuur.

helft van de oude stad thuishoren en die bijvoorbeeld in de Boothstraat, Herenstraat, Brigittenstraat en Zuilenstraat ruim vertegenwoordigd zijn. In het algemeen zijn deze huizen vrij breed en bestaan zij uit twee (ongeveer) gelijkwaardige bouwdelen achter elkaar, ieder met een eigen zadeldak, waarvan de nok evenwijdig loopt met de straat.

Bij Ambachtstraat 5, waar de breedte slechts drie traveeën bedraagt, bestaat dit huis wel uit twee beuken met onafhankelijke moer- en kinderbalklagen, maar deze zijn samengevat onder één groot dak met de nok evenwijdig aan de straat (afb. 5).

De oorspronkelijke indeling van het huis is verwant aan de split-level-indeling die men bij veel zogenaamd „diepe huizen“ uit de 17e eeuw aantreft. Aan de





voorzijde trof men op de wat verhoogde beganegrond de hal aan met een spiltrap achter een decoratief dubbelportaal en daarnaast een zijkamer boven een tongewelfde kelder. Daarachter lag tot een verbouwing in 1942 een opkamer boven een ruime souterrainkeuken. In deze keuken bevond zich vanouds een grote ingemetselde oven. (Van de spiltrap werd bij genoemde verbouwing het beganegrondgedeelte gewijzigd en de opkamer werd verbouwd tot suite op niveau van de voorkamer, waarbij de kelderkeuken kwam te vervallen). Boven zijn kamers voor en achter, en ook de zolder is deels van kamers voorzien. De royale vliering is degelijk van constructie en kennelijk speciaal voor opslag bedoeld, gezien de forse hijsinstallatie aldaar. Alle schoorstenen zijn bovenaan de zuidmuur gecombineerd tot één indrukwekkende vierkante schoorsteen bovendaks.

Een soortgelijke opzet van feitelijk structureel „diepe huizen” onder een grote dwarskap, maar dan met drie huizen onder één dak, treft men aan bij Pieterstraat 2-4-6. Andere varianten op 17e eeuwse tweebeukige huizen komen in deze Kroniek aan de orde bij Muntstraat 4, 6 en 7, Voorstraat 61 en Zuidenstraat 9 en 15.

A. F. E. Kipp

### 3. Andreasstraat 33 - 41

De oorsprong van dit rijtje kameren aan de noordwestzijde van de Andreasstraat ligt in een in de loop van de 16e eeuw door G. van der Eem gestichte fundatie, bestaande uit vijf vrijwoningen. Hiervan zijn drie in verbouwde staat min of meer bewaard gebleven; de opzet is nog duidelijk herkenbaar. De fundatie bestond uit drie kameren ten westen en twee kameren ten oosten van de overbouwde poort naar de achter gelegen herberg „De Vergulde Uijl”, alle op een grondvlak van 5 x 5 m.

In de voorgevel had ieder huisje een in een segmentboognis geplaatste smalle deur met bovenlicht, alsmede een breed venster (afb. 6). Het doorlopende dak was opgesloten tussen twee topgevels met vlechtingen (baksteenformaat: 25.5 x 12.5 x 5.5 cm). De moer- en kinderhalklaag (beide eiken) vertoont c.q. vertoonde ojiefsleutelstukken met getande onderrand.



Afb. 6 Andreasstraat 33-41. Schetsmatige reconstructie van de kameren van Van der Eem. Tek. A. F. E. Kipp.

In de 19e eeuw zijn de huisjes gemoderniseerd en voorzien van nieuwe bedstedewanden, waarin tevens het portaal en een kast onder de trap naar de zolder is opgenomen. Rond 1900 zijn de daken in gewijzigde vorm vernieuwd, en later werden de twee huisjes ten oosten van de poort gesloopt. In de daardoor vrijgekomen achtermuur zit veel secundair moppennwerk met indelingssporen.

A. F. E. Kipp

### 4. Bleekstraat

In 1981 werden de huizenblokken tussen de Bleekstraat en de Jeremiestraat gesloopt. Verspreid over het hele terrein werden scherven uit de 13e tot 19e eeuw aangetroffen. Ter plaatse was tot aan de 19e eeuw geen bebouwing aanwezig, zodat verondersteld mag worden dat de vondsten uit ophoging met uit de stad afgevoerde grond afkomstig waren. In december 1982 werd het terrein bouwrijp gemaakt. In een door sloop en bouwactiviteiten ongestoord stuk grond werd een bijzonder, tinnen pelgrimsinsigne aangetroffen (afb. 7) met afmetingen van 4 x 2.7 cm. Het insigne draagt als opschrift: ST : NICOLA : DE (: P)ORT. Door breuk ontbreekt de letter P van Port. Het voorwerp is afkomstig uit St. Nicolas-de-Port (Dep. Meurthe-et-Mosellé) bij Nancy



Afb. 7 Bleekstraat. Tinnen pelgrimsinsigne uit St. Nicolas-de-Port; 14e eeuw. Foto F. Kneefel.

in dat deel van Frankrijk dat vroeger Lotharingen heette.

In 1093 zou ridder Albert de Varrangeville, terugkerend uit het Heilige Land via Bari (waar de relieken van St. Nicolaas lagen), een fragment van een vinger van de Heilige hebben meegenomen. De reliek werd ondergebracht in een kapel van Onze Lieve Vrouwe in het plaatsje Port, dat vanaf die tijd St. Nicolas-de-Port

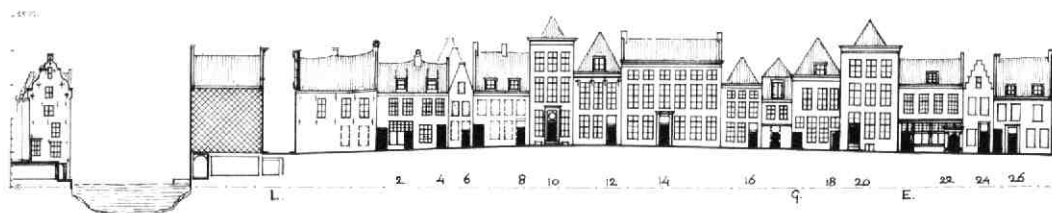
gaat heten en een beroemd pelgrimsoord wordt. Het gevonden insigne, waarvan in ieder geval in Nederland geen parallel bekend is, dateert waarschijnlijk uit de 14e eeuw (vr. med. T. Stam, Rijksmuseum Het Catharijne Convent, Utrecht). De Heilige is in volledig bisschopsgewaad afgebeeld. Links onder: de drie verarmde maagden, die door middel van een (nachtelijke) schenking van drie beurzen met goudstukken, toch een goed huwelijk konden aangaan. Geheel onder: de drie knapen in de vleestobbe, die - in stukjes gehakt door een boze slager - door St. Nicolaas weer tot complete mensen werden gemaakt. De slager moest daarna zijn leven lang St. Nicolaas dienen en wordt daarom beschouwd als het proto-type van Zwarte Piet.

F. Kneefel

## 5. Boterstraat 20

Naast het even verderop gelegen huis Mariaplaats 50 en enkele in de loop van onze eeuw verdwenen huizen in dezelfde reeks, hoort Boterstraat 20 tot de kleine groep grote, diepe middeleeuwse stenen huizen buiten de Oude Gracht, die met name aan de zuidkant van Boterstraat-Mariaplaats een belangrijke rol speelden (zie Kroniek 1981: Mariaplaats 50. MBOU 1982-2, 62-63) (afb. 8). Als gevolg van verbouwingen en een uitbreiding naar achteren in de afgelopen decennia is het daarvan een op het eerste gezicht onduidelijk, maar niet onbelangrijk voorbeeld.

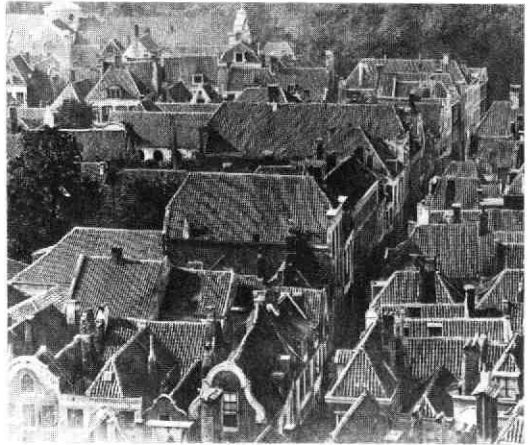
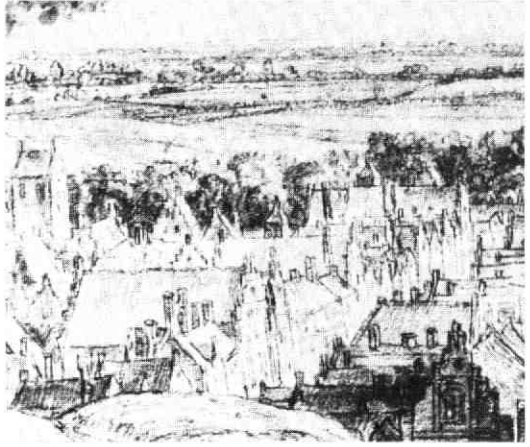
Afb. 8 Boterstraat 20. Reconstructie van de zuidelijke gevelwand van Boterstraat-Mariaplaats tussen Oude Gracht en Springweg. Tek. A. F. E. Kipp. a: toestand ca 1650. b: toestand ca 1870.



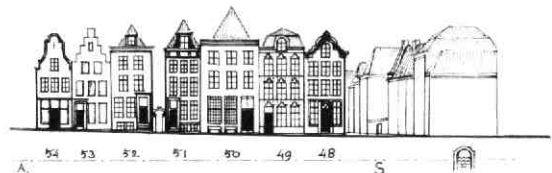
Als vervolg op gegevens die in dit huis enige tijd geleden tijdens een verbouwing aan het licht kwamen, werd in het begin van 1982 een voorlopig onderzoek ingesteld wegens een bouwplan, naar aanleiding van een brand in dit pand in 1981. Het forse huis ligt tussen de Eloyensteeg en het huidige Visserplein, maar sloot aan de oostkant vroeger op bebouwing aan. Van der Monde vermeldt in 1844 reeds speciaal het opvallend grote baksteenformaat van dit huis. Inderdaad blijken de tweesteens muren te bestaan uit moppen van 32-35 x 16-17 x 8-8.5 cm, 10 lagen 92-95 cm, wat mogelijk op een 13e eeuwse oorsprong wijst. De drie zichtbare hoeken (en vermoedelijk ook de vierde) van het gebouw zijn tot ca. vier meter hoog afgewerkt met een hoekketting van forse trachietblokken (afb. 11). Daarboven loopt het baksteenwerk door met een gaaf kop-strek-kop hoekverband. Het overige muurwerk vertoont een vrij regelmatig Vlaams verband (afb. 10).

De voorgevel was vermoedelijk oorspronkelijk een trapgevel, zoals o.a. valt af te leiden uit sporen ter plaatse en uit een vrij nauwkeurige tekening die vanaf de Domtoren, ca. 1650, door A. van Waterloo gemaakt is (afb. 9; zie Kroniek 1981: Mariaplaats 50. MBOU 1982-2, 62). Deze trapgevel heeft middels hoekkantelen opzij aangesloten op als weergangmuren hoger opgetrokken zijmuren (waarbij de goot dus achter i.p.v. buiten de muur ligt). Deze nog bestaande weergangmuren lopen echter slechts tot ca. 6 m achter de voorgevel door en zijn dus als voorbeeld van een schijnweergang te beschouwen. Duidelijk was te zien aan steenformaat en Vlaams verband, dat deze opbouw tot het originele muurwerk behoort.

Van de bogen boven de vensters was niet veel meer te zien ten gevolge van een vroeg 19e eeuwse verbouwing, waarbij de vensteropeningen werden vergroot en voorzien van de huidige empireramen, terwijl



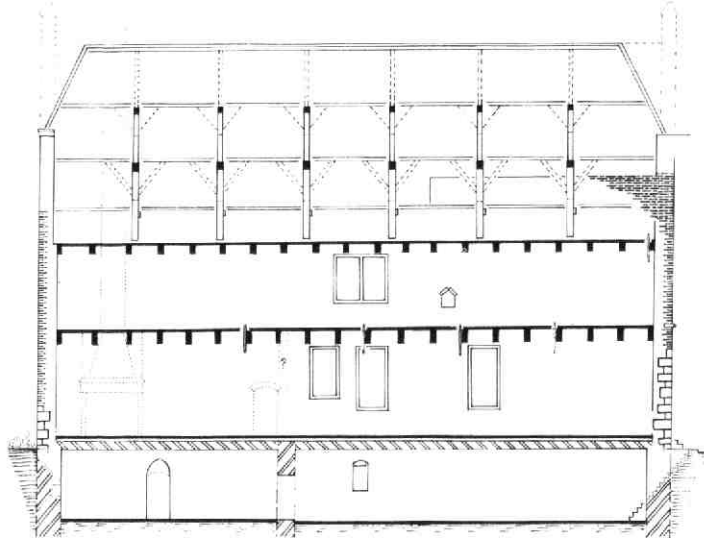
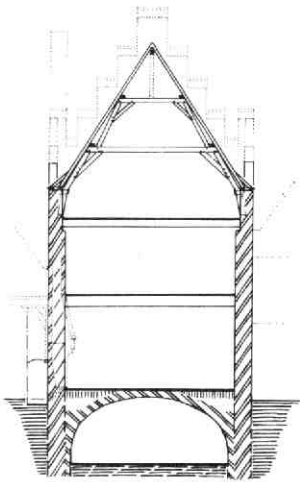
Afb. 9 Boterstraat 20. Gezichten vanaf de Domtoren naar het zuidwesten over de Boterstraat. a: tek. A. Waterloo, ca 1650. GAU TA Ba 3. b: foto W. C. van Dijk, ca 1870. GAU TA CA 2(6). Frappant zijn de grote, middeleeuwse stenen huizen temidden van de „normale” bebouwing. In het midden: Boterstraat 20; achteraan: Mariaplaats 50; linksboven: de achterzijde van Springweg 8. De overeenkomst tussen het 17e eeuwse en het 19e eeuwse beeld is opvallend.



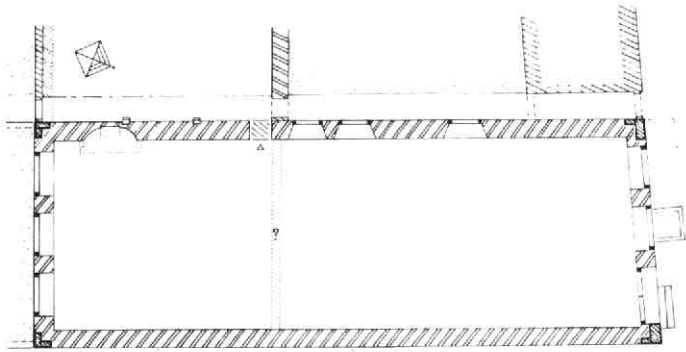
de geveltop werd vervangen door een forse kroonlijst. Wel werd een tufstenen band teruggevonden, vermoedelijk een (weggehakte) waterlijst ter markering van de bovenkant van de beganegrond.

De achtergevel heeft merkwaardigerwijs wel zijn middeleeuwse spitsboognissen deels bewaard en wel in de vorm van een 19e eeuwse vrije vertaling: zij omlijsten thans spitsboogvormige houten kozijnen met bijpassende driedelige roedenramen.

Onder het huis bevindt zich een kennelijk in de latere middeleeuwen ingebouwde dan wel vernieuwde kelder, die uit twee tongewelfde delen bestaat met een tweesteens scheidsmuur. In de achtermuur bevindt zich een oud kelderlicht tussen twee kaarsnissen. Ongeveer 3 m daarvoor bevindt zich in de rechter



Afb. 10 Boterstraat 20. Reconstructie van de toestand vóór 1937, met middeleeuwse elementen. Tek. A. F. E. Kipp. a: langsdoorsnede naar het westen, gecombineerd met de beide hoeken van de oostmuur. b: dwarsdoorsnede naar het noorden, met reconstructie van de voorgevel en van de aanzet van het zijhuis. c: plattegrond van de beganegrond.



zijmuur een dichtgezette oude, of zelfs oorspronkelijke, doorgang naar de kelder van het buurhuis. Op de enige treden boven straatpeil gelegen beganegrond werd bij de verbouwing in 1979 - net een dag te laat - een juist verdwenen middeleeuwse schouw geconstateerd tegen de westelijke zijmuur, op slechts 1 m uit de achtergevel. Deze bestond uit een ruim 2 m brede, diepe uitholling in de muur, naar boven tot ca. 1 m toelopend en weggewerkt achter een „dunne muur“, die vermoedelijk moet worden opgevat als rookkap plus dichtgezette haardopening. De tussenruimte was gevuld met puin, waaronder veel dakpannen. De uit de bouwtijd stammende halfsteens achterwand van de schoorsteen is aan de buitenzijde nog herkenbaar. De wel zeer excentrische plaats van deze oorspronkelijke stookplaats doet vermoeden, dat de beganegrond vanouds een afgescheiden achterkamer heeft bezeten (afb. 10). De muur (of wand) daarvan moet waarschijnlijk gezocht worden ter plaatse van de scheidsmuur in de kelder. Vlak daarnaast bevindt zich een dichtgezette, kennelijk oorspronkelijke, doorgang naar de achterbouw van het buurpand, waarin zich thans de Regentenzaal van het St.

Eloyengasthuis bevindt. Dit bouwdeel heeft zwaar middeleeuws muurwerk, en een oude kelder met een middenboogstelling ter ondersteuning van een (mogelijk nog bestaande) houten kelderbalklaag. Van het thans verdwenen houtskelet waren de op consoles van basaltlava steunende muurstijlen ingelaten in de zijmuur van Boterstraat 20. Kennelijk is de Eloyensteege pas later door deze achterbouw heen doorgetrokken. Het is niet onmogelijk, dat de huidige Regentenzaal moet worden beschouwd als een oorspronkelijk zijhuis van Boterstraat 20, een verschijnsel, dat ook van andere vroege, grote middeleeuwse huizen bekend is.

Een tweede, vermoedelijk jongere, stookplaats werd links vooraan op de verdieping aangetroffen.

Van de rond 1960 nog deels aanwezige, enkelvoudige dennen balklaag boven de beganegrond, met balken tot 18 x 45 cm (hoog model), zijn bij de recente brand ook de laatste resten verloren gegaan. De balkhoogte op de verdieping is aanzienlijk minder. In beide gevallen is de oorspronkelijke balklaag nog wel duidelijk in de muren afleesbaar.

De huidige kapsanten, die de zolder in zeven vakken



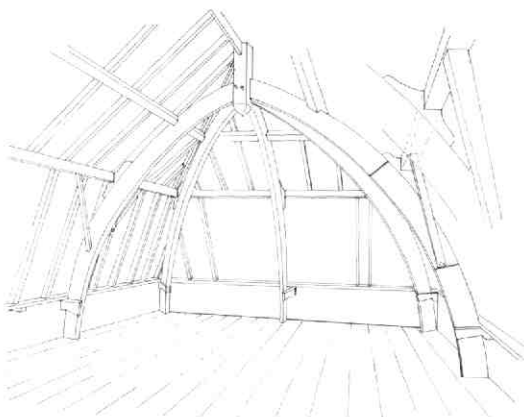
Afb. 11 Boterstraat 20. Detail van de hoekafwerking met natuursteenblokken aan de achterzijde van de oostmuur. Foto Jean Penders.

verdelen, wijzen op een middeleeuwse vernieuwing van de kapconstructie, die oorspronkelijk waarschijnlijk een dennen sporenkap zal zijn geweest (vgl. Mariaplaats 50, Oude Gracht 187, 219, 310 e.a.). De eiken spanten hebben krommers die in de muur zijn ingelaten en die volledig onafhankelijk zijn van de bovenste balklaag (afb. 10). De daartoe benodigde gleuven zijn ingehakt in het muurwerk. De bijbehorende bovenspanten zijn in 1937 verdwenen, toen het bovendeel van de kap in een flauwer hellende vorm werd vernieuwd.

A. F. E. Kipp

## 6. Breedstraat 19 - 21

Hoewel Breedstraat 19 als een puur 19e eeuwse pakhuys aandoet, bleek het toch nog belangrijke delen te hebben bewaard van zijn opzet als 17e eeuwse woonhuis van twee bouwlagen met een kap loodrecht op de straattrichting en een los achterhuis. Nadat vermoedelijk in de 18e eeuw reeds een verdieping was toegevoegd werd het rond 1850 tot pakhuis verbouwd, waarbij het van een nieuwe, bijpassende voorgevel werd voorzien. De daarbij aansluitende nieuwe kap is een opvallend goed voorbeeld van een constructie met Philibertspanten, opgebouwd uit in drie rijen aan elkaar gespijkerde planken in boogvorm,



Afb. 12 Breedstraat 19. Overzichtstekening van de 19e eeuwse kap met Philibertspanten. Tek. H. J. Slot.

een soort voorloper van de hedendaagse gelamineerde spanten (afb. 12). Bij een latere verbouwing werd de balklaag boven de beganegrond omhooggebracht en kwam de tweede verdiepingvloer te vervallen. Het naastgelegen, eveneens tot pakhuis verbouwde, pand Breedstraat 21 blijkt nog een belangrijk deel van zijn 16e eeuwse casco met moer- en kinderbalklagen te hebben bewaard, inclusief een aantal renaissance-sleutelstukken met decoratief gesneden zijkanten.

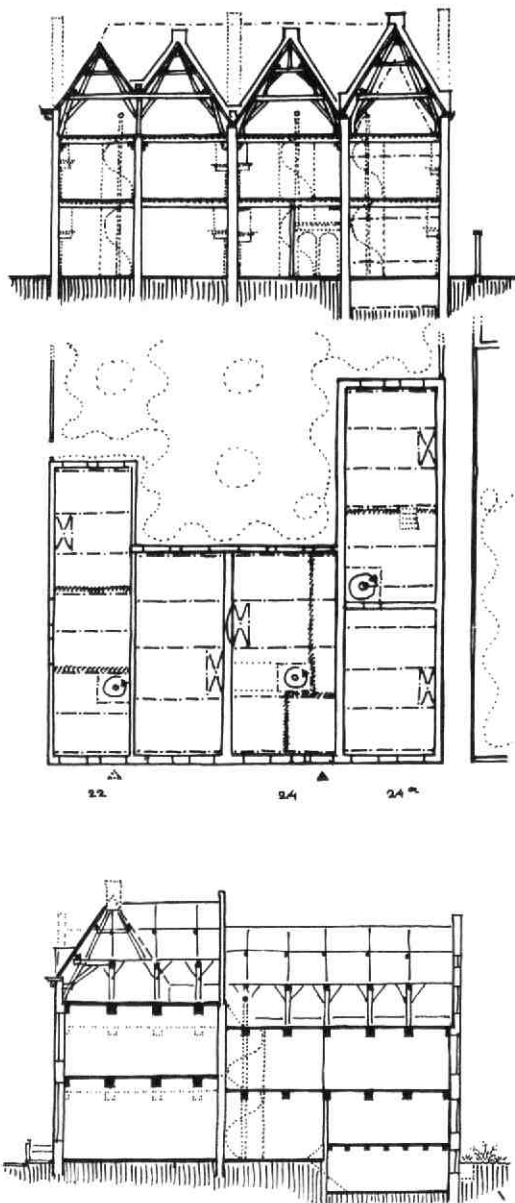
A. F. E. Kipp

## 7. Breedstraat 22 - 24 - 24a

Een voorlopig bouwhistorisch onderzoek van deze panden, die bekend staan als „Het Huis met de Koppen“, kwam aan de orde i.v.m. een acuut stadium in de voorbereidingen om te komen tot herstel van dit complex: het middelste gedeelte werd ten gevolge van langdurig achterstallig onderhoud zeer bouwvalig bevonden, terwijl in de andere delen kort na elkaar brand op zolder ontstond.

Tesamen vormden de panden vroeger één groot huis, dat zijn huidige vorm en opzet voor een groot deel te danken heeft aan een midden 17e eeuwse verbouwing van een middeleeuws huis van mogelijk royale en samengestelde opzet. Dit huis was gelegen op een breed en diep perceel tussen de Korte Lauwerstraat en het eveneens royale, van oorsprong middeleeuwse huis „Het IJzeren Hek“ (afb. 16). Tussen beide huizen lag een steegje, dat in 1556 als Amstelsteegje wordt aangeduid en dat later Baexensteeg heet, naar burgemeester Beaxen, bewoner van Het Huis met de Koppen in 1596.

In dit steegje lagen kleine huisjes of cameran, negen in getal. In de loop van de tijd zijn ze echter óf samengevoegd tot grotere huizen óf bij de twee grotere buurhuizen getrokken. Thans zijn deze cameran geheel verdwenen en op de plaats van het steegje zijn nu de ingang en het trappenhuis van het pand 24a.



Afb. 13 Breedstraat 22-24-24a. Principetekening van de hoofdopzet van het complex. Tek. A. F. E. Kipp. a; dwarsdoorsnede naar het noorden achter de voorgevel. b; plattegrond van de beganegrond. c; langsdoorsnede over nr. 24a naar het westen.

Sedert de 17e eeuwse verbouwing, die vermoedelijk samenhangt met stedenbouwkundige maatregelen in de omgeving van de Breedstraat in 1646, bestaat het huis uit vier naast elkaar gelegen beuken van twee verdiepingen met een brede voorkap en drie (eigenlijk

vier) dwarskappen daarachter (afb. 13). De middelste twee beuken zijn even diep, de westelijke is twee vakken dieper en de oostelijke loopt nog aanzienlijk verder door. De goot van voor- en zijgevel rust op forse, markant gesneden, houten koppen van 17e eeuwse karakteristiek, die als zware balkeinden in de muur zitten en die bij wijze van blokkeel aan de spanten zijn gekoppeld (afb. 14, 15). Een soortgelijke constructie werd ook aangetroffen bij Mariaplaats 9 en 10 (waar de koppen zijn verdwenen) alsmede bij Ambachstraat 5. Dergelijke koppen in de vorm van sleutelstukken zijn ook bekend van o.a. Voor Clarenburg 7 en van de poort van Paushuize.

In of vóór 1714 werd het brede huis in twee helften gesplitst, thans nrs. 22 en 24-24a, die verder hun eigen leven gingen leiden, wat ondermeer tot uiting komt in de verschillende vormen van gepleisterde gevelafwerking (links begin 19e eeuws, rechts ca. 1870). In de 19e eeuw is het pand nog steeds in tweeën gesplitst, het is dan bekend onder de nrs. H 294 en H 295. In 1860 krijgt nr. 295 een afsplitsing 295bis, in de Korte Lauwerstraat. Een tiental jaren later zijn de huizen opnieuw genummerd, zo wordt 294: 22, 294a: 22bis, 295: 24, 295bis Korte Lauwerstraat 3 en 5.

Nr. 22bis blijkt dan dus al afgescheiden, de gewijzigde voorgevelindeling dateert echter van ca 1900. In 1909 wordt kennelijk ook nr. 24 in tweeën gedeeld. Voor nr. 24a wordt dan in de steeg een nieuwe toegang gemaakt.

#### Breedstraat 22

De achtergevel van de rechterbeuk van nr. 22 was een dubbelganger van die van nr. 24. Het waren twee 17e eeuwse topgevels met vlechtingen die kennelijk gelijktijdig zijn gebouwd. De linkerbeuk, langs de Korte Lauwerstraat, loopt twee balkvlakken verder naar achteren door, en heeft mogelijk altijd een lijstgevel gehad. Tegen de oostzijde hiervan verrees in de 19e eeuw een aanbouw. Waarschijnlijk is alleen het voorgedeelte van nr. 22 onderkelderd. De oorspronkelijke zelfstandigheid van de beide beuken komt op de beganegrond duidelijk tot uiting in de onderling verschillende moer- en kinderbalklagen (afb. 13). De rechterbeuk heeft grotere balkvakken en het plafond is daar (voor een deel?) met eiken spreidseel afgewerkt. Ook de verdieping heeft zijn moer- en kinderbalklaag nog grotendeels bewaard, inclusief een deel van de 17e eeuwse sleutelstukken.

De recentelijk door brand verloren gegane kap bestond voor de linkerhelft van het complex uit vier zware spanten met een licht spant ervoor en erachter, maar hij kon niet nader worden onderzocht. In het midden rustten de benedenspanen, die over de volle breedte van nr. 22 gingen, op standvinken met korbeelen. De bovenconstructie behoorde bij de 19e eeuwse verbouwing tot mansardekap, maar moet van origine uit twee zadeldaken met een zakgoot op vlieringniveau hebben bestaan (afb. 13).

#### Breedstraat 24

Van nr. 24 bestaan beide zijmuren grotendeels nog



Afb. 14 Breedstraat 22-24-24a. a: de karakteristieke koppen onder de gootlijst van de voorgevel. Foto Jean Penders. b: ter vergelijking: Ambachtstraat 5.

uit middeleeuws werk, maar uit de daarin aanwezige bouwsporen konden onder de huidige omstandigheden nog onvoldoende conclusies getrokken worden ten aanzien van de middeleeuwse situatie en indeling. Een kelder is in dit gedeelte (nog) niet geconstateerd, en het is ook niet waarschijnlijk dat die er zal zijn, aangezien het huis laatstelijk gebruik maakte van een deel van de kelder onder nr. 24a.

Vooral op de beganegrond gaf de moeder- en kinderbalklaag met zijn diverse opeenvolgende kleurafwerkingen duidelijke aanwijzingen omtrent de oorspronkelijke, 17e eeuwse indeling van dit gedeelte. Daarbij bleek dat de plaats van de huidige voordeur nog de oorspronkelijke is, en dat zich daarachter vroeger een brede hal bevond met een kleine voorkamer ernaast. Daarachter liep rechts een gang door tot aan de achtergevel, met links, direct achter de hal, een spiltrap en verder een grote achterkamer. Bij een 18e eeuwse verbouwing werden o.a. wanden, lambriseringen, bedsteden en kasten aan deze hoofdzet toegevoegd, terwijl later de beganegrond naar achter toe werd uitgebreid.

De plafonds waren in eerste instantie geheel helderrood geschilderd. In het begin van de 18e eeuw kregen hal en gang een zeer uitgesproken lichtblauwe kleur, terwijl de voorkamer mosgroen en de achterkamer grijsgroen werden afgewerkt. Nadien werd de achterkamer nog eens donkergroen overgeschilderd voordat in de 19e eeuw al het houtwerk achter stucplafonds verdween. Uit het recente verleden dateert Jugendstil decoratieschilderwerk in de gang beneden en boven. Op de verdieping was de moeder- en kinderbalklaag, evenals op de beganegrond grotendeels van grenen, maar vijf vakken diep i.p.v. vier. In de 17e eeuwse grenen kap waren diverse eiken onderdelen verwerkt, waaronder spanten met krommers, die vermoedelijk afkomstig waren van de middeleeuwse voorganger van „Het Huis met de Koppen“.

#### Breedstraat 24a

Nr. 24a komt overeen met de dieper doorlopende



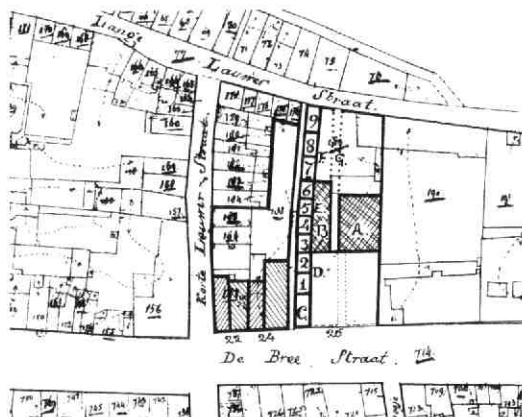
Afb. 15 Breedstraat 22-24-24a. Een van de koppen van Breedstraat 24 „en face“ en „en profil“. Foto F. Kneefel.

rechterbeuk van het huis, en bevat nog een belangrijk deel van de middeleeuwse voorganger van „Het Huis met de Koppen“. De voorgevelafwerking van Breedstraat 24a is dezelfde als die van nr. 24. Hij dateert van ca 1870, dus van ruim vóór de splitsing in 1909. In dat jaar werd in dezelfde trant aan de rechterzijde een aparte ingangspartij voor nr. 24a toegevoegd ter plaatse van de vroegere zijsteeg, waarbij de deur min of meer een kopie van de voordeur van nr. 24 werd. In 1912 werd hierboven nog een klein kamertje toegevoegd.

De achtermuur is nog de 1½ steens dikke middeleeuwse achtergevel, waarvan de top bij het afwerven van de kap verloren ging, maar een uitkraagde schouder aan de oostzijde bewaard bleef. Ook de beide zijmuren zijn nog middeleeuws; zij vertonen voornog geen bijzonderheden. Aan de oostzijde is, ook in bebouwde vorm, de middeleeuwse Baexensteeg tussen „Het Huis met de Koppen“ en het huis „Het IJzeren Hek“ nog duidelijk herkenbaar.

Van nr. 24a is alleen het achtergedeelte onderkelderd. Deze, thans ondiepe, kelder heeft in de 17e

eeuwse opzet (en mogelijk ook vroeger) als souterrain onder een opkamer gefunctioneerd (afb. 13). In 1912 werd de beganegrondvloer gelijkgetrokken met die van het voorhuis (vermoedelijk door de bestaande balklaag te laten zakken), en werd de kelder enigszins uitgediept. Reeds eerder was het linkerdeel van deze kelder toebedeeld aan nr. 24.



Afb. 16 Breedstraat 22-24 en Breedstraat 26. Situatie van „Het Huis met de Koppen” en „Het IJzeren Hek” ter weerszijden van de middeleeuwse Baexensteeg, aangeduid op de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. A: het middeleeuwse „grote huis”. B: het middeleeuwse „kleine huis”. C: het hoekhuis aan de straat. D 1-4: de vier kamers achter het hoekhuis. F 5-9: de vijf kamers die in de tweede helft van de 16e eeuw werden toegevoegd. G: de poortweg.

Van de geheel uitgebroken begane grond is de oude indeling uit de nog bestaande moer- en kinderbalklaag af te lezen. Het voorste deel loopt tot de - deels verdwenen - 17e eeuwse scheidingmuur ter plaatse van een niveauverschil in de balklagen en de kap (afb. 13). Het middelste deel, waarin zich vermoedelijk linksvoor een 17e eeuwse spiltrap bevond, werd door een op een platte moerbalk aansluitende binnenmuur afgescheiden van de opkamer in het achterste deel. De kelder daaronder was toegankelijk vanuit de middenkamer. De verbouwing van 1912 leidde tot een indeling in drie kamers „en suite” op één niveau. De bijbehorende stucplafonds zijn gedecoreerd met een Jugendstil sjabloonbeschildering. Uit dezelfde tijd dateren het huidige trappenhuis en de daarachter gelegen keuken, die werden ingebouwd in de voormalige zijsteeg.

De oude indeling van de verdieping bestaat, behalve uit de genoemde doorgaande scheidingmuur t.p.v. de sprong in de vloer, voornamelijk uit houten wanden. Ook hier levert de bewaard gebleven moer- en kinderbalklaag aanwijzingen omtrent de oorspronkelijke spiltrap links achter de genoemde scheidingmuur.

De kap vertoont vóór en achter de boven het dak uit-

stekende topgevel van de 17e eeuwse scheidingmuur eenzelfde constructie. Hij lijkt geheel uit, vermoedelijk middeleeuwse, eiken spanten met krommers te bestaan (waaraan helaas geen telmerken te ontwaren zijn) die zorgvuldig zijn afgewerkt. Daarop rusten zware eiken gordingen en eveneens eiken A-spanten. De indruk wordt gewekt, dat bij de 17e eeuwse verbouwing een achtervleugel van het middeleeuwse huis tot en met de kap min of meer gehandhaafd werd, en dat alleen het voorste deel, mede i.v.m. de doorlopende gevelopzet, hoger werd opgetrokken, waarbij de oude kapspanten weer werden toegepast. Gezien het feit dat zich vóór en achter de scheidingmuur een half balkvak bevindt, is het mogelijk dat deze muur midden tussen twee moerbalken werd geplaatst (afb. 13). T.z.t. zal dit bij nader onderzoek van de balklagen te constateren zijn.

A. F. E. Kipp

## 8. Breedstraat 26

In 1981 startte de verbouwing van Breedstraat 26, dat op een ongeveer even groot perceel ligt als zijn buurpand „Het Huis met de Koppen”, en dat sedert het midden van de 18e eeuw bekend staat als het huis „Het IJzeren Hek”. Bij onderzoek tijdens de verbouwingen was de aandacht erop gericht een beter inzicht te krijgen in de ontwikkeling van dit, vooral aan de voorzijde, royaal en homogeen uitziende huis, dat geleidelijk is gegroeid uit een aantal zeer verschillende middeleeuwse panden, die vanouds grotendeels een eind achter de rooilijn schijnen te hebben gelegen (afb. 16).

Het complex wordt in 1556 bij verkoop omschreven als „een huysinge, hofstede, hoff, bouhuys ende camertgens dair aen behorende . . . indie Amstelsteeg”. Uit latere omschrijvingen valt af te leiden dat het hier gaat om een „groot huis” (oostzijde) en een „klein huis” (westzijde) ter weerszijden van een poortweg, alsmede om een tweede klein huis op de hoek van de genoemde steeg en de Breedstraat, met vier kamers daarachter. Deze indeling is onder meer in de kelders terug te vinden. De waargenomen bouwsporen in het bovengrondse muurwerk waren door latere verbouwingen te fragmentarisch om er een duidelijk beeld uit af te leiden. Wel bleek de oostelijke zijmuur op de begane grond over de volle breedte uit vrij homogeen middeleeuws werk te bestaan (steenformaat 30 x 15 x 7-7.5 cm); deze muur moet hebben behoord bij het z.g.n. „grote huis”. De westelijke muur van de hal bleek tot op zolder toe nog resten van het „kleine huis” te bevatten.

In 1594 blijken er inmiddels nog vijf kamers bij gekomen te zijn, waarvan de laatste is gelegen op de hoek van de steeg en de Lange Lauwerstraat (Zie ook onder Breedstraat 22-24-24a).

In 1698 wordt het complex gekocht door de niet-onbemiddelde ritmeester J. G. Ruysch, die het ingrijpend laat verbouwen en verfraaien. Uit zijn tijd dateert grotendeels het huidige voorhuis, dat in later tijd (vermoedelijk pas in de 19e eeuw) nog met de meest



westelijke travee werd verbreed ter plaatse van de bovengenoemde kamers. Daarmee verloor het huis zijn 18e eeuwse, symmetrische karakter. Hoewel van het oude interieur tengevolge van latere verbouwingen weinig over is gebleven, resteert daarvan met name nog de hal, alsmede de trap. Deze sloot vermoedelijk oorspronkelijk aan op de thans gesloten middenboog van de driedelige achterwand van de hal; later schijnt hij een kwartslag gedraaid te zijn. Als verrassing bleek hij tot op heden zijn oorspronkelijke fraaie houtsnijwerkenleuning bewaard te hebben. Aan Ruysch heeft het huis ook het smeedijzeren hekwerk aan de straatzijde te danken, dat van 1705 moet dateren.

In een transportacte van 1605 wordt het voorplein omschreven als „plantage” met bomen. In 1795 is er sprake van „de plaats voor het huis”, en in 1803 wordt deze aangeduid als „bassecourt”, terwijl zich aan de achterzijde de „tuin” blijkt te bevinden. Kennelijk heeft dit voerterrein reeds vier eeuwen of langer het karakter gehad van een voorplein met bomen (hoewel het verzorgde karakter daarvan de laatste tijd wat verloren is gegaan), terwijl de eigenlijke tuin zich aan de achterkant bevond.

A. F. E. Kipp

## 9. Buurkerk

In verband met het aanleggen van vloerverwarming tijdens de restauratie van de Buurkerk was het nodig dat verschillende zich in de kerk bevindende grafkelders werden geruimd. Daar een aantal goed te dateren menselijke skeletresten tevoorschijn kwamen, werd het Instituut voor Antropobiologie van RU Utrecht gewaarschuwd. Besloten werd het onderzoek te beperken tot die skeletresten die identificeerbaar waren. Tot nu toe was identificatie in 13 gevallen mogelijk. Het betrof dan steeds een skelet in een grafkist met een naamplaat erop. Naast de naam waren ook meestal geboorte- en sterfjaar aangegeven. Van deze identificeerbare skeletten werden kleine botmonsters genomen.

Op het Instituut voor Antropobiologie is men bezig in het kader van de samenwerking met dr. I. A. Lengyel (Budapest) - een collectie botmonsters te verzamelen van skeletten met bekende leeftijd van overlijden en bekend geslacht. Dr. Lengyel heeft methoden ontwikkeld, waarbij, door middel van chemische analyse van botmonsters, de leeftijd bij overlijden en het geslacht van de betrokkene kan worden vastgesteld. Hoewel de resultaten van deze biochemische leeftijds- en geslachtsbepaling betrouwbaar lijken, is het toch van belang materiaal te verzamelen dat ter controle van deze methode kan dienen. De botmonsters uit de Buurkerk zullen voor dat doel gebruikt worden.

Het Instituut voor Antropobiologie beschikt thans over 23 botmonsters van geïdentificeerde skeletten. Zodra dat er een veertigtal zullen zijn, zullen ze door dr. Lengyel worden onderzocht. Uiteraard wordt hij daarbij niet van de identificaties op de hoogte gesteld.

W. R. K. Perizonius

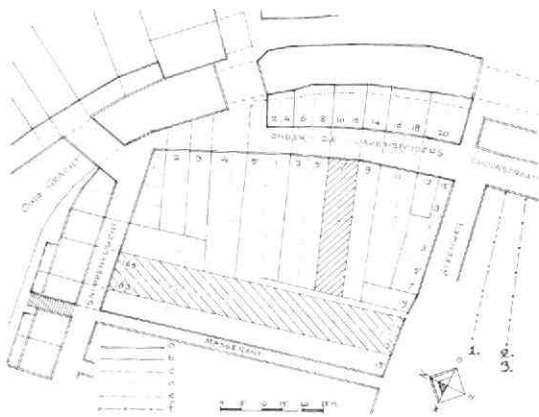
## 10. Choorstraat 7-9

In aansluiting op verrassende gegevens die enkele jaren geleden tijdens een verbouwing van het pand Choorstraat 7 tevoorschijn kwamen, werden in 1982 bij een verbouwing in het buurpand nr. 9 aanvullende waarnemingen gedaan.

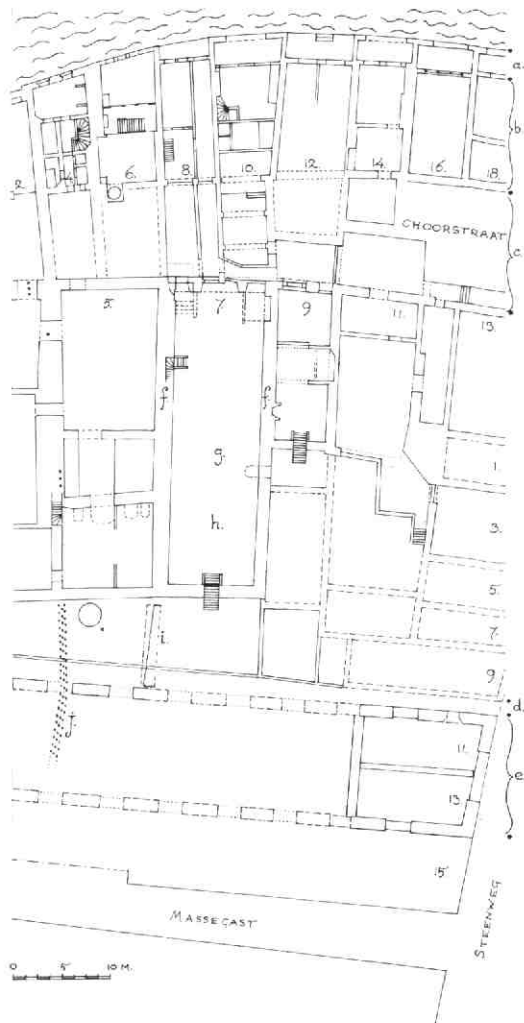
Destijds bleek dat Choorstraat 7 een royaal tufstenen huis moet zijn geweest met een breedte van ca 8.50 m en een diepte van ca 11.50 m, gesitueerd min of meer aan de huidige rooilijn. Van de massief uit tufsteen opgebouwde zijmuren kwam bij die gelegenheid van de zuidelijke het meeste in zicht. Het voorste gedeelte was bij een vroegere verbouwing grotendeels weggebroken t.b.v. de verbreding van de etalage, maar naar achteren toe was het tufsteenwerk te volgen tot ca 11.50 m uit de rooilijn. Het oppervlak van de muur was vrij ordelijk, het binnenwerk bestond uit onregelmatige brokken en blokken bij wijze van kistwerk. De specie was gelig van kleur en zeer grof van samenstelling. De voegen waren gemiddeld 1.5 cm dik. Ook in de noordmuur werd, waar deze in zicht kwam, over de genoemde diepte tufsteenwerk waargenomen.

Nadat bij een recente winkelverbouwing op de begane grond van het buurhuis Choorstraat 9 daarnaar tevergeefs was uitgekeken (ten gevolge van latere bemetselingen), kon thans op de verdieping van dat pand de buitenkant van de tufstenen zuidmuur van Choorstraat 7 worden waargenomen, daar het veel smallere buurpand nr. 9 in deze muur is ingebalkt. Ook hier reikte de tufsteen voorzover te constateren viel, van de voorgevel tot op ca 11.50 m achter de rooilijn, en in hoogte minstens tot aan het plafond van de verdieping, d.w.z. minimaal 6 m of meer boven het huidige straatpeil (afb. 19). Ook de buitenzijde van de muur bestond uit redelijk zorgvuldig metselwerk in zeer wisselende blokken tuf, in dikte variërend van 10 tot 13 cm en tot ca 45 cm breed, 10 lagen ca 125 cm (voor zover gezien). Ter vergelijking: de tufstenen versie van het huis Drakenburg, Oude Gracht 114 (vermoedelijk begin 12e eeuw), had een oorspronkelijke bouwhoogte van 7 tot 7.50 m boven het toenmalige maaiveld en een gemiddelde lagenmaat van 12.6 cm. Bij de tufstenen achtermuur van Wed 5-7 (ca 1200) waren deze maten resp. 7.50 m en ca 11 cm. De aard van het metselwerk maakt bij Choorstraat 7 een datering in de eerste helft de 12e eeuw aannemelijk.

Helaas konden nadere bijzonderheden omtrent eventuele bouwsporen niet tijdig worden waargenomen; deze worden thans echter veilig achter gipsplaat bewaard voor toekomstige nieuwsgierige blikken. Te zijner tijd worden nadere gegevens omtrent de hoogte van het romaanse huis verwacht bij werkzaamheden op de tweede verdieping van Choorstraat 9. Wel was het via de kelder van nr. 9 mogelijk op verschillende plaatsen de funderingsdiepte van de tufstenen muur vast te stellen: deze bleek merkwaardigwijs slechts ca 85 cm onder het straatpeil te liggen, d.w.z. ca 4.70 m N.A.P. Later was dit muurwerk in moppen ondermetseld ten tijde van de inbouw van de kelder.



Afb. 17 Choorstraat 7-9. De middeleeuwse hoofdperceling in het bouwblok Oude Gracht - Stadhuisbrug - Choorstraat (Onder de Lakensnijders) - Steenweg - Massecast, op basis van de kadastrale minuut van 1832 en van gegevens over de kelderstructuur. Tek. A. F. E. Kipp. a: rooilijn. b: middeleeuwse hoofdperceling. c: idem, onder straatniveau. d: (latere) perceelsplitsingen. e: middeleeuwse achterrooilijn op de werf. f: asrichting van 1: Buurkerk, 2: Zadelstraat en Boterstraat, 3: perceling van de Choorstraat.

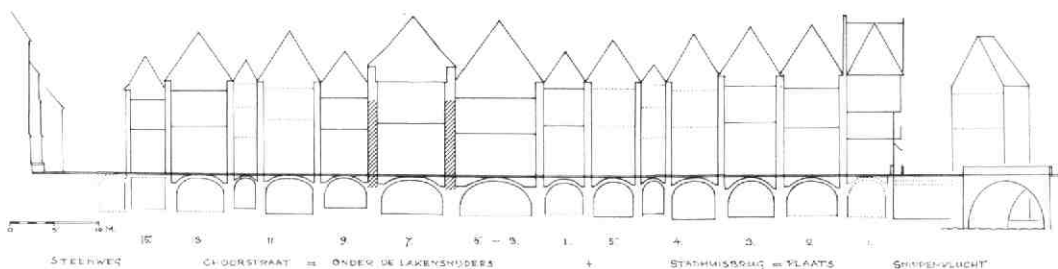


Afb. 18 Choorstraat 7-9. Kelderplattegrond van de panden Choorstraat 5, 7, 9, 11 en de daarvoor gelegen panden 4-14, samengesteld uit oude verbouwingstekeningen berustend in de GAU, in combinatie met opmetingen ter plaatse en met gegevens uit 1931 (GAU TA Na 1-1). Tek. A. F. E. Kipp. a: overbouwde werf (17e eeuw en later). b: huiskelders, grotendeels twee boven elkaar. c: straatkelders. d: poortweg naar de Steenweg. e: perceel van het Schoonhuis. f: tufstenen muren van Choorstraat 7. g: vermoedelijke oorspronkelijke achtergevel van Choorstraat 7. h: middeleeuwse uitbreiding van Choorstraat 7. i: tufstenen muur, aangetroffen in 1931 (deze liep oorspronkelijk naar beide zijden verder door). j: palenfundering, vermoedelijk doorlopend onder de noordmuur van Choorstraat 5.

Het romaanse tufstenen gebouw, dat des te boeiender is door zijn situering (los van de Oude Grachtbocht en buiten de immuniteiten) was blijkens de kadastrale minuut van 1832 aanzienlijk breder dan de andere panden aan het oude deel van de Choorstraat. Ditzelfde schaalverschil blijkt uit de reconstructie van de casco doorsnede van de Choorstraatbebouwing (oneven zijde) rond 1600, die in hoofdzaak de middeleeuwse structuur laat zien (afb. 19).

Of dit huis in eerste instantie is ontstaan als woonhuis, is niet zeker: o.a. in 1330 en in 1517 wordt het aangeduid als „De Munt“. In het laatstgenoemde geval is duidelijk sprake van een huisnaam, maar de oudere vermelding zou wellicht verband kunnen houden met een oorspronkelijke functie. Alleen nader archiefonderzoek zal op deze vraag antwoord kunnen geven. Nog intrigerender wordt dit huis in combinatie met de op het Gemeente Archief bewaarde gegevens m.b.t. waarnemingen, die in 1931 werden gedaan in de bouwput van de uitbreiding van Vroom en Dreesmann ter plaatse van Choorstraat 1, 3 en 5 (GAU, TA, Na 1.1). Deze gegevens, die tot nu toe een opvallend los eilandje leken, blijken precies aan te sluiten op de gegevens uit Choorstraat 7 (afb. 18). Met name is interessant de relatie met het achter dit huis gesitueerde vroegere Schoonhuis, alsook de opvallend afwijkende perceelstructuur tussen Choorstraat en Schoonhuis (afb. 17). Te geleger tijd zal hierop verder worden ingegaan.

In de loop van de middeleeuwen werd het tufstenen huis naar achteren toe uitgebreid tot ca 25 meter. Op een foto uit 1878, gemaakt vanaf de Domtoren (afb.



Afb. 19 Choorstraat 7-9. Reconstructie van het casco van de middeleeuwse bebouwing aan de westzijde van de Choorstraat en de Stadhuisbrug; toestand ca 1600. Tek. A. F. E. Kipp. Gearceerd: tufstenen muurwerk.

20; GAU, TA, Ca 3) is de scheiding tussen het voorste en achterste deel nog duidelijk te herkennen in het verschil in dakvorm: het voorste éénderde deel had een lagere nok en een aanzienlijk flauwere dakhelling dan het achterste deel, dat met een overgangsvak doorliep tot over de achtergrens van het oudste gedeelte.

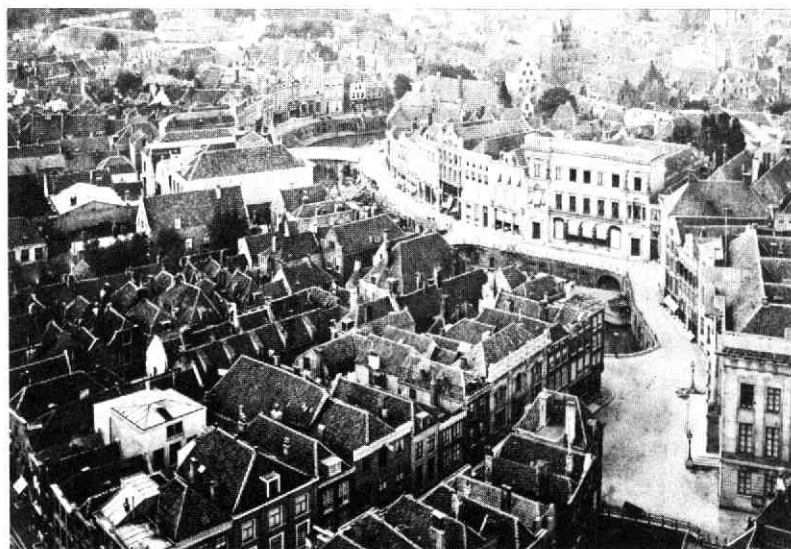
Een verhaal apart vormen de kelders van Choorstraat 7 en 9 (afb. 18). De kelder onder het voorste deel van Choorstraat 7 is wel middeleeuws maar duidelijk jonger dan de zijmuren. Het romaanse huis had van oorsprong geen kelder (vgl. Drakenburg en Wed 5-7), en het straatpeil, en daarmee ook het vloerpeil van de beganegrond, is nadien veelal aanzienlijk gestegen. Het oorspronkelijke maaiveld kon hier niet worden vastgesteld. De kelder is overkluisd met een groot tongewelf en vertoont merkwaardige sporen aan de voorzijde: in de ruim één meter zware bakstenen onderbouw van de voorgevel (steenformaat 33 x 16 x 8 cm, 10 lagen 92 cm) zijn resten zichtbaar van een grote segmentboog in het midden, behorend bij een oorspronkelijke deuropening, en links een trapsgewijs oplopend gewelfgedeelte, dat wijst op een vroegere keldertrap naar de straat.

Later zijn in de drie traveeën andere openingen gemaakt: links en midden deuren die via de straatkelders toegang geven tot de gracht, en rechts een raam.

Het achterste keldergewelf, onder de middeleeuwse uitbreiding van het huis, is anders wat betreft model, vloer- en kruinhoogte, en heeft een keldertrap naar de tuinzijde. De scheidingsmuur van moppen tussen beide kelderdelen, alsook sporen op de beganegrond, wijzen erop dat bij de genoemde middeleeuwse uitbreiding de tufstenen achtergevel van het oorspronkelijke huis kennelijk geheel door een dunnere nieuwe muur werd vervangen. Ditzelfde geschiedde mogelijk reeds in een eerder stadium bij de veel zwaardere voorgevel.

Choorstraat 9 heeft alleen een kelder onder het voorhuis, die thans in verbinding staat met de straatkelders vóór de beide huizen. Deze liggen met vloer en kruin aanzienlijk lager dan de huiskelders. De vanouds bij nr. 9 behorende voorkelder ligt onder de halve

Afb. 20 Choorstraat 7-9. Gezicht vanaf de Domtoren op de huizen aan de Choorstraat; het vijfde huis vanaf de hoek van de Steenweg is Choorstraat 7. Foto G. L. Mulder, 1878. GAU TA Ca 3.

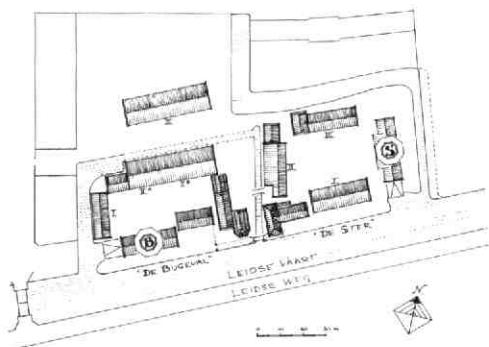


straatbreedte en heeft een tongewelf in de lengterichting, dat naar de kant van nr. 11 doorloopt. Het forse baksteen formaat (30/31 x 16 x 7.5 cm, 10 lagen 87 cm) wijst op een vroege datering. Vóór nr. 7 liggen onder de volle straatbreedte twee kelders naast elkaar, met tongewelven in de dwarsrichting. Naar de grachtzijde sluiten zij aan op de nog lager gelegen kelders onder de huizen aan de waterkant van de Choorstraat, waarin een tussenkelder verdieping is opgenomen die bij de bovenliggende huizen hoort. De indruk bestaat dat de kelders onder de straat aanvankelijk op een werf uitkwamen, en dat zij later - ten tijde van het ontstaan van de bebouwing op de werf - uitgebreid zijn tot het water. Zo zijn de huizen aan de waterkant van de Choorstraat (hier althans) kennelijk op de kelders van de overburen gebouwd (afb. 17). Ditzelfde verschijnsel is ook van enkele kelders onder de Lijnmarkt bekend. Nader onderzoek hiernaar kan zeker boeiende gegevens opleveren! A. F. E. Kipp

## 11. J. P. Coenstraat 5-5a. Molens „De Ster” en „De Bijgeval”

Tot de meer uitzonderlijke gevallen behoort het onderzoek op het terrein van de „industriële archeologie”, of beter, op dat van de monumenten van bedrijf en techniek. Dit jaar kwamen in die zin de erven en opstallen van de vroegere zaagmolens „De Bijgeval” en „De Ster” aan de Leidse Vaart aan de orde. Zij werden onderzocht na de aankoop door de gemeente Utrecht in verband met plannen voor een buurtpark aldaar.

De molen „De Ster” werd in 1721 als bovenkruier gebouwd door Ariën van de Starren op grondbezit van het St. Jobsgasthuis. Hij bleef anderhalve eeuw in de familie Van de Star - waaraan hij zijn naam ontleende - tot hij in 1876 werd verkocht aan Willem de Wit. In 1911 werd de molen onttakeld, waarna de onderbouw tot 1982 als elektrische zagerij in gebruik bleef.



Afb. 21 J. P. Coenstraat 5-5a. Plattegrond van de houtzaagmolenerven van „De Ster” (rechts) en „De Bijgeval” (links); situatie vóór 1909. Tek. A. F. E. Kipp.

„De Bijgeval” werd in 1739 in opdracht van dezelfde Ariën van de Starren als paltrok molen gebouwd op het naast „De Ster” gelegen perceel; hij was speciaal bedoeld voor het zagen van zwaar hout. Deze molen werd in 1815 vervangen door een bovenkruier, en in 1890 eveneens verkocht aan Willem de Wit, zodat sedertdien beide molens weer in één hand waren. In 1909 werd „De Bijgeval” onttakeld, maar ook hier bleef het erf met alle loodsen in gebruik ten behoeve van de houthandel.

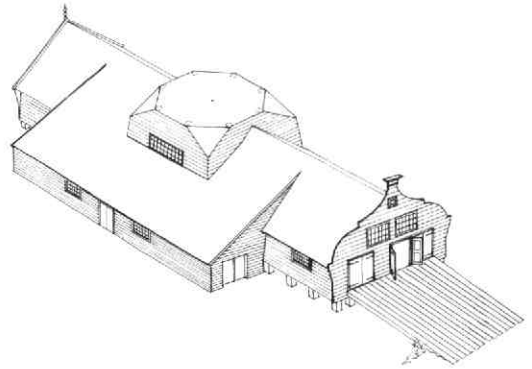
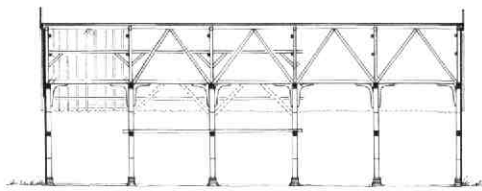
Vooraf het molenerf van „De Ster” is qua opzet en inrichting vrijwel compleet bewaard gebleven (afb. 21). Het bestaat uit een parallellogramvormig eiland, dat omgeven is door de Leidse Vaart, een sloot, een balkenhaven en een scheidingsloot naast het tweede molenerf. Rond het open middenterrein liggen de opstallen in carré-vorm: molen en zagerij aan de oostkant, drie houtloodsen aan de andere zijden, en aan de westkant achter: twee knechtswoningen en vóór - aan de vaart - het molenaarshuis.

Bij het molenerf van „De Bijgeval” lagen de opstallen eveneens in carré-vorm. Hier zijn echter de molen zelf en de zagerij geheel verdwenen; alleen een rietbos in de inham van de sleephelling herinnert er nog aan, terwijl de fundamenten misschien nog onder het gras liggen. Van het vlak naast de scheidingsloot gelegen molenaarshuis resteert alleen het achterste deel. De voorkant was voorzien van een mooie uitzichtkamer aan de vaart. De loodsen liggen hier aan de noord- en westzijde, alsmede op een latere uitbreiding van het terrein naar het noorden.

Van de molen „De Ster” bleef de zware onderbouw bewaard in het midden van de zagerij, beide uit 1721 (afb. 23). Vanuit een inham aan de Leidse Vaart loopt de sleephelling op naar de sierlijk omlijnde frontgevel, waarop nog vaag een grote geschilderde ster prijkt. Op de korbelen van de molenonderbouw zitten geschilderde 18e eeuwse notieborden met witte kaders en strikken. De machinerie en het drijfwerk dateren deels uit omstreeks 1860 en deels uit 1927. De zagerij werd in de 19e eeuw aan de westzijde uitgebreid met een zijbaan onder een opgetild dakvlak. Hierdoorheen loopt een lorriespoor, dat de verbinding vormt tussen de aanlegplaats, de molen en de diverse loodsen.

Het bijbehorende molenaarshuis, eveneens uit 1721 (afb. 23A), is symmetrisch van opzet met twee, van een stookplaats voorziene, kamers op de einden en een hal, een trappehuis en een onderkelderde opkamer in het middenblok (vgl. afb. 24). De zoldervloer bestaat uit eerste kwaliteit grenen delen van 47 cm breed: het was tenslotte de woning van een houtzaagmolenaar. In 1827 werd het huis aan de westzij-

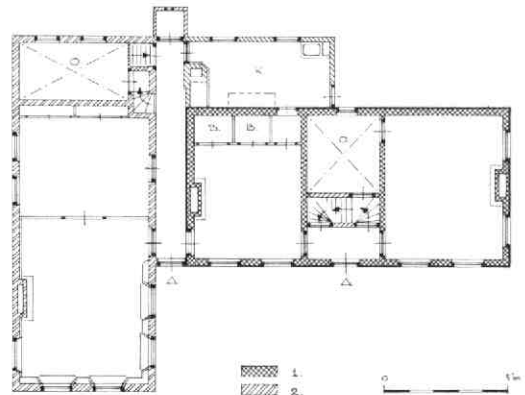
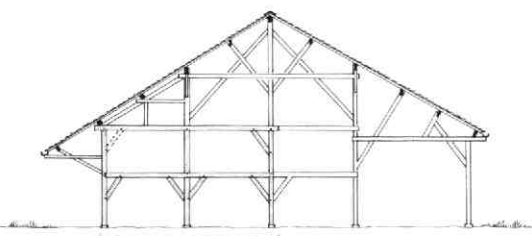
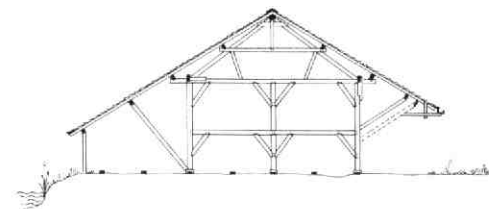
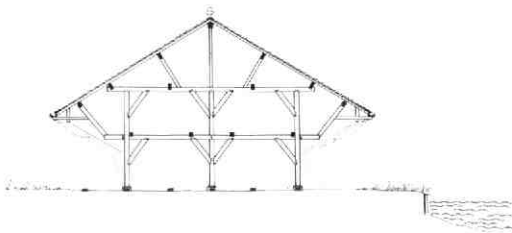
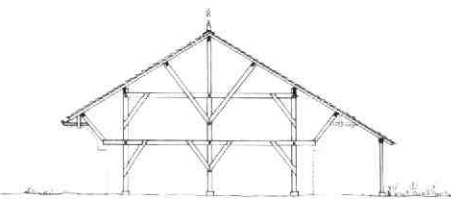
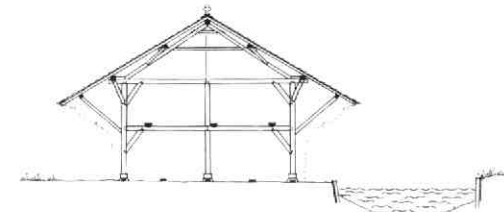
Afb. 22 J. P. Coenstraat 5-5a. Doorsnedetekeningen van de houtloodsen op de beide molenerven aan de Leidse Vaart. Tek. A. F. E. Kipp. a: langdoorsnede van loods I (De Bijgeval). b: dwarsdoorsnede van loods I (De Bijgeval). c: dwarsdoorsnede van loods III (De Bijgeval). d: dwarsdoorsnede van loods I (De Ster). e: dwarsdoorsnede van loods II (De Ster). f: dwarsdoorsnede van loods II (De Bijgeval).



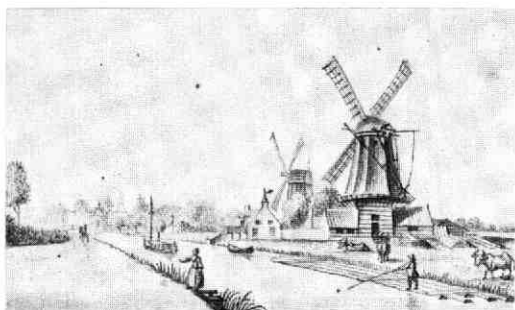
Afb. 23 J. P. Coenstraat 5-5a. Molen „De Ster“: onderbouw van de molen - met zagerij, sleephelling en zijbaan - voor zover nog bewaard gebleven en met weglating van toevoegingen van 1911 en later. Tek. A. F. E. Kipp.

de en dwars daarop uitgebreid met een tweede woning, met een fraaie, uitgebouwde uitzichtkamer aan de vaartzijde; achter een tweede kamer „en suite“ bevindt zich ook hier een onderkelderde opkamer. Van de dienstwoningen dateert er één uit de tijd rond 1800; later werd deze verbouwd tot stal voor twee paarden en een dubbele wagenloods. Het andere huis werd rond 1880 bijgebouwd.

De open houtloodsen (vgl. de gesloten houtloods bij Lauwerecht 10-12 in deze Kroniek) blijken ondanks diversiteit in datering en constructie allemaal variaties op één principe (afb. 22). De basisconstructie bestaat steeds uit een reeks degelijke, dubbele driepootgebinten op stenen neuten, met daarop een vrij lichte kapconstructie die vèr oversteekt. Kappen, goten, windverbanden en schoren zijn bij iedere loods



Afb. 23A J. P. Coenstraat 5-5a. Het molenaarshuis van „De Ster“, met aanduiding van de oorspronkelijke opzet. Tek. F. A. de Jong, bewerkt door A. F. E. Kipp. 1: het huis van 1721. 2: de uitbreiding van 1827. o: de onderkelderde opkamer. k: de keuken. b: de bedsteden.



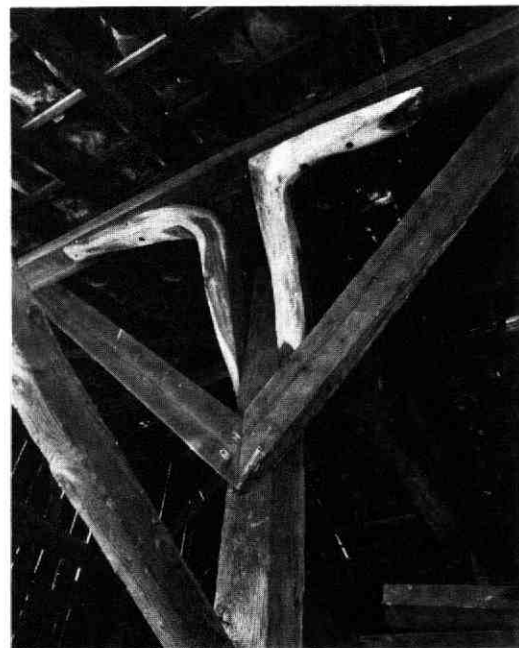
Afb. 24 J. P. Coenstraat 5-5a. a: de Leidse Vaart met de beide houtzaagmolens (De Bijgeval nog als paltrok-molen) en de theekeoepel van Oog in Al in het verschiet. Detail van een tekening van J. van Hiltrop, 1782. GAU TA Leidse Rijn 1782. b: de beide molencomplexen, evenals op afb. 24a, gezien vanuit het oosten, ca. 1909. Foto E. A. van Blitz GAU TA U I. 29.

weer anders. Ook de zijschotten vertonen variatie in vorm; zij zijn soms decoratief op een wijze die men „Zaans” zou kunnen noemen, zoals bijv. bij loods I van „De Ster”, die daarvan het meest markante voorbeeld is. Soms is de oorspronkelijke vorm later verdwenen door herstel of vernieuwing van de beplanking. Sommige loodsen zijn naar één kant uitgebreid met een verlengd dakvlak (loodsen II en III van „De Ster”). Ook konden loodsen later aanzienlijk worden vergroot door op de bestaande constructie voort te borduren. Zo bleef in de grote loods II van „De Bijgeval” de hoofdconstructie van drie „normale” loodsen bewaard. De daarachter gelegen loods III is een moderne vertaling van het oude principe: hij is groten-

deels gemonteerd met behulp van bouten en dikke planken. Op het erf van „De Bijgeval” bleek echter, behalve de jongste, ook de oudst bewaarde houtloods te staan, die uit constructief oogpunt de meest interessante is. Dit is loods I (naast de balkenhaven), die eiken staanders heeft en die in plaats van schoren, deels eiken „kromhouten” bezit. Dat zijn gegroeide L-vormige stukken hout, die veelal uit een stam plus zijtak zijn gezaagd en die vroeger met name in de scheepsbouw werden gebruikt (afb. 25).

Het gehele complex van de molens en hun gebouwen is van groot belang in het kader van de monumenten van bedrijf en techniek, omdat het een inmiddels zeldzaam geworden voorbeeld is van een compleet houtzaagmolenerf. Vele daarvan zijn in de laatste decennia verdwenen, zodat er thans in Nederland nog maar drie andere voorbeelden van houtzaag-stellingmolens met een min of meer compleet erf te vinden zijn.

A. F. E. Kipp

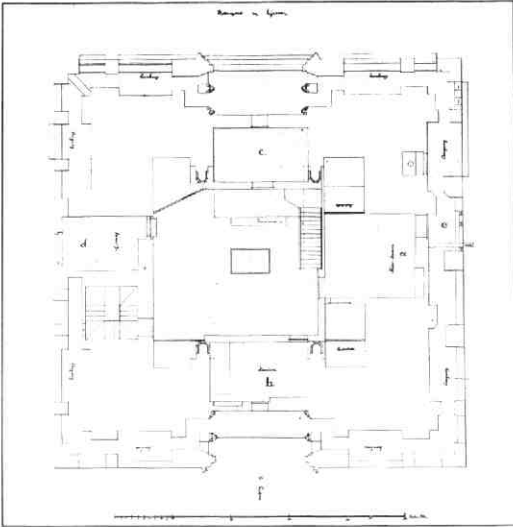


Afb. 25 J. P. Coenstraat 5-5a. Loods I van De Bijgeval: detail van de constructie met kromhouten.

## 12. Domplein, Domtoren

In 1982 kwam ook Utrechts hoogstgesitueerde middeleeuwse woning aan de orde. In verband met de herinrichting van het torenmuseum in de Egmondkapel in de Domtoren, ter gelegenheid van de 600e verjaardag van dit middelpunt van Utrecht, werd onderzoek verricht naar de vroegere indeling van deze torenruimte als woning voor de torenwachter.

Bekend is, dat deze ruimte nooit als kapel heeft gefunctioneerd of is bedoeld. Ook is bekend, dat er reeds in het begin van de 15e eeuw sprake is van de torenwachterswoning op deze plaats, een functie die er mogelijk al tijdens of kort na de bouw werd ondergebracht. Deze woning, later tevens voorzien van een gelagkamer voor torenbezoekers, heeft als zodanig gefunctioneerd tot het begin van de Domtorenrestauratie in 1901 en werd pas rond 1920 verwijderd. Hij bleef daarbij helaas volledig ongedocumenteerd, omdat het wat merkwaardig aandoende inbouwpakket als niet-oorspronkelijk en daarmee ook als niet-relevant werd beschouwd. Het bleef een witte vlek op de overigens zeer gedetailleerde opmetingsteke-



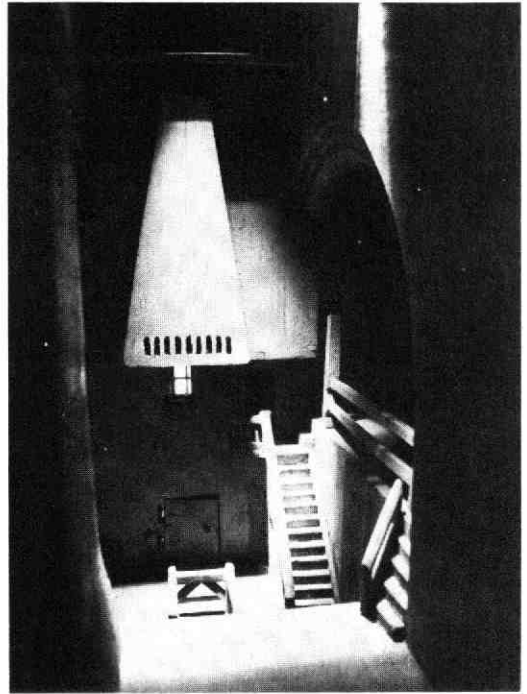
Afb. 26 Domplein, Domtoren. Opmetingstekening van de torenwachterswoning in de Egmondkapel. Tek. J. van Maurik 1836. GAU TA Hk 4 (3). a: huiskamer b: keuken. c: kamer onder de uurwerkzolder. d: kamer met de zonnewijzer. e: „binnenplaats“ aan de noordzijde, met hijsinstallatie en plee (zie afb. 28). f: standpunt vanwaaruit de foto van afb. 29 gemaakt is.

ningen en hij komt ook niet voor in de uitvoerige fotodocumentatie van deze restauratie. Gelukkig bleek de indeling van de plattegrond wel ingevuld in de eveneens zeer uitvoerige opmetingstekeningen van de vorige grote restauratiebeurt van de toren in 1836-1841 door Van Maurik (afb. 26).

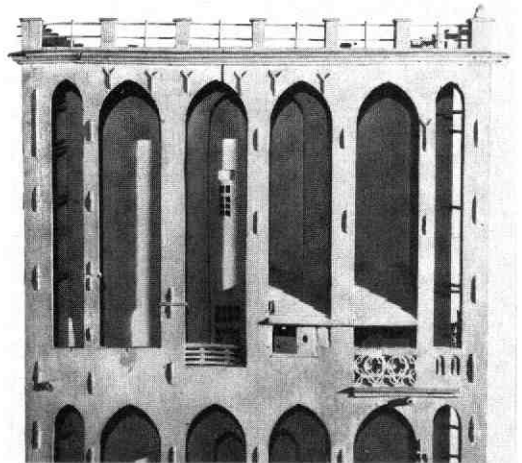
Een reconstructie van deze merkwaardige torenwoning (afb. 29) werd echter pas goed mogelijk toen bleek, dat bij dezelfde gelegenheid de indeling hiervan zelfs driedimensionaal was vastgelegd in het verrassend gedetailleerd uitgewerkte interieur van de Domtorenmaquette in het Centraal Museum (Cat. Hist. Mus. nr. 1196, gedateerd 1838) (afb. 27, 28). Daaruit bleek, dat het inderdaad een kleinschalig, los inpakpakket was binnen de grootschalige hoofdropzet van de torenruimte waarmee bij de bouw op geen andere wijze rekening was gehouden, dan dat er van het begin af aan een heimelijk gemak op de bijbehorende gaanderij moet zijn geprojecteerd, terwijl op de stookplaats in deze ruimte een (nooit gebruikt) schoorsteenkanaal uit de bouwtijd aansluit. Uiteraard betreffen de beschikbare gegevens een opzet die in de loop der eeuwen reeds meermalen verbouwd en aangepast zal zijn.

De indeling werd gevormd door een aantal stenen en houten wanden en door deels enkelvoudige, deels moer- en kinderbalklagen. De woning bestond uit diverse afgescheiden kamers rond de opengehouden hoge middenruimte met het hijsgat.

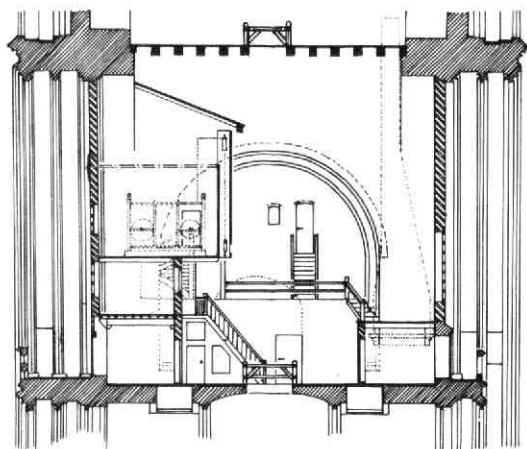
Een viertal houten trappen zorgde voor de bereikbaarheid van de diverse kamers en vlieringen. In de westelijke middennis bevonden zich drie kamers boven el-



Afb. 27 Domplein, Domtoren. Het interieur van de torenwachterswoning in de maquette van de Domtoren uit 1838, gezien door het oostelijke venster van de Egmondkapel (CMU Cat. Hist. Mus. 1196). In het midden de grote slingerkast van het uurwerk met daarvoor het hijsluik in de vloer; rechts het balkon boven de huiskamer en de trap naar de gewelfde bovenkamer.



Afb. 28 Domplein, Domtoren. Het exterieur van de torenwachterswoning in de maquette van de Domtoren uit 1838, met de als „binnenplaats“ fungerende gaanderij aan de noordzijde. In het midden het raam van de huiskamer, daarnaast de hijsinstallatie en de pleedeur onder het afdak. CMU Cat. Hist. Mus. 1196.



Afb. 29 Domplein, Domtoren. Reconstructieschets van het interieur van de torenwachterswoning, gezien naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp.

kaar, waarvan de bovenste vermoedelijk vanouds het grote uurwerk bevatte.

Ten behoeve van het 17e eeuwse slingeruurwerk, dat in 1656 m.m.v. Christiaan Huygens werd geïnstalleerd, werd deze ruimte met een indrukwekkende, ca. 5 meter hoge, taps toelopende slingerkast in de open middenruimte uitgebouwd (afb. 27). (De torenwachter had c.a. als taak het tweemaal daags opwinden van het uurwerk).

De noordelijke nis bevatte de huiskamer alsmede een uitbouw met twee bedsteden in de noordelijke zijbeuk van de torenruimte. Daarboven bevond en bevindt zich de geheimzinnige bovenkamer - zonder vaste

trapverbinding - die wellicht ooit als toevluchtsoord ontworpen was. De huiskamer had een raam en een deur naar de gaanderij (die min of meer als binnenplaats fungeerde), waarmee onder een afdak door het heimelijk gemak links om de hoek alsmede een hijsinstallatie voor proviand kon worden bereikt (afb. 28).

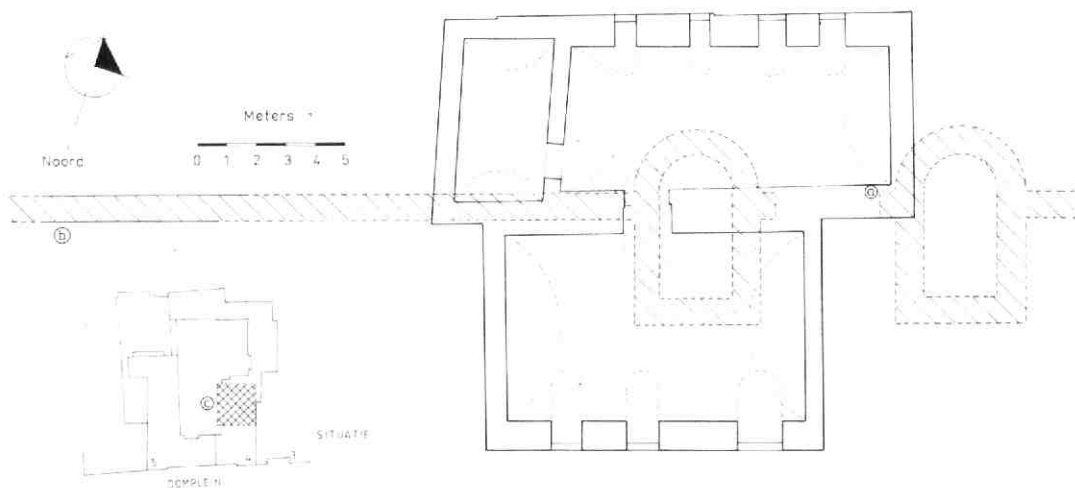
De zuidelijke middennis bevatte de keuken met een grote rookkap boven de kookplaats die aansloot op een tegen de muur gemetselde schoorsteen die op de klokkenzolder uitmondde. Een keukendeur gaf toegang tot de gaanderij aan de oostkant. In de zuidelijke zijbeuk waren twee bergingen ingebouwd, terwijl de grote nisruimte aan die zijde als kamer was uitgebouwd tot op de zuidgaanderij.

Vanuit het raam van deze uitbouw kon de daarbuiten geïnstalleerde zonnwijzer worden afgelezen, waarmee het grote uurwerk regelmatig moest worden gecontroleerd en zo nodig gelijkgezetz. A. F. E. Kipp

### 13. Domplein 4

In december 1982 zijn de middeleeuwse kelders, aanwezig onder de aula van de Hervormde Burgerschool aan het Domplein opgemeten. Deze kelders en belangrijke delen van het opgaand metselwerk behoorden oorspronkelijk tot het claustraal huis „De Roode Poort” van het kapittel van de Dom (afb. 30, c). Het keldercomplex bestaat uit drie afzonderlijke kelders, elk met een tongewelf. De zuidelijke daarvan is de oudste. De vloer in die kelder heeft waarschijnlijk bijna een meter dieper gelegen dan nu het geval is, zodat het eens een imposante ruimte is geweest.

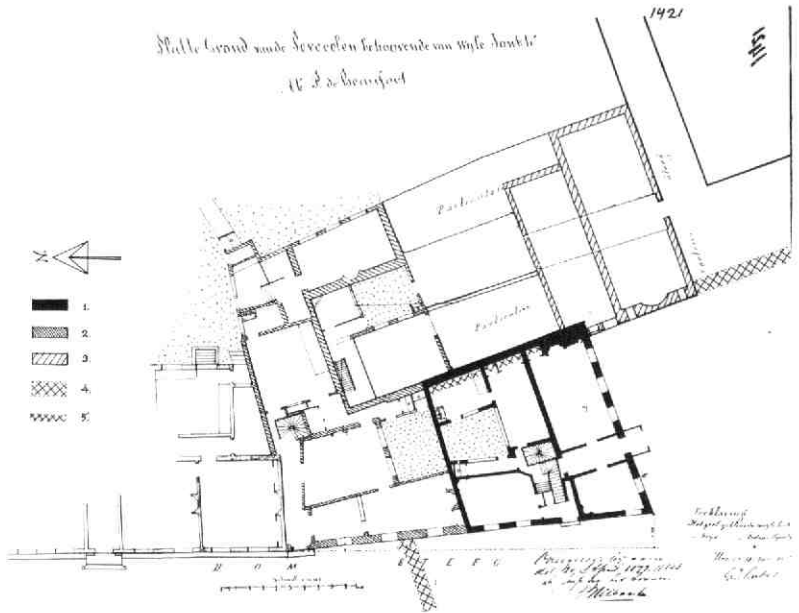
Bij het opmeten werd een klein stuk tufstenen metsel-



Afb. 30 Domplein 4. Plattegrond van de kelders met daarin de reconstructie van de Porta Praetoria van het Romeinse castellum. Tek. E. M. Kylstra. a: plaats van het aangetroffen fragment tufstenen metselwerk. b: plaats van het nog zichtbare deel van de castellummuur onder het schoolplein. c: situering van het claustrale huis „De Roode Poort” in het schoolcomplex.



Afb. 31 Domstraat 8. Plattegrond van de begane grond van Domstraat 6 en 8 in 1877 met aanvullende gegevens, op basis van de opmeting van de bestaande toestand behorend bij het nieuwbouwplan voor Domstraat 8 in dat jaar. Tek. A. F. E. Kipp. 1: Domstraat 8. 2: Domstraat 6. 3: Voetiusstraat 2 (afgebroken in 1904). 4: tufstenen muur van het Romeinse castellum (zie Kroniek 1974-1975. MBOU 1979-1, 11-13). 5: aangetroffen tufstenen muurwerk van Voetiusstraat 2.



werk aangetroffen (afb. 30, a). Hoewel het zichtbare deel te klein is om het met zekerheid als Romeins te identificeren, maakt de ligging een relatie met de castellummuur wel aannemelijk. Het fragment bevindt zich in de kern van de scheidingmuur tussen de noordelijke en de zuidelijke kelder. Deze muur nu blijkt in het verlengde van het onder het schoolplein aanwezige Romeinse muurfragment te liggen (afb. 30, b). Bovendien biedt de muurdikte van 1.35 m. voldoende ruimte voor de breedte van de castellummuur. De mogelijke aanwezigheid van delen van de castellummuur is te meer interessant omdat volgens een reconstructiekening van het castellum de westelijke toren van de Porta Praetoria eveneens in de kelders gesitueerd moet worden. Het muurfragment kan daardoor onderdeel vormen van de oostelijke toren. Of het stuk tufstenen muur Romeins is, of dat het een middeleeuwse herstelling is, of dat het hergebruik van afbraakmateriaal betreft, doet niets af aan het feit dat de kelder muur ter plaatse van een deel van de

castellummuur ligt en dat het vroeg 14e eeuwse deel van het claustraal huis, met de zuidelijke kelder, tegen een grensgebouwd is die sterk verwant is met die van het castellum. E. M. Kylstra

## 14. Domstraat 8

Bij de verbouwing van het hoekpand Domstraat 8 - Voetiusstraat was de aandacht gericht op eventuele gegevens betreffende twee voormalige claustrale huizen van de Dom.

In de eerste plaats gold deze aandacht het claustrale huis ter plaatse van Domstraat 6 en 8 (afb. 31). Hier van is bekend, dat bij de nieuwbouw van nr. 6 in 1877 een beschilderd houten gewelf van de vroegere huiskapel werd ontdekt alsmede een decoratieve middeleeuwse plavuizenvloer in de toenmalige tuin. De overblijfselen van beide bevinden zich thans in het Centraal Museum (Cat. Hist. Mus. nrs. 1304 en



Afb. 32 Domstraat 8. Reconstructie van het westelijke aanzicht van de voormalige claustrale huizen Domstraat 6-8 en Voetiusstraat 2 vóór 1877. Tek. A. F. E. Kipp.

1305). Van het hoofdgebouw van dit claustrale huis zijn verder weinig gegevens bekend. Het voorhuis daarentegen was tot 1879 herkenbaar als middeleeuws huis van twee etages met de kap evenwijdig aan het Domplein en een trapgevel aan de Domsteegzijde (afb. 32, 33). In dat jaar werd het in aansluiting op de nieuwbouw van Domstraat 6 vervangen door het daar bijbehorende huidige stalgebouw annex koetshuis met royale bovenwoning, dat architectonisch hiermee één geheel vormt. Dit koetshuis kreeg aan de Domstraatzijde geheel het karakter van een woonhuis door de - grotendeels blinde - vensternissen op de beganegrond, net als die op de verdieping, te voorzien van zonneluiken.

Van het oude voorhuis werden bij de verbouwing alleen funderingen aangetroffen alsmede een tongewelfde kelder van het verbindingslid tussen hoofd- en voorhuis.

In de tweede plaats werd aandacht besteed aan het naastgelegen voormalige claustrale huis ter plaatse van Voetiusstraat 2, dat bij de verbreding van de Voetiussteeg in 1905 vervangen werd door het gebouw van de Openbare Leeszaal. Het oude hoekhuis grensde aan Voetiusstraat 2, dat ca 9 meter naar voren sprong ten opzichte van de huidige rooilijn. Ook het nieuwe hoekhuis werd tegen de zijgevel van het toen inmiddels verbouwde maar nog wel aanwezige claustrale huis aangebouwd. Toen bij de huidige verbouwing delen van diens zijmuur in zicht kwamen bleken deze zo zeer verrommeld, dat er, afgezien van een dichtgemetselde (latere) deuropening geen oude indelingssporen meer uit het muurwerk af te leiden waren. Wel werd geconstateerd, dat de onderste meter uit massief tufsteenwerk bestond, waarvan mogelijk bij de bouw van het nieuwe hoekhuis, een schil van 15-20 cm afgekloufd was. Onder het vloerpeil bleek de tufsteen nog tot aan het oude voorvlak bewaard gebleven. De blokmaat varieerde (voor zover gezien) van 20 tot 35 cm bij een dikte van ca. 12 cm boven het maaiveld, en van 25 tot 45 cm bij een dikte tot 17 cm daaronder.

Aangezien de perceelsgrens tussen de beide genoemde claustrale huizen net samenvalt met het tracé van de muur van het Romeinse castellum, is het niet onwaarschijnlijk, dat in het tufstenen gedeelte van deze muur nog resten van de castellummuur bewaard zijn gebleven (afb. 31). Het directe verlengde hiervan werd in 1975 bestudeerd tijdens rioleringswerkzaamheden in de Voetiusstraat en Achter de Dom. Het binnenvlak van de castellummuur lag daar in dezelfde lijn als het bovenbedoelde muurvlak (zie Kroniek 1974-1975 MBOU 1979-1, 11-12).

Inmiddels werd ook bij een ander claustraal huis van de Dom, „De Rode Poort”, geconstateerd, dat in het huis nog een deel van de castellummuur bewaard is gebleven (zie in deze Kroniek onder Domplein 4).

Boven het verhakke tufsteenwerk gaat het muurwerk deels door in reuzemoppen (29/31 x 15 x 8/9 cm, 10 lagen 94 cm) gemengd met tufsteenbrokken waarbij eveneens de voorste schil, wellicht een tufsteenbekleding, later is afgekloufd. Deels ook gaat de muur naar boven door in normale moppen die in het huidige



Afb. 33 Domstraat 8. Gezicht op het claustrale huis Domstraat 6-8 vanaf de Domtoren, ca 1870. Foto W. C. van Dijk. GAU TA Ca 2. Op de achtergrond de claustrale huizen van St. Pieter, nu Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5, daarachter de hoge daken van Ambachtstraat 5 en Muntstraat 4 en 6.

voorvlak zijn gemetseld en die mogelijk secundair zijn gebruikt.

Bekend is, dat het voorhuis van het claustrale huis ter plaatse van Voetiusstraat nr. 2 een hoge trapgevel had die zeer wel geheel of gedeeltelijk met tufsteen bekleed kan zijn geweest. Tussen twee grote kloosterkozijnen op de zolderverdieping zat een beeldhouwde nis met baldakijn voor een heiligenbeeld, terwijl pinakels de hoeken en de top accentueerden (afb. 32).

A. F. E. Kipp

## 15. Drift 19

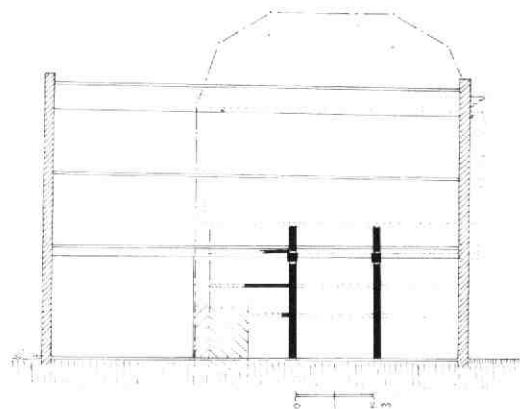
In verband met schilderwerk in het pand van de U.V.S.V. werden waarnemingen gedaan in de rechter voor- en achterkamer van dit in opzet statige 17e eeuwse huis. De vroeg 18e eeuwse betimmering van deze beide kamers omvat o.a. een decoratief plafond in de voorkamer met verdiepte vlakken ter weerszijde van de moerbalk, waarin twee maal twee vakken met beschilderde linnenbespanning waren opgenomen in een decoratieve omlijsting van houtsnijwerk. De linnenbespanning bleek echter reeds een keer vernieuwd te zijn, zodat er onder de verflagen hier geen figuratieve beschildering tevoorschijn kwam, zoals in 1959 bij het plafond van de naastgelegen kamer het geval bleek. Achter deze plafondafwerking bevindt zich een donkerrood geschilderd moer- en kinderbalckenplafond.

LIT. C. L. Temminck Groll, Vondsten en restauraties. MBOU 1959, 54.

A. F. E. Kipp

## 16. Geertekerkhof 16

Dit smalste huis aan het Geertekerkhof wekt de indruk feitelijk een dichtgebouwde, voormalige doorgang naar het achterterrein te zijn, gebouwd met inbalking in twee bestaande zijmuren. Het hoorde van oorsprong vermoedelijk bij het rechter buurpand, nr. 15; samen sloten zij - blijkens de kadastrale minuut van 1832 - aan op één achterperceel en zij hadden een doorlopende achtergevel. In 1867 werd nr. 16 geheel vernieuwd, later werd ook nr. 17 herbouwd, inclusief de linker zijmuur van nr. 16, zodat aan die zijde geen bouwsporen meer te verwachten waren. De rechter zijmuur daarentegen leverde een verras-



Afb. 34 Geertekerkhof 16. De oostelijke zijmuur van het huis met de overblijfselen van het houtskelet van het buurhuis nr. 15. Tek. A. F. E. Kipp

sing op. Van het muurwerk bestaat de achterste 4 m uit een klein formaat baksteen, kennelijk overeenko-

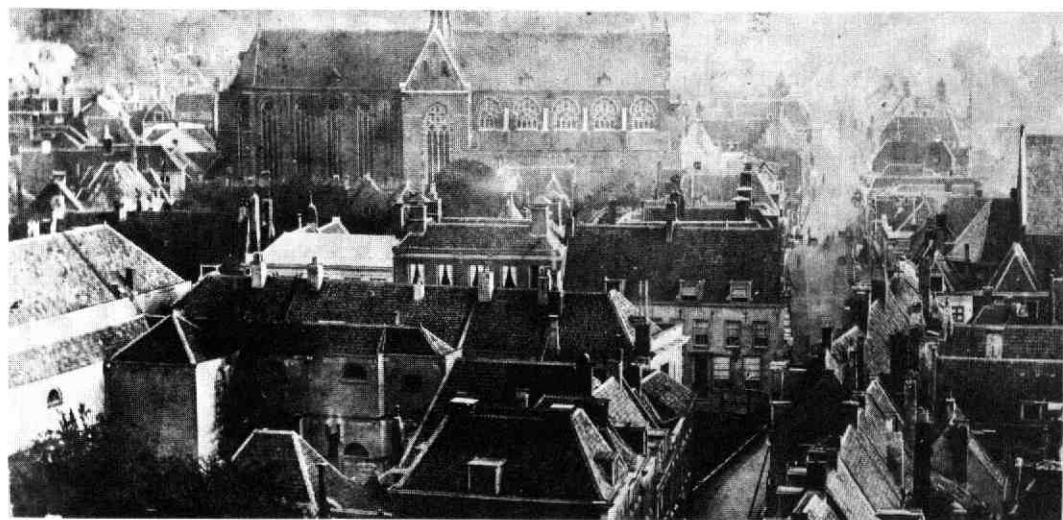
mend met de uitbreiding en vernieuwing van 1867. De voorste 6.50 m bestaat uit moppen van 29/30 x 15 x 6.5 cm. Het bleek de buitenkant van een (late-re?) opvulling te zijn van een grotendeels nog aanwezige houtskelet van drie vakken inclusief resten van regelwerk en balkkoppen, behorend bij de voorganger van buurpand nr. 15. De eiken stijlen zijn ruim 13 cm breed, de regels 4.8 cm dik en de balkkoppen liggen ruim 2.50 m boven het huidige maaiveld (afb. 34).

A. F. E. Kipp

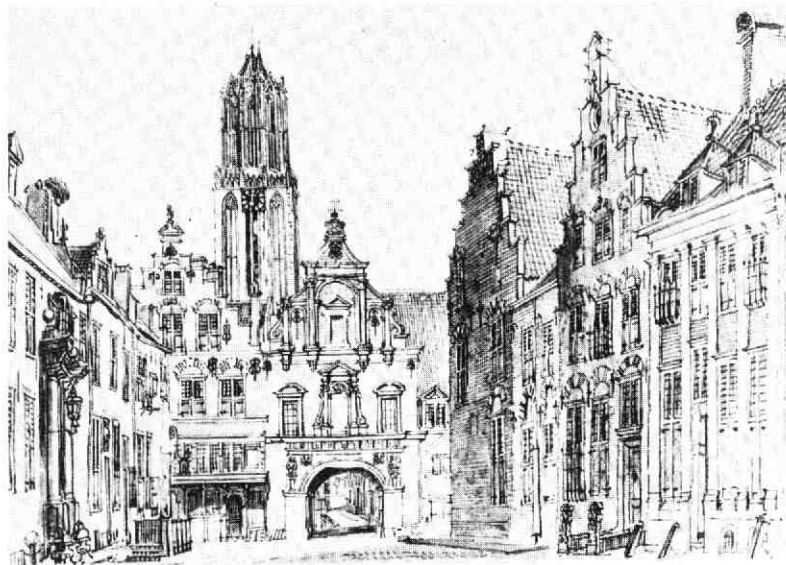
## 17. Hamburgerstraat 15

De panden Hamburgerstraat 15 en 17 vormen twee helften van één 20 meter breed middeleeuws huis aan de Hamburgerstraat, die aan deze zijde vier van dergelijke opvallend grote huizen had (afb. 41). Tijdens de verbouwing van nr. 15 kon de ontwikkeling van dit gedeelte worden onderzocht.

In opzet bestond dit brede huis uit twee lagen en een doorlopend zadeldak met een eindtrapgevel aan de Lange Nieuwstraat. Merkwaardigerwijs is dit huis slechts zeer gedeeltelijk onderkelderd; sporen van meer kelders zijn niet aangetroffen. Hoewel deze opzet blijkens het muurwerk op een middeleeuwse situatie moet teruggaan (zoals ook het karakter van het huis vertelt), blijkt het huis zijn huidige vorm voor een belangrijk deel aan een grondige 17e eeuwse verbouwing te danken te hebben. De donkerrood geschilderde begane grond-balklaag met moer- en kinderbinten en eiken spreidseel kan zeer wel van oudere datum zijn, maar de volledig grenen verdiepingsbalklaag (die tot voor kort ook nog eiken spreidseel bezat) is geheel in de 17e eeuw vernieuwd en toont bijpassende sleutelstukken en sierankers. Hetzelfde geldt voor het bovendeeel van de voorgevel en voor de buitenschil van



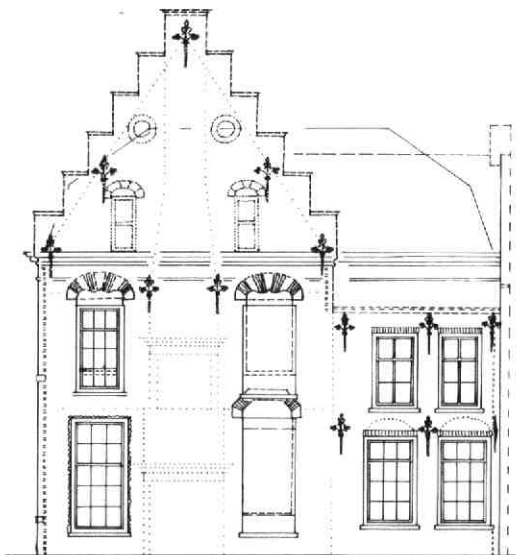
Afb. 35 Hamburgerstraat 15 en Hamburgerstraat 25. Gezicht vanaf de Domtoren op de oostelijke helft van de Hamburgerstraat met de opvallend grootschalige huizen 15-17, 19, 21, 23-25, ca 1870. Foto W. C. van Dijk GAU TA Ca 2.



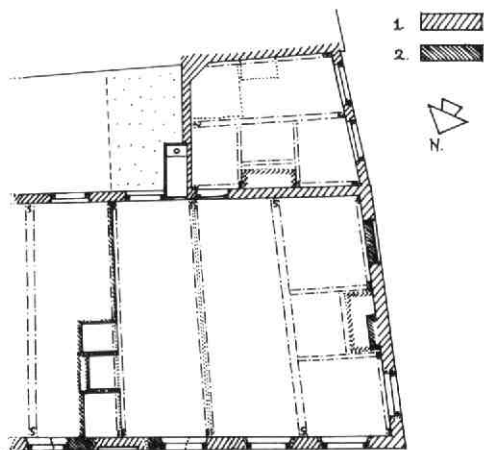
Afb. 36 Hamburgerstraat 15. Gezicht op het begin van de Lange Nieuwstraat en de Pauluspoort. Tek. J. de Beijer, 1744 Koninklijk Huisarchief. Rechts de zijgevel van het hoekhuis Hamburgerstraat 15 met de nu weer teruggevonden accoladebogen.

de zijgevel aan de Lange Nieuwstraatzijde. In het zeer verzorgde metselwerk van laatst genoemde werden boven de vensters de door Jan de Beijer afgebeelde geblokte accoladebogen terug gevonden, die waarschijnlijk ook de voorgevel hebben gesierd (afb. 36, 37). Bij dezelfde verbouwing moet tevens het bescheiden achterhuis aan de Lange Nieuwstraatzijde toegevoegd zijn. De kap van nr. 15 is rond 1900 vervangen door een mansardekap op Philibertspanten, waarbij ook de zijtrapgevel verdween. Daardoor werd het huis visueel losgekoppeld van zijn wederhelft en tot hoekblok gemaakt, zodat thans de Hamburgerstraat minder spreekt als belangrijker straat t.o.v. de

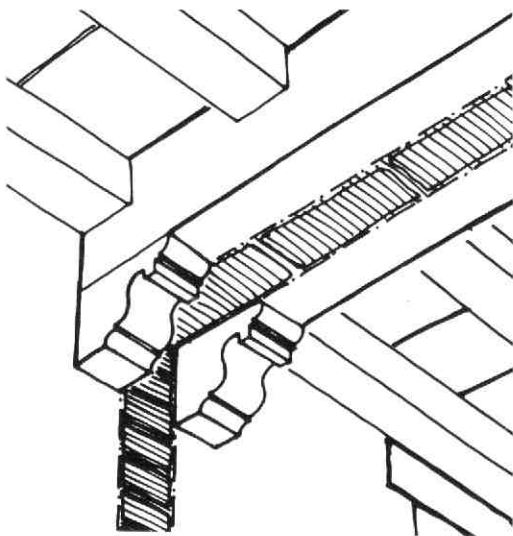
Lange Nieuwstraat (afb. 41). De grillig verlopende scheidingmuur tussen beide panden is duidelijk van later datum. De beganegrond had in de rechter voorkamer tegen de zijmuur een als gebogen nis in de zijmuur uitgespaarde stookplaats; het bijbehorende middeleeuwse vloerniveau lag 35 cm onder het huidige (afb. 38). Blijkens bouwsporen werd deze stookplaats in de 17e eeuw door een brede hangschouw vervangen, die op zijn beurt weer plaats maakte voor de huidige 18e eeuwse schoorsteenpartij, die vermoedelijk gelijktijdig is met de betimmering van deze kamer. Ter weerszijden van deze stookplaats heeft zich een groot venster bevonden, waarvan het voor-



Afb. 37 Hamburgerstraat 15. Reconstructie van de 17e eeuwse opzet van de zijgevel aan de hand van de aangetroffen bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 38 Hamburgerstraat 15. Plattegrond van de beganegrond met aanduiding van de gevonden bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp. 1; middeleeuws en 17e eeuwse muurwerk. 2: latere wijzigingen.



Afb. 39 Hamburgerstraat 15. Detail van een als „dubbelstrijkbalk“ uitgevoerde platte moerbalk met twee sleutelstukken, die zich ter plaatse van een oorspronkelijke halfsteens binnenmuur op de eerste verdieping bevond. Tek. A. F. E. Kipp.

ste later werd toegevoegd maar nog bestaat, terwijl het achterste tot de 17e eeuwse opzet behoorde maar bij een 18e en 19e eeuwse verbouwing werd dichtgezet. Daarbij werd het aan de binnenzijde dichtgeplankt met de 17e eeuwse luiken van de kruiskozijnen, die hun oude kleurafwerking nog hadden bewaard, maar die op een onbewaakt moment zijn afgevoerd vóórdat nader onderzoek kon plaatsvinden.

De voorgevel vertoonde op de begane grond raadselachtige sporen van een middeleeuwse indeling, die echter te fragmentarisch waren om tot duidelijke conclusies te komen. In de geheel uit moppen bestaande achtergevel bevindt zich de bovenhelft van een groot geprofileerd driehoekig kruiskozijn dat uit de 17e eeuwse fase van het huis dateert. De onderhelft ervan werd dichtgezet toen er later een nieuwe keuken op de binnenplaats tegenaan werd gebouwd.

Op de verdieping bevindt zich boven de binnenplaats een van de weinige uitgebouwde houten hangplee's die Utrecht nog rijk is. De bijbehorende deur maakt een zeer 17e eeuwse indruk. De verdiepingbalklaag vertoont iets van de oorspronkelijke ruimte-indeling: op twee plaatsen komen platte, brede moerbalken voor ter plaatse van vroegere halfsteens binnenmuren. Mede dank zij de „dubbele sleutelstukken met een gat“ gaven deze het effect van twee bescheiden strijk balken ter weerszijden van de bedoelde binnenmuur (afb. 39). Deze constructie wordt ook op enkele andere plaatsen bij 17e eeuwse moer- en kinderbalklagen aangetroffen. De hoekkamer op de verdieping had, evenals die op de begane grond, een forse 17e eeuwse hangschouw tegen de eindgevel tussen twee (hier beide originele) vensters. Bij het dateren van de 17e eeuwse verbouwing kan de verkoop van het huis

uit de goederen van de Paulusabdij waarschijnlijk een nuttige aanwijzing geven. A. F. E. Kipp

In de voorkamer op de hoek van de Hamburgerstraat en de Lange Nieuwstraat werd een wonderlijke vondst in de - gestoorde - grond gedaan: een bulla (= loden zegel) van paus Urbanus IV (afb. 40). Al sinds mensenheugenis zegelen de pausen de meeste van hun stukken met loden zegels. Op de ene kant staat hun naam met nummer, zoals hier: VRBANVS P(A)P(A) IIII. Op de andere kant staan de „portretten“ van Petrus: S. PE(TRVS), met stippeltjesbaard en -haren, en van Paulus: S. PA(VLVS), met streepjesbaard en -haren.

Urbanus IV regeerde van 1261 tot 1264. Hij was van oorsprong een schoenmakerszoon uit het Franse Troyes en heette Jacques Pantaléon. Hij heeft nooit in Rome geresideerd, maar verbleef in Viterbo.

Volgens het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht vaardigde Urbanus IV 17 oorkonden met loden zegel uit die voor het Sticht Utrecht bestemd waren. Het is uiteraard niet duidelijk aan welke oorkonde dit zegel gehangen heeft. De nabijheid van de Paulusabdij geeft natuurlijk te denken, evenals de datering van de



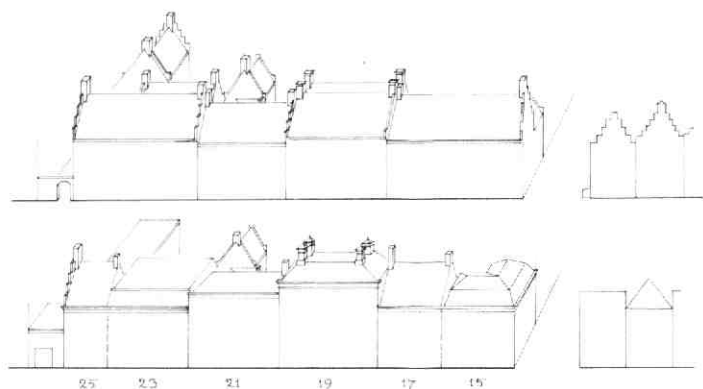
Afb. 40 Hamburgerstraat 15. Loden zegel van paus Urbanus IV (1261-1264). Foto F. Kneefel. Diameter 2.6 cm, dikte ca 0.4 cm.

begeleidende vondsten uit de - overigens verstoorde - grond: die komen uit de 16e eeuw. Het zegel zou dus tijdens of na de Reformatie in de grond geraakt kunnen zijn, toen pauselijke oorkonden niet een zo groot belang meer hadden. T. J. Hoekstra

## 18. Hamburgerstraat 25

Net als de nrs. 15-17 vormde ook Hamburgerstraat 25 samen met nr. 23 één van de vier opvallend grote middeleeuwse huizen in het oostelijk deel van de Hamburgerstraat (afb. 41). Een aantal waarnemingen in 1958 alsmede in de afgelopen jaren leiden tot het volgende beeld:

Ook in dit geval gaat het om een 20 m breed voorhuis van twee lagen met een doorlopend zadeldak tussen grote trapgevels (steenformaat: 30.5 x 15.5 x 7.5 cm, 10 lagen 84 cm) (afb. 35). De trapgevel van nr. 25 is nog geheel intact, en grenst aan een vroeger kennelijk geheel open zijerf, dat vanouds bij het perceel moet hebben gehoord. Van dit huis ligt de bega-



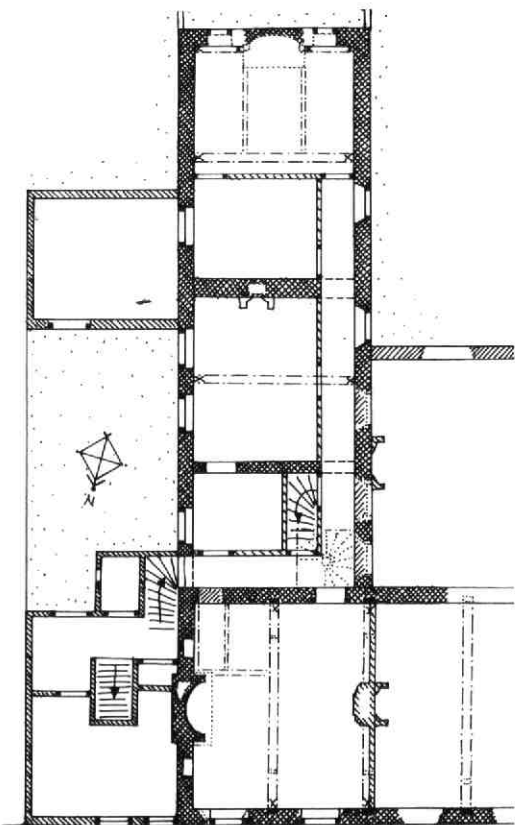
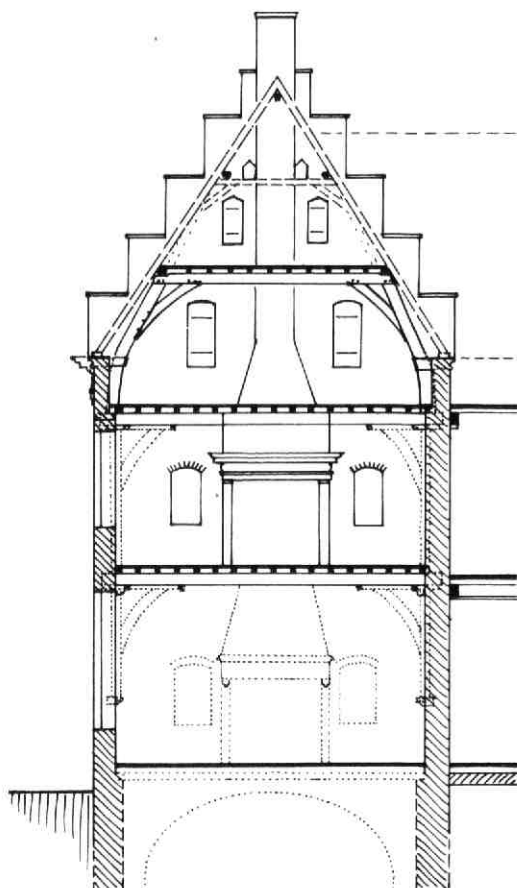
Afb. 41 Hamburgerstraat 25. Reconstructie van de vier brede, middeleeuwse panden Hamburgerstraat 15-25. Toestand ca 1650 vergeleken met de huidige, opgesplitste situatie. Tek. A. F. E. Kipp.

negrond een aantal treden boven straatpeil i.v.m. de grote kelder, die momenteel niet toegankelijk is. Een eveneens onderkelderde, vermoedelijk wat jongere middeleeuwse achtervleugel staat haaks hierop aan de linkerzijde. Deze heeft aan de kant van het zijerf vensters en rijke 16e eeuwse sierankers met wapenschilden.

In de 18e eeuw werd het voorhuis in twee delen gesplitst in het verlengde van de westmuur van de achtervleugel. Bij nr. 23 is rond 1900 het bovengedeelte van de oude kap vervangen door een plat dak,

terwijl het achtererf grotendeels volgebouwd is. Daardoor ging het effect van de tweeeenheid enigszins verloren.

Het voorhuis van nr. 25 had op de beganegrond tegen de oostelijke zijmuur een grote middeleeuwse stookplaats uit de bouwtijd (afb. 42). Resten van 14e en 16e eeuwse plavuizenvloeren werden aangetroffen bij een verbouwing in 1958; zij zijn beschreven door Temminck Groll in MBOU 1958, 64 - 66. De 18e



Afb. 42 Hamburgerstraat 25. Dwarsdoorsnede door het voorhuis naar het oosten en plattegrond van de eerste verdieping, met bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

eeuwse indeling van de beganegrond is nog duidelijk afleesbaar aan de vlakke houten plafonds met decoratief lijstwerk. In die tijd werd in de voorkamer de oude schouw vervangen door een nieuwe schoorsteenpartij er tegenover, tegen de nieuwe scheidingmuur. Van de moer- en kinderbalklaag moet de zware moerbalk in eerste instantie door korbelen en (niet tot de grond doorlopende) muurstijlen ondersteund zijn geweest, die kennelijk bij de 16e eeuwse verbouwing zijn verwijderd. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor op de verdieping: ook hier werden de 14e eeuwse muurstijlen, sloffen en korbelen in de 16e eeuw door sleutelstukken vervangen met behoud van de bestaande moer- en kinderbalklaag (afb. 42). De op het plafond aangetroffen paarsrode dodekop hoort vermoedelijk bij de 17e eeuwse aanpassingen in het huis.

Ook op de verdieping werd een grote middeleeuwse stookplaats teruggevonden in de as van de oostelijke zijmuur. De diepe, gebogen nis hiervan maakte een plaatselijke uitmetseling aan de buitenzijde noodzakelijk. In de 17e eeuw werd deze schouw met een bescheiden ingreep gemoderniseerd tot hangschouw met een royaal geprofileerde houten kroonlijst, waarvan de aftekening nog in het pleisterwerk was terug te vinden. Ter weerszijden van deze stookplaats werden twee oorspronkelijke muurkastjes aangetroffen met een steensponning en duimblokken voor de bijbehorende kastdeurtjes (afb. 42).

De opzet van de kap boven dit gedeelte van het huis, waarvan de dakvlakken bij een vroegere herstelling geheel zijn vernieuwd, is het meest compleet te zien in de „ingemetselde doorsnede“ in de 18e eeuwse scheidingmuur met nr. 23. Hij bestaat uit een spantconstructie met eiken krommers ter ondersteuning van een sporenkap. Op de spanten lag vroeger (en vermoedelijk vanouds) een vlieringvloer op een kinderbalklaag.

De achtervleugel bestond op de beganegrond uit drie kamers achter elkaar met stenen tussenmuren. De voorste kamers hebben thans vensters in de oostgevel met uitzicht op het zijerf. Vroeger had de hele vleugel een viertal vensters in de westgevel met uitzicht op de grote tuin. Deze moeten reeds vroeg zijn dichtgezet, - in verband met een waarschijnlijk 16e of 17e eeuwse verdubbeling van het voorhuis van nr. 25 - maar de zeer schuine, gepleisterde dagkanten zijn nog duidelijk herkenbaar. De achtermuur had vanouds een grote stookplaats in de as van de gevel met twee smalle vensters ter weerszijden.

Op de verdieping herhaalt zich hetzelfde patroon: twee middeleeuwse dwarsmuren, een middeleeuwse stookplaats in de as van de achtergevel met twee smalle vensters ter weerszijden en een reeks oorspronkelijke vensters in de westgevel (afb. 42). De moer- en kinderbalklaag heeft gotische peerkraalsleutelstukken met gesneden zijkanten (ca. 1500); hij is afgewerkt met eiken spreidseel dat zeer dun roodgesausd lijkt. In deze balklaag zit in de rechterhoek achter het voorhuis een oorspronkelijke raveling voor een nu verdwenen houten spiltrap. In de achtergevel van het voorhuis bevinden zich echter

aan de linkerzijde sporen van een vermoedelijke uitgebouwde traptoren uit de eerste opzet, die kennelijk verdwenen is bij de vermoedelijke verhoging en uitbreiding van een lagere voorganger van de huidige achtervleugel.

De gang aan de rechterzijde werd in de 18e eeuw, net als op de beganegrond, van de bestaande kamers afgescheiden; daarvoor moest de bovengenoemde houten spiltrap wijken. De kap van de achtervleugel is bij een verbouwing rond 1932 grotendeels vervangen door een plat dak.

Samenvattend kan worden gesteld dat Hamburgerstraat 23-25 in opzet een zeer breed 14e eeuwse stenen huis met houtskelet is (mogelijk vanouds op L-vormige plattegrond). Bij een 16e eeuwse verbouwing kwam het houtskelet te vervallen en werd ondermeer de achtervleugel toegevoegd danwel verhoogd en uitgebreid. In de 17e en vooral in de 18e eeuw vonden diverse interieuraanpassingen plaats; in die periode (of eerder) werd het gebouw in tweeën gesplitst. In de 19e eeuw werden beide delen gepleisterd en in de 20e eeuw vonden diverse verbouwingen en vernieuwingen plaats. *A. F. E. Kipp*

## 19. Herenstraat

Grotendeels gelijktijdig met de opgraving aan de Korte Nieuwstraat (zie aldaar in deze Kroniek) werden in de Herenstraat rioleringswerkzaamheden uitgevoerd. Deze straat doorsnijdt van west naar oost het gebied tussen Nieuwe Gracht en de oostelijke stadsbuitengracht. Door dit stadsdeel, dat deel uitmaakt van het gebied dat oudtijds de naam Oudelle droeg, zou ooit een rivier hebben gelopen. Deze rivier zou dan, komend van het zuidelijk deel van de Oude Gracht zijn loop hebben vervolgd „in“ de Kromme Nieuwe Gracht. Aangezien bij de opgraving aan het Pieterskerkhof (zie aldaar in deze Kroniek) inderdaad een westelijke rivieroever is aangetoond, was het volgen van deze rioleringswerkzaamheden van groot belang. Over de gehele lengte van het riooltracé zijn vijftien waarnemingen gedaan. Een gering aantal vondsten maakten een summiere datering van enkele verschijnselen mogelijk.

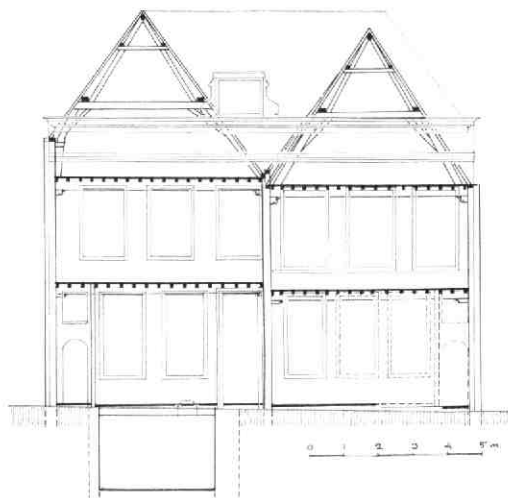
Vastgesteld werd, dat er in de Middeleeuwen tussen de Nieuwe Gracht en de Oude Kamp geen rivier is geweest. De zandafzettingen die in dit gedeelte onderin de rioolsleuf te zien waren, bleken ter hoogte van de Oude Kamp naar het oosten toe weg te duiken. Op deze afzettingen lag een laagje grijze klei met schelpjes. Scherven kogelpot- en andenne-aardewerk uit het ophogingspakket dat hierboven aanwezig was, dateren uit de 12e eeuw. Verder naar het oosten kwam het rivierzand geleidelijk hoger en bij de Jeruzalemstraat bereikte het het hoogste punt op 1.45 m + NAP. Tussen Jeruzalemstraat en Lepelenburg bleken de natuurlijke afzettingen vrij snel weg te duiken. In dit gedeelte van het riooltracé zijn geen vondsten gedaan die een datering opleveren. De voorlopige conclusie van deze waarnemingen is dat er ter hoogte van de Oude Kamp een geul(tje) is geweest dat in de

12e of vroege 13e eeuw is dichtgegooid. Wij moeten echter ook rekening houden met de mogelijkheid dat we hier de westelijke begrenzing hebben van een rivier die (later) naar het oosten is opgeschoven en nabij het Lepelenburg zijn (laatste?) westelijke oever heeft gehad. Dankzij de - hoewel schaarse - dateerbare vondsten is het mogelijk deze waterloop in de middeleeuwen te dateren. Helaas kan op grond van deze gegevens géén vergelijking met de middeleeuwse rivieroever van het Pieterskerkhof worden gemaakt.

H. L. de Groot

## 20. Herenstraat 24

Tijdens de voorbereidingen voor een verbouwing bleek dit brede pand te bestaan uit twee van oorsprong zelfstandige middeleeuwse huizen naast elkaar, beide met de nok dwars op de straat. Zij werden in de 17e eeuw verbouwd en verhoogd en later samengevoegd, waarbij de voorgevel met doorlopende (deels zandstenen) kroonlijst, alsmede de voorkap met zijn nok evenwijdig aan de straat, een eenheid moesten suggereren. De verschillen in vloerniveau en in de bijbehorende vensterschikking bleven daarbij overigens gehandhaafd (afb. 43).



Afb. 43 Herenstraat 24. Dwarsdoorsnede door het huis achter de (gestippelde) voorgevel. Tek. A. F. E. Kipp.

Het linker huis heeft vanouds een overbouwde doorgang langs de perceelscheiding gehad, die vermoedelijk een oude achteruitgang van Nieuwe Gracht 12 is geweest. Blijkens de sporen in de achtergevel had ook het rechter huis vanouds een overbouwde doorgang die bij het pand Kromme Nieuwe Gracht 80 heeft behoord.

Het rechter huis heeft op de beganegrond zijn middeleeuwse balklaag bewaard, met peerkraal-sleutelstukken die op een datering rond 1400 wijzen. Aan de achterkant bevond zich een 17e eeuwse keuken

met een rookkap op een geprofileerde houten latei. De, blijkens de sleutelstukken 17e eeuwse, moer- en kinderbalklaag op de verdieping heeft een voorgevelstrijkbalk ter dikte van de kinderbalken die erin ingelaten zijn. De kap heeft voornamelijk grenen spanten. Ook het linker deel heeft, eveneens op de beganegrond, kennelijk zijn middeleeuwse moer- en kinderbalklaag bewaard, terwijl die op de verdieping ook hier een 17e eeuwse toevoeging lijkt. Hier is echter de kap duidelijk forser van opzet en voorzien van (vroeg 17e eeuwse?) gezaagde eiken krommers op hoge rechte benen (in verband met de hoge borstwering).

A. F. E. Kipp

## 21. Jacobijnenstraat 3-15

In verband met de voorbereidingen van plannen voor verbetering van de bebouwing langs deze straat werd een voorlopig bouwhistorisch onderzoek verricht. T.z.t. zijn in de uitvoeringsfase aanvullende gegevens te verwachten. Het belang van onderzoeksmogelijkheden als deze is gelegen in het feit, dat gegevens omtrent de (bescheiden) middeleeuwse zijstraatbebouwing tot op heden zeer schaars zijn, en dat bovendien zich zelden de gelegenheid voordoet dat grote delen van een straat tegelijk in een onderzoek kunnen worden betrokken. In dit verband zij verwezen naar o.a. de Keukenstraat, de Korte Smeestraat, de Abraham Dolesteeg en de Zilverstraat elders in deze Kroniek.

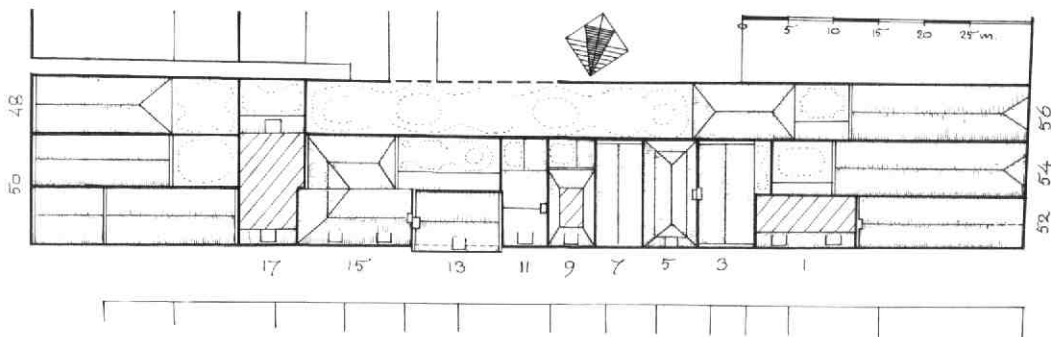
Uit de thans beschikbare gegevens valt te constateren, dat de zuidzijde van de Jacobijnenstraat in wezen nog zijn middeleeuwse bouwstructuur vrij compleet bewaard heeft en dat binnen dat kader ieder pand uiteraard zijn eigen geschiedenis heeft beleefd.

In wezen bestaat de hoofdstructuur uit een doorlopende bouwstrook van ca. 10 m breed tussen Oude Gracht en Loeff Berchmakerstraat (afb. 44). Aan de Oude Grachtzijde bestaat deze strook uit twee diepe percelen, Oude Gracht 52 en 54 plus het op 52 aansluitende pand Jacobijnenstraat 1. Aan de kant van de Breedstraat staat hierop het dubbelpand Loeff Berchmakerstraat 50, alsmede het aansluitende pand Jacobijnenstraat 19. Tussen deze beide eindblokken bevindt zich in principe een dwarse parcellering van ca. 5 m breed. Een uitzondering hierop vormen de nrs. 13 en 15.

Nr. 3 is een voornamelijk 17e eeuwse pand ontstaan uit verbouwing van een middeleeuwse voorganger. Het is (gedeeltelijk?) onderkelderd en had tot voor kort een 19e eeuwse klokgevel.

Nr. 5 is een van oorsprong middeleeuws huis met een forse schoorsteenpartij in de linker zijmuur. Het werd eind 18e of begin 19e eeuw met een tweede verdieping verhoogd, waarbij kennelijk tevens de voorgevel werd vernieuwd. Tezelfder tijd of later in de 19e eeuw werd het huis voorzien van een mansardekap. In de achtergevel bleven op de beganegrond en vermoedelijk ook op de verdieping twee middeleeuwse





Afb. 44 Jacobijnenstraat 3-15. Kappenplan van de bebouwing aan de zuidzijde van de straat, op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

dan wel 17e eeuwse kruiskozijnen bewaard. Het huis is onderkelderd.

Nr. 7 is eveneens een van oorsprong middeleeuws huis bestaande uit beganegrond en een kap met de nok dwars op de straat. Het vermoedelijk onderkelderde huis werd in de 17e eeuw met een verdieping verhoogd, waarbij de middeleeuwse achterteropgevel - als een van de weinige voorbeelden - intact bleef en tot de gewenste hoogte werd aangevuld (afb. 45). Kort na 1800 werd de voorgevel vervangen door een klokgevel met natuurstenen dekplaten en empire ramen. In 1902 werd de zolder verbouwd, wat wederom met aanvulling van de achtergevel gepaard ging.

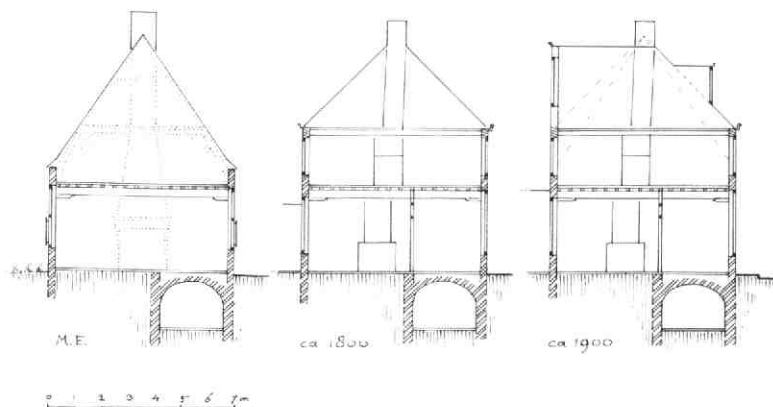
Nr. 9 werd in 1898 geheel of grotendeels nieuw gebouwd binnen het bestaande perceel.

Nr. 11 bevat in wezen nog zijn middeleeuwse opzet als éénlaags huis met kap evenwijdig aan de straat en een moer- en kinderbalklaag met sleutelstukken (afb. 46). Alleen het voorste gedeelte is onderkelderd. Vermoedelijk werd pas in het begin van de 19e eeuw de verdieping uitgebouwd door het optillen van de dakvlakken met behoud van de nok. Daarbij werd kennelijk de voorgevel vernieuwd en - evenals de achtergevel - voorzien van een empire dubbelkozijn op de beganegrond. In 1950 werd de achterzolder tot tweede

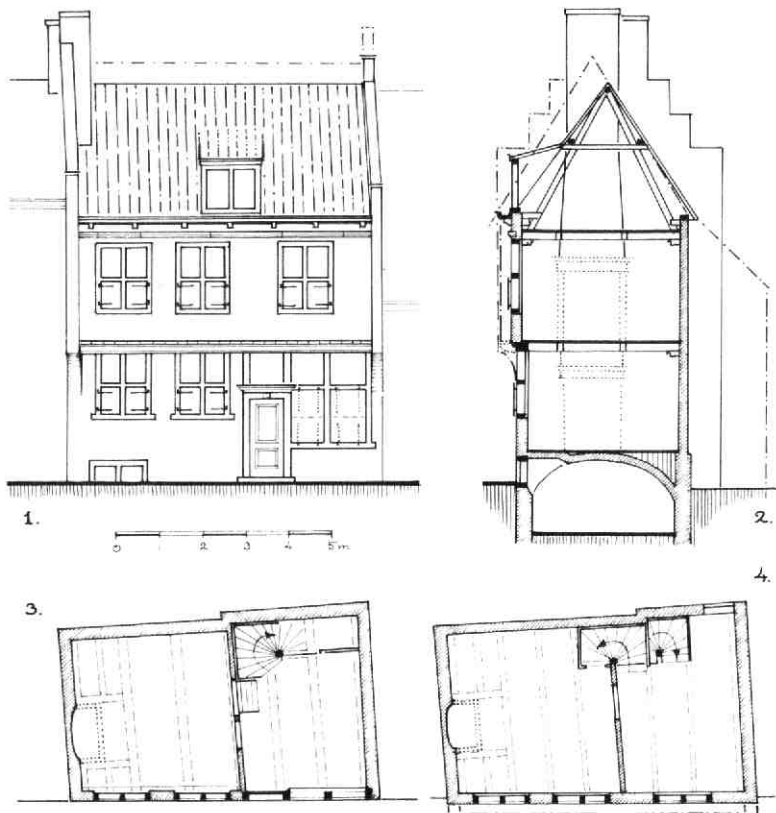


Afb. 45 Jacobijnenstraat 3-15. De middeleeuwse achtergevel van nr. 7 met latere verhogingen.

verdieping uitgebouwd en voorzien van een plat dak. De houten binnenpui met ramen en deuren op de beganegrond dateert vermoedelijk van een oudere fase dan de verbouwing rond 1800.



Afb. 46 Jacobijnenstraat 3-15. De ontwikkeling van nr. 11; dwarsdoorsnede van de middeleeuwse toestand, van die omstreeks 1800 en na 1900. Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 47 *Jacobijnenstraat 3-15. Reconstructie van de 17e eeuwse toestand van nr. 13. Tek. A. F. E. Kipp. 1: vooraanzicht. 2: doorsnede. 3: plattegrond van de begane grond. 4: plattegronden van de verdieping.*

Nr. 13. Dit huis, waarvan in opzet meer over is dan zijn huidige verschijningsvorm doet vermoeden, is het belangrijkste van de straat (afb. 47). Het is het enige voorbeeld van een middeleeuws huis met overkragende voorgevel dat in Utrecht (min of meer) bewaard bleef; ook landelijk gezien is dat een zeldzaam verschijnsel geworden. Het is een huis met twee lagen met de kap evenwijdig aan de straat, gevat tussen twee zijtopgevels. De trapgevel ter linkerzijde hoort in feite bij de middeleeuwse voorganger van het buurpand nr. 15, maar hij is mogelijk een verhoging van de oudere zijmuur van nr. 13. De oorspronkelijke, waarschijnlijk houten, voorgevel werd in de 17e eeuw vernieuwd met behoud van de oude opzet maar met een bescheidener overkraging. Op de begane grond heeft de rechterhelft nog zijn 17e eeuwse driedelige houten pui bewaard (eveneens in Utrecht vrij uniek). De linkerhelft bestaat uit een opkamer met twee 17e eeuwse kruiskozijsen (waarvan het kruis thans verdwenen is), op een boven het straatpeil uitstekende kelder. De ondersteuning van de overkraging wordt gevormd door een 17e eeuwse geprofileerde puibalk, opgelegd in een middeleeuwse uitmeteling van beide zijmuren. Het thans ontbrekende bovendeel van de voorgevel was drie traveeën breed en sloot met zijn indeling aan op de asymmetrie van de begane grond.

Tegen de linker zijmuur tekent zich de stookplaats van de verdieping af (gesitueerd boven die van de op-

kamer), waarin nog een aantal haardstenen aanwezig zijn. In het rechter gedeelte was vanouds de plaats van de trap, tegen de oorspronkelijk blinde achtergevel. Van de vrij steile kap bleven aan de achterzijde resten van de oorspronkelijke daktegelsbedekking bewaard. De achterbouw hoort sedert lang, zonet vanaf het begin, bij het buurpand nr. 15; hij is in zijn huidige vorm van vrij recente datum.

Nr. 15 is een vrijwel compleet bewaard 17e eeuwse huis van twee lagen met een kap evenwijdig aan de straat en een mogelijk oudere achterbouw. Het voorhuis is kennelijk een opvolger (of verbouwing) van een vrijwel precies even groot middeleeuws huis, waarvan de trapgevel aan de westzijde reeds bij nr. 13 ter sprake kwam. De linkerhelft van het huis is onderkelderd, maar deze kelder hoort thans bij het buurhuis nr. 17. Een oude relatie tussen beide huizen is niet uitgesloten, maar in het in 1905 compleet vernieuwde buurhuis is dat niet meer na te gaan. De vier traveeën brede voorgevel heeft geblokte korfbogen met verdiepte velden boven de vensters. Hij werd met behoud van deze kenmerken op het eind van de 19e eeuw gepleisterd. De moer- en kinderbalklagen in het voorhuis hebben kenmerkende 17e eeuwse sleutelstukken. Het achterhuis heeft een blinde achtergevel en is vanouds georiënteerd op het zijerf, dat doorliep achter het buurpand nr. 13. Het bestaat van origine uit twee verdiepingen met moer- en kinderbalkla-

gen, en een kap. Deze laatste is bij een verbouwing in 1905 vervangen door een tweede verdieping met plat dak.

A. F. E. Kipp

## 22. Jan Meijenstraat 8

Bij de beschrijving van een huis aan de Waterstraat, gevonden gedurende de opgraving rond de Jan Meijenstraat, is het huis Jan Meijenstraat 8 reeds ter sprake gekomen (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 39). Als onderdeel van de reconstructie van het deel van de voormalige Wijk C ten oosten van de Sint Jacobsstraat, is de renovatie van dit huis in oktober 1982 ter hand genomen.

Door deze werkzaamheden bestond de mogelijkheid enige summere waarnemingen te doen. De in bovengenoemde bijdrage gemaakte vergelijking met de in dit huis aanwezige hooggelegen kelder kon hierdoor gecontroleerd worden. Helaas kon niet met zekerheid vastgesteld worden dat dit type kelder hier van oorsprong aanwezig was. De in de achter- en zijgevel aanwezige dichtgemetselde doorgangen op een ander dan het huidige beganegrond vloer niveau bewijzen eerder het tegendeel.

Wel is duidelijk geworden dat dit wat ongebruikelijk gelegen huis behoort heeft tot een groter gebouw, en dat het daarvan het achterhuis vormde. De huidige achtermuur is niet oorspronkelijk, zij is echter wel uit grote baksteen opgemetseld. De, mogelijk 14e eeuwse, zijmuur heeft bakstenen van 28 à 29 x 14,5 x 6 à 6,5 cm, gemetseld in stand verband.

De kap op het huis is in de 19e eeuw geheel vernieuwd, met ingebrip van de borstwering op de achtergevel.

Het huisje tegen de zijgevel dat in het begin van de 19e eeuw bestond heeft nogal wat sporen nagelaten, zoals balkgaten en doorgangen, of mogelijk in de muur uitgehakte kasten.

E. M. Kylstra

## 23. Janskerkhof 16

Het als „Huis Martens” bekend staande pand Janskerkhof 16, eigendom van de Vereniging Hendrick de

Keyser, kwam aan de orde in verband met een verbouwing voor universitaire doeleinden. Gezien de rijkdom aan gegevens in en over dit pand, daar zowel het huis als het bijbehorende familie-archief uitzonderlijk goed bewaard zijn gebleven, is dit complex een aparte studie waard!

Van het grote claustrale erf nr. IV, van origine behorend bij het huidige huis Boothstraat 6 en zich uitstrekkend van het Janskerkhof tot aan de Voorstraat, werden in 1659 in verband met de aanleg van de Boothstraat diverse percelen afgesplitst, verkocht en bebouwd.

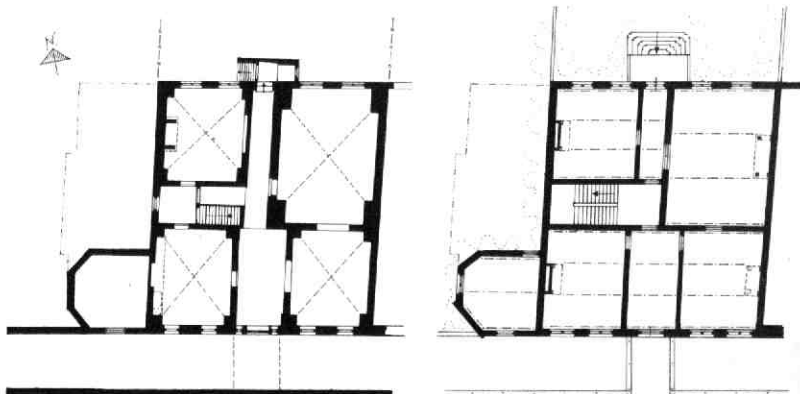
Zo ontstonden ook de twee percelen in de voortuin van het claustrale huis, waarop kort daarna de huidige panden Janskerkhof 15 A en 16 verrezen.

Nr. 16 werd in 1661 - 1663 gebouwd door de bouwmeesters Ghijsbert Theunisoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten, in opdracht van Aletta Jacobs, die in 1663 met Jacob Martens huwde. Van deze bouw, alsook van diverse latere werkzaamheden en verbouwingen, bleven de bestekken bewaard. Ook van het huis is veel over, daar 18e en 19e eeuwse verbouwingen relatief bescheiden bleven. Zelfs de meeste 17e eeuwse kamerdeuren zijn nu nog in gebruik!

De uitwendige verschijningsvorm van het huis werd enigszins gewijzigd bij een verbouwing in 1832, waarbij het buuerf aan de westzijde erbij getrokken werd en de entree-partij verplaatst werd (afb. 48). De oude voordeur in het midden van de pleingevel werd vervangen door een raam, de brug verdween, en het 17e eeuwse zijhuis van het buurperceel werd uitgebreid tot royale entree-partij met trappenhuis, en daarbij voor de symmetrie aan de achterzijde herhaald. De als stalgebouw functionerende pendant van dit zijhuis en de tussengelegen grotere poort werden in 1862 afgebroken en vervangen door de huidige tuinmuur.

Speciale vermelding verdient de rijk gedecoreerde schouw in de zgn. grote zaal op de beganegrond, die nog uit de bouwtijd dateert (inclusief de gemarmerde beschildering) en waarvan de kwitantie luidt: „Cristijn Vreem beeltsnijder, vant snijden vande Schoorsteenmantel alhier int groot zalet f 52,-” maart 1664.

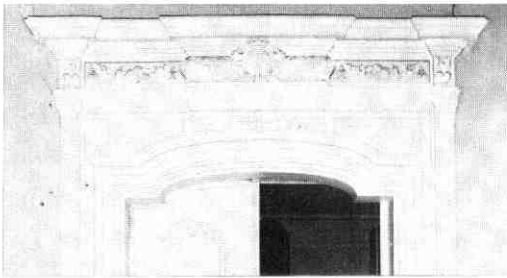
Afb. 48 Janskerkhof 16. Plattegrond van de oorspronkelijke opzet van het huis uit 1661, met aanduiding van latere wijzigingen. Tek. A. F. E. Kipp. a: kelder. b: beganegrond.





Afb. 49 Janskerkhof 16. De teruggevonden en herstelde schouw uit de 17e eeuw op de verdieping.

Als verrassing werd tijdens de verbouwing nog een tweede dergelijke schouw ontdekt in de bovengelige kamer, zij het dat deze wat bescheidener is, zoals dat in een kamer op de verdieping betaamt (afb. 49). Deze schouw rust in plaats van op marmeren zuilen en pilasters op terracotta voluten en halfzuilen met druivendecoratie, die warmrood geschilderd waren.



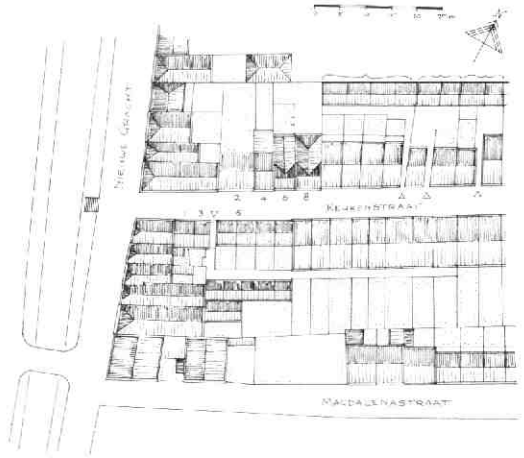
Afb. 50 Janskerkhof 16. Het fries van een van de 17e eeuwse schouwen, dat vermoedelijk in de 19e eeuw opnieuw werd verwerkt boven een 18e eeuwse deurpartij op de beganegrond.

Van een derde dergelijke schouw is vermoedelijk in de 19e eeuw het front van de „kroonlijst” verwerkt in de omlijsting van de 18e eeuwse dubbele deurpartij van de benedenzaal (afb. 50). Een rijk geprofileerde schoorsteenpartij zonder houtsnijwerk bevindt zich voorts nog in de kelder, evenals een forse keukenrookkap.

A. F. E. Kipp

## 24. Keukenstraat 1, 3, 5 en 4, 6, 8

Een belangrijk deel van het karakter van hoofdstraten wordt dikwijls mede bepaald door zijstraten, die er als het ware de derde dimensie aan toevoegen. Dit geldt ook voor de Keukenstraat ten opzichte van de Nieuwe Gracht. In het algemeen is er van zijstraatbebouwing veel minder bekend dan van de huizen aan de hoofdstraten, o.a. omdat deze veelal bescheiden van aard is. Behalve de vroeger veel voorkomende éénlaagsbebouwing met de kap evenwijdig aan de straat en met een variabele diepte, zijn er ook „tussenmaten” (afb. 51). Voorbeelden hiervan zijn Keukenstraat 6 en 8 (afb. 52).



Afb. 51 Keukenstraat 1-3-5, 4-6-8. Reconstructie van het kappenplan van het westelijk gedeelte van de Keukenstraat en omgeving (ca 1832), op basis van de kadastrale minuut van 1832 en gegevens ter plaatse. Tek. A. F. E. Kipp.

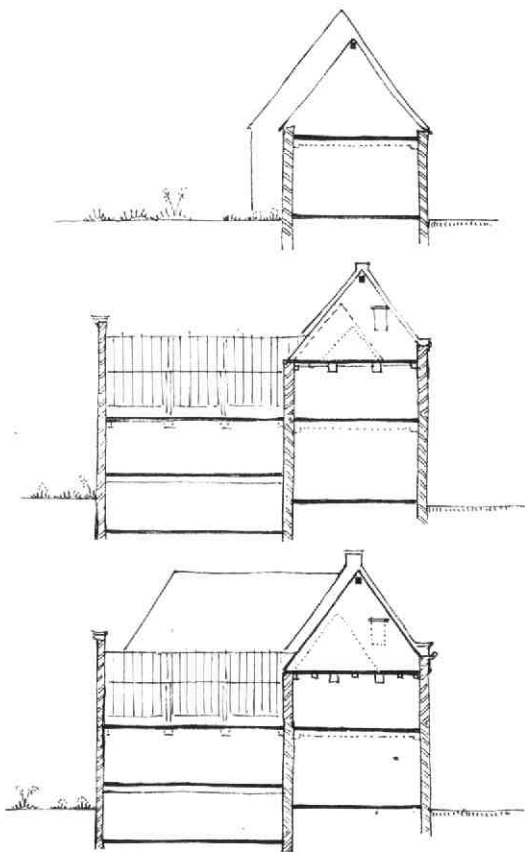
Nummer 6 is een in hoofdzaak klein 17e eeuwse woonhuis, waarin mogelijk een ambacht werd uitgeoefend. Het heeft een grondvlak van ca 11.50 x 4 m. Het achterste deel bestaat uit een (in het recente verleden verdwenen) kelder met opkamer (keuken) daarboven en een zolder (kamer) onder een kap met nok dwars op de straat, achter een 17e eeuwse tuitgevel. Het voorste deel, dat een, wellicht middeleeuws, éénlaagshuis was van slechts 5 m diep, lijkt in later tijd, maar mogelijk nog wel in de 17e eeuw, hoger opgetrokken te zijn. Daardoor ontstond op de verdieping een woonkamer, die thans met een gemarmerde houten empire schoorsteenmantel prijkt. De alternerende balklaag hierboven heeft drie balkvakken tussen de moerbinten en is mogelijk een later gewijzigde moeren kinderbalklaag. De voorzolder heeft alleen aan de straatzijde een bescheiden borstwering en een vrij summiere kapconstructie. De oostelijke zijtopgevel is afgewerkt met vlechtingen en bleek een verhoging te zijn van een gemene muur.

Geheimzinnig doen de beide royale gevelstenen bovenin de voorgevel aan, die karakteristiek 17e eeuwse

gedetailleerd zijn, maar tesamen het jaartal „ANNO“ „1891“ dragen. Een omkering zou het veel passender jaartal 1681 opleveren maar dat is in strijd met een aantal details.

**Nummer 8.** In de bovengenoemde gemene muur was op de zolder van nr. 6 nog duidelijk de aftekening te zien van de oudere zijtopgevel van nr. 8 uit de tijd dat dit een 7.50 m diep eenlaags huis was met de kap evenwijdig aan de straat. De voorzolder van nr. 6 keek na de verhoging, middels een zijvenster of -luik, uit over het lage dak van nr. 8, totdat in de 18e eeuw ook dit huis werd verbouwd. Het werd aan de voorzijde met een verdieping verhoogd en tevens naar achteren uitgebreid tot dezelfde diepte als nr. 6. De gemene muur aan de kant van nr. 6 werd nog wat verder opgetrokken en het zoldervenster dichtgemetseld, en aan de oostzijde verrees een nieuwe 18e eeuwse topgevel boven secundair moppenwerk. Zo ontstond een huis van twee verdiepingen met een voorkap parallel aan de straat en een achterkap dwars daarop.

**Nummer 4.** Anders verging het kennelijk nr. 4, waar



Afb. 52 Keukenstraat 1-3-5, 4-6-8. Evolutie van de panden 6 en 8 aan de hand van de dwarsdoorsnede van nr. 6. Tek. A. F. E. Kipp. a: middeleeuwse situatie. b: 17e eeuw. c: 18e eeuw.

het oorspronkelijke éénlaags huis met kap evenwijdig aan de straat, evenals nr. 8, 7.50 m diep was. Hier werd het oude pand, mogelijk in de 17e eeuw, met een verdieping verhoogd en bleef de dakvorm hetzelfde. Later werd nog een bescheiden aanbouw aan de achterzijde toegevoegd.

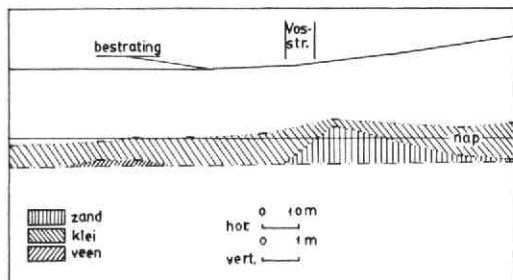
**Nummer 1.** Aan de overkant vinden we de oorspronkelijke omvang van nr. 4 nog terug in nr. 1 (latere dakdoorbrekingen weggedacht), dat in opzet nog steeds een middeleeuwse kamerwoning is van één laag met de kap evenwijdig aan de straat. Lange tijd heeft het als achterhuis deel uitgemaakt van het hoekpand Nieuwe Gracht 80; thans is het weer zelfstandig.

**Nummer 3.** Het naastgelegen nr. 3 is een moderne invulling ter plaatse van een vroegere paardestal en een steegje dat toegang gaf tot een viertal kleine huisjes in een slop achter de nrs. 5 en 7. De achtermuur van deze huisjes vormt thans de eindmuur van 5 en 7.

**Nummer 5.** Dit koetshuis drukt een karakteristiek stempel op deze straat. Het is een overblijfsel uit de tijd dat met name in Magdalenastraat, Keukenstraat en Schalkwijkstraat enkele stalhouderijen floreerden. Op zichzelf een typisch zijstraatverschijnsel! Als laatste daarvan is Schoonhoven Buytendijk een bekend, maar inmiddels ook historie geworden, begrip. Dit koetshuis werd rond het midden van de vorige eeuw gebouwd ter vervanging van twee kleine huisjes met een grondvlak van krap 4 x 5 m, d.w.z.: overeenkomend met de middeleeuwse versie van Keukenstraat 6 (afb. 51).  
A. F. E. Kipp

## 25. Knipstraat

De aanleg van een nieuw rioleringssysteem bood de mogelijkheid in een sleuf van 140 m lengte de stratigrafie van de bodem in de Knipstraat te onderzoeken. De onderkant van de sleuf ligt in het oosten op 0.65 m -NAP en in het westen op 0.80 m -NAP. Het straatpeil verloopt van 2.80 m +NAP in het oosten naar 1.90 m +NAP in het westen. Overal werd een 1.50 tot 2 m dik pakket opgebrachte zwarte grond aangetroffen waarin zich aardewerkscherven uit de 14de eeuw en later bevonden. Dit opgebrachte pakket is al eerder ook ten zuiden van de Knipstraat vastgesteld en toen in verband gebracht met het winnen van klei voor de baksteenfabricage in de 16e eeuw (Kroniek 1978-1980, MBO 1981-3, 42-44). Kleiwinning heeft t.p.v. de Knipstraat echter niet plaatsgevonden. In de grondlagen onder de opgebrachte grond bevond zich helaas geen archeologisch dateerbaar materiaal. Op acht plaatsen zijn de bovenkanten van de natuurlijk gevormde afzettingen ten opzichte van NAP ingemeten. In de tekening (afb. 53) zijn de punten van eenzelfde grondsoort door een stippellijn met elkaar verbonden. Indien de betreffende grondsoort in het volgende meetpunt niet aanwezig was, loopt de stippellijn op een willekeurig gekozen punt vóór dit meetpunt in de bodem van de sleuf. Aldus ontstaat een



Afb. 53 Knipstraat. Riolsleuf. Noordwestprofiel. Opm. en tek. R. de Zwarte.

sterk geschematiseerd beeld dat toch nog voldoende is om er een korte beschouwing aan vast te knopen. Ten oosten van de Vosstraat is een smalle, uit fijn gelaagd zand opgebouwde, oeverwal van een rivier te zien. De top van het zand ligt op 0.30 m + NAP. Sporen van hoogte-afname door erosie zijn niet waargenomen. In de meer westelijk gelegen bedding is een laag rietveen aangetroffen. Deze bedding is te breed voor een crevassegeul (dat is een geul die ontstaat doordat bij hoge waterstand in een rivierbedding het water een uitweg zoekt over een laag deel van de oeverwal). Ten oosten van Utrecht liggen de Zeister stroomrug en de Oudwulverbroeker stroomrug. Dit zijn enkele oude meanders van de Kromme Rijn. De hoogte van de oeverwal in de Knipstraat zou goed passen bij een westelijke voortzetting van bovengenoemde stroomruggen. De Zeister stroomrug en de Oudwulverbroeker stroomrug vormen nu niet meer een geheel. De nu nog aanwezige Kromme Rijn stroomrug heeft beide ruggen van elkaar gescheiden. In de Knipstraat zijn de oeverwal en de bedding met een dik pakket klei afgedekt. De Knipstraat maakt nu dus deel uit van het bij de Kromme Rijn stroomrug behorende komgebied. In de 12e eeuw worden de rivieren van dijken voorzien. De kleiafzetting in de Knipstraat en omgeving moet dus vóór die tijd hebben plaats gevonden.

LIT.: H. J. A. Berendsen. De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, Utrecht 1982. R. de Zwarte

## 26. Korte Nieuwstraat

### Inleiding

Gedurende een tweetal perioden is archeologisch onderzoek verricht op een terrein gelegen aan de Korte Nieuwstraat. De eerste campagne duurde van 21 juni t/m 17 augustus en de tweede van 8 december 1982 t/m 11 januari 1983. Het onderzochte terrein bevindt zich tussen de bebouwing van het Wed, de Oude Gracht en de Hamburgerstraat, terwijl het in het oosten door de Korte Nieuwstraat wordt begrensd (afb 54).

Aangezien het terrein even ten zuiden van het Romeinse castellum ligt, mocht worden verwacht, dat hier sporen uit de Romeinse periode aanwezig zouden zijn.

Bovendien behoorde eertijds een deel van het ontgraven terrein tot de Paulusabdij, zodat de mogelijkheid aanwezig was een deel van de westelijke immunitetsbegrenzing aan te treffen. Daarnaast leek het op grond van de waarnemingen in de kelder van het pand Wed 5-7 (zie Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 31-32) mogelijk een waterloop uit de Romeinse tijd te vinden.

Bekend was dat het middendeel van het terrein diep onderkelderd was geweest en dat derhalve daar waarschijnlijk geen archeologische waarnemingen meer te doen waren. Na de eerste opgravingscampagne is de rijbaan van de Korte Nieuwstraat versmald, waardoor langs deze versmalde weg in de tweede campagne een strook van ca 5 m alsnog kon worden onderzocht.

### De opbouw van de grond

De diepst liggende grondlagen bestonden, zoals vrijwel overal in de stad, uit gelaagde rivierafzettingen, waarvan de top in het zuiddeel van het opgravingssterrein op ca 0.70 m + NAP lag en die naar het noorden toe opliep tot ca 1.00 m + NAP. Hierop was in het zuiddeel een pakket min of meer zandige klei afgezet, die enkele Romeinse en inheemse scherven bevatte. De bovengrens van dit kleipakket (ca 1.10/1.20 m + NAP) werd gevormd door een 15-20 cm dikke laag humeuze klei, waarin op enkele plaatsen nog een doorworteling naar beneden te zien was. Op grond van het schervenmateriaal, dat in deze vegetatielaag werd aangetroffen, moet deze gedateerd worden in de 2e eeuw.

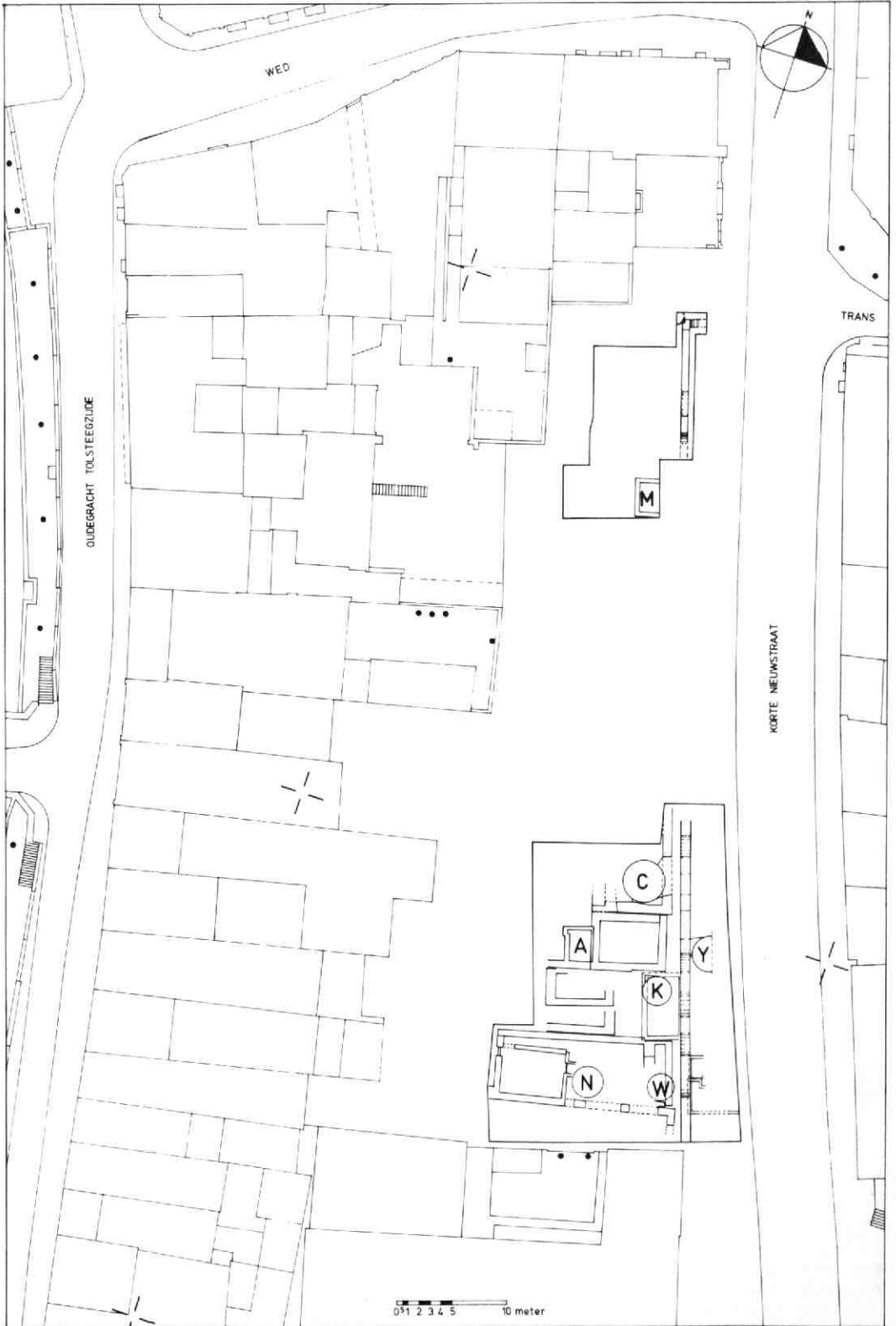
Op deze lagen uit de Romeinse tijd bevond zich in het zuiddeel een kleipakket, waarvan de maximaal waarneembare dikte 80 cm bedroeg. Hierin werden slechts enkele scherven gevonden, vnl. pingsdorp, wat duidt op een ontstaan (natuurlijk of opgebracht) in de 12e eeuw. Op een tweetal plaatsen in deze klei-laag kon op ca 1.70-1.80 m + NAP een tweede vegetatielaag worden waargenomen, die enkele pingsdorp scherven bevatte.

In dit kleipakket werden veel 13e eeuwse kuilen aangetroffen, behorende bij de bekende ophogingslagen uit de 13e eeuw. Hierin bevonden zich vnl. vroeg steengoed scherven en een enkele andenne scherf. De bovenkant van dit ophogingspakket kon nergens meer worden waargenomen, daar deze door latere activiteiten was verstoord.

Het hierboven geschetste beeld van de grondopbouw in het zuiddeel van het opgravingssterrein is vrijwel identiek aan dat van het Vissersplein (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75 en afb 113). Alleen werden daar in het kleipakket op de Romeinse vegetatielaag totaal géén vondsten aangetroffen. Bovendien was die klei-laag natuurlijk van oorsprong (rivierafzettingen).

Het noorddeel van het opgravingssterrein geeft boven

Afb. 54 Korte Nieuwstraat. Situatietekening van het opgravingssterrein met de bebouwingsresten. Tek. A. A. J. Dröge.



1.00 m + NAP een iets andere opbouw te zien. Op de natuurlijke afzettingen ligt een ophogingspakket van fosfaatrijke zavel c.q. klei, waarvan de top op ca 1.50 m + NAP ligt. Hieruit komt vnl. 2e eeuwse materiaal. In dit ophogingspakket en deels ook nog in de riviersedimenten werd een aantal kuilen en greppels aangetroffen (zie hierna).

Op deze Romeinse ophogingslaag ligt een ongeveer één meter dik afvalpakket waarin middeleeuwse scherven (pingsdorf, andenne en kogelpot) werden gevonden. Op grond hiervan moeten we dit pakket dateren in de tweede helft van de 12e en het eerste kwart van de 13e eeuw. Ook hier was door latere bouw- en slooptactiviteiten de bovenkant vergraven, waardoor we nergens meer de oorspronkelijke dikte konden vast stellen. Opnieuw was opvallend dat uit de periode van de vroege middeleeuwen slechts enkele scherven werden aangetroffen en totaal géén bewoningssporen.

#### *De Romeinse periode*

In de lagen direct op de rivierafzettingen, tussen ca 0.70-1.50 m + NAP, werden sporen uit de Romeinse tijd aangetroffen in de vorm van greppels en kuilen. Hierbij valt meteen op dat de grootste concentratie grondsporen en vondsten (vnl. aardewerkscherven) in het noorddeel van het opgravingsterrein te vinden was, wat niet zo verwonderlijk is, omdat dit gedeelte slechts 50 m buiten de zuidelijke muur van het castellum ligt. Duidelijke bewoningssporen werden hier echter niet gevonden.

Het zuidelijk deel van het opgravingsterrein leverde vrijwel geen sporen van Romeinse activiteit op. Behalve de al genoemde vegetatielaag, die hier bijna overal goed te zien was (i.t.t. in het noordelijke deel) en die scherven bevatte uit het eind van de 1e en de 2e eeuw, werd in de natuurlijke afzettingen slechts één afvalkuil gevonden, die op grond van aardewerkscherven in het derde kwart van de 1e eeuw gedateerd moet worden.

Het noordelijke deel van het opgravingsterrein leverde gelukkig wat meer grondsporen uit de Romeinse tijd op, nl. een viertal greppels en een aantal kuilen.



Afb. 55 Korte Nieuwstraat. Drie Romeinse kruikhalzen uit de late 1e - eerste helft 2e eeuw, afkomstig uit de oudste greppel. Foto F. Kneefel.

De oudste greppel, die van natuurlijke oorsprong lijkt te zijn (erosiegeul?), heeft een noord-zuid oriëntatie. Hij is ongeveer 1.50 m breed en heeft waarschijnlijk

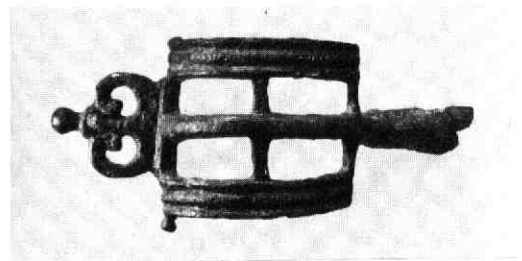
als (afwaterings?) slootje gefungeerd, dat na verloop van tijd is dichtgeslibd. De vulling van deze greppel bestond uit materiaal dat dateert uit het einde van de 1e en de eerste helft van de 2e eeuw. Er werden veel gladwandige scherven in aangetroffen, behorende tot de kruiktypen Stuart 107, 109 en 129 (afb 55). Tot de vondsten behoorde ook de bodem van een terra sigillata-bord met in de bodem het stempel van de pottenbakker Florianus (Midden Gallië, late 1e eeuw; afb 56).



Afb. 56 Korte Nieuwstraat. Bodem van een terra sigillata bord (Drag. 18), voorzien van het stempel van de pottenbakker: FLORINVS, dat, voluit geschreven, de naam FLORIANVS oplevert. Midden-Gallië, eind 1e eeuw n Chr. Foto F. Kneefel.

Uit de 2e eeuwse ophogingsklei boven deze greppel kwam een fragment van een holle dakpan (imbrex) met het stempel van de cohors II Hispanorum peditata te voorschijn. Deze cohors (afdeling hulp troepen) heeft vermoedelijk vanaf het eind van de 1e eeuw tot in de 3e eeuw de bezetting gevormd van het Utrechtse castellum (Bogaers, 1974, 203-205).

De twee meest noordelijk gelegen greppels hadden een oost-west oriëntatie en leken gegraven te zijn. Ze waren 20, respectievelijk 100 cm breed. Op stratigrafische gronden moeten ze uit de 2e eeuw dateren. Greppel nr. 4, die stratigrafisch gezien de jongste is,



Afb. 57 Korte Nieuwstraat. Romeinse fibula uit de 1e eeuw n Chr. Afm. ca 7 x 3 cm. Foto F. Kneefel.

levert nogal wat interpretatieproblemen op met betrekking tot ontstaanswijze en datering. Hij liep evenwijdig aan de beide vorige greppels en was duidelijk





Afb. 58 Korte Nieuwstraat. De westelijke immunitetsmuur van de Paulusabdij, gezien naar het noordoosten. Duidelijk zichtbaar zijn de spaarbogen op poeren die in de dichtgegooidde sloot zijn ingegraven.

gegraven. Hierbij konden een viertal fasen worden onderscheiden. De greppel was onderin ca 50 cm breed en verwijfde zich naar boven toe tot ca 3 m. Er werden veel fragmenten van Romeins bouw materiaal in aangetroffen, waaronder dakpannen, tufsteen en mortel. Op één van de dakpannen (tegula) kwam het stempel van het Nedergermaanse legerkorps (EX GER INF) voor. Hoewel de greppels in hun ligging een bepaald patroon vertonen, kunnen hieruit geen conclusies worden getrokken voor hun functie; daarvoor zijn de aangetroffen restanten te fragmentarisch. Behalve dit systeem van greppels werd in het noorddeel nog een aantal kuilen gevonden, die op grond van de daarin aangetroffen scherven moeten dateren uit de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw. Een van de kuilen bevatte een vrijwel complete ruwwandige kookpot van het type Stuart 201.

Wat de samenstelling van het vondstenmateriaal betreft dient opgemerkt te worden dat het Romeins aardewerk overheerst. Inheems aardewerk kwam hier vrijwel niet voor.

Onder de vondsten bevinden zich enkele fragmenten van terra sigillata kommen Drag. 37, vervaardigd in Midden- en Oost-Gallië. De onversierde terra sigillata is vertegenwoordigd met de typen Drag. 15/17, 18 (stempel: FLORINV), 27, 35, Curle 11 (Ic - IIa); Drag. 18/31, 31, 27 (stempel: MONTANVS), 33, 40 en 45 (Oost-Gallië, II A-III A).

Het gebronsd aardewerk is vertegenwoordigd door de beker van het type Stuart 301; terra nigra door het bord Brunsting 3, het parelurrtje Brunsting 5a en de beker Brunsting 6.

Onder het geveerde aardewerk overheersen de bekertjes Stuart 1, 2 en 3, terwijl bij het gladwandige aardewerk de kruiktypen Stuart 109, 110, 129, 131 en 132 het meest voorkomen en verder nog het kelkbakje Stuart 145.

Het ruwwandige aardewerk omvat vooral kookpotten en kommen van het type Stuart 201, 203, 210 en 211 en verder nog bordes van het type Stuart 215/26 en 218. Het dikwandige aardewerk was vooral vertegenwoordigd met de wrijfschaal Stuart 149 en verder

met een aantal forse amfoorfragmenten, waarvan het type niet meer kon worden vastgesteld.

Ondanks zorgvuldig belopen van het terrein met een metaaldetector, was de oogst aan metaalvondsten uit de Romeinse tijd uiterst gering. Er kwamen slechts wat spijkers en een enkel beslagstuk aan het licht. Romeinse munten werden in het geheel niet gevonden. Vermeldenswaardig is wel een bijzondere fibula, die als losse vondst op de stort werd aangetroffen (afb 57). Hij lijkt het meest op een zg. traliefibula, die in de 1e eeuw gedateerd moet worden (van Buchem 1941, pl.X, 1-4).

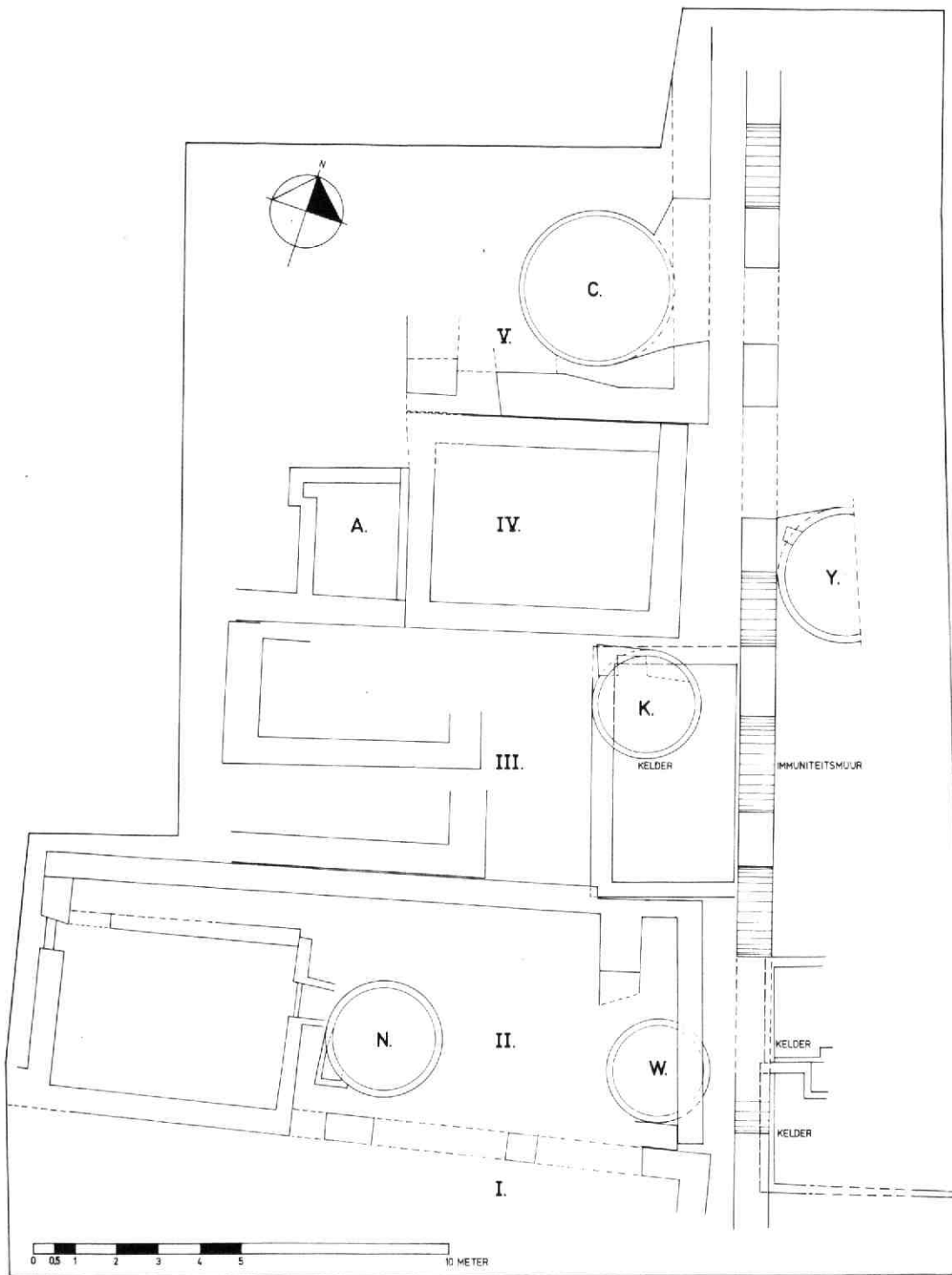
LIT: J. E. Bogaers, Thracische hulp troepen in Germania Inferior, OML 55, 1974, 198-220. H. J. H. van Buchem, De fibulae van Nijmegen I, Nijmegen 1941.

#### *De Middeleeuwen*

Zoals op vele plaatsen in de stad die archeologisch zijn onderzocht, ontbreken ook aan de Korte Nieuwstraat duidelijke sporen van houten huizen die aan de stenen bebouwing vooraf kunnen zijn gegaan. Weliswaar is een groot aantal palen en paaltjes aangetroffen die stratigrafisch gezien van vóór de 13e eeuw moeten zijn, maar een duidelijke huisplattegrond valt hieruit niet te reconstrueren. Twee concentraties van ingeslagen palen kunnen een grondslagverbetering zijn geweest voor (bak)stenen stiepen. Deze poeren kunnen tezamen met een aantal twee aan twee ingeslagen palen tot een houten huis op perceel IV en V hebben behoord. Vloerniveaus en haardplaatsen zijn niet aangetroffen. Een oost-west georiënteerde palenrij in de zuidwesthoek van het opgravingsterrein zal een perceelsscheiding zijn geweest tussen perceel II en III. Van eventuele tufstenen bebouwing is een klein fragment van een vlijlaag gevonden dat echter niet nader geïnterpreteerd kan worden.

#### *De immunitetsmuur van de Palusabdij*

De oudste resten van een bakstenen bouwwerk zijn die van de westelijke immunitetsmuur van de Paulusabdij. De muur, die nagenoeg noord-zuid liep, was op



Afb. 59 Korte Nieuwstraat. Overzichtstekening van de funderingsresten in het zuidelijk deel van het opgravingsterrein. Tek. A. A. J. Dröge. De percelen zijn met romeinse cijfers aangegeven, de putten, die in de tekst besproken worden, met hoofdletters.

spaarbogen in een ondiepe greppel gebouwd. De muur, gebouwd van moppen (29 à 30 x 14 x 6.5 à 7 cm), was tot in het doorgaande metselwerk bewaard gebleven (afb 58). Zoals in de inleiding werd gezegd, was het middelste deel van het opgravingsterrein volledig verstoord, waardoor daar de immuniteitsmuur was verdwenen. In het zuiden is er nog 27.50 m van aangetroffen en in het noorden ca 11 m. Aan het noordeinde van de muur werd - recht tegenover de Trans - de aansluiting met de noordelijke immuniteitsmuur vastgesteld. Gezien de constructie en het baksteenformaat moeten beide muren contemporain zijn. In het zuiden was de fundering 80 cm breed en in het noorden 70 cm. Het aardewerk dat zich in de dichtgegooide sloot onder de fundering bevond, bestaat hoofdzakelijk uit vroeg steengoed dat van het midden van de 13e eeuw tot in het eerste kwart van de 14e eeuw voorkomt. Ook het steenformaat maakt een datering in de 13e of vroege 14e eeuw mogelijk. Dankzij de naspeuringen van M. W. J. de Bruijn, die naar de westmuur van de Abdij op ons verzoek archief onderzoek heeft gedaan, weten we wat meer over deze muur. Een oorkonde van 1384 vertelt ons van een geschil tussen de abt en het convent van St. Paulus enerzijds en bewoners van percelen aan de Oude Gracht anderzijds. Men beriep zich in dit geschil op een schepenbrief van 1325. Uit deze brief blijkt dat de abdijs 3.5 voet grond bezat aan de grachtzijde van de muur en dat er personen geraadpleegd zijn die de muur nog hebben zien bouwen. Een andere oorkonde vermeldt de muur in 1281 (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, deel IV, nr. 2082). De archeologische datering is zeker niet in tegenspraak met deze gegevens. Opvallend is het verschil in constructie en datering van de westelijke en de zuidelijke immuniteitsmuur. In 1974 werd vastgesteld dat de laatstgenoemde muur uitgevoerd was in zogeheten kistwerk en uitsluitend uit tufsteen bestond (zie Kroniek 1974-1975. MBOU 1979-1, 14-15). Aangenomen wordt dat deze muur vrijwel gelijktijdig met de bouw van de abdij in het midden van de 11e eeuw zal zijn verrezen. Onduidelijk is dan ook waarom pas twee eeuwen later de westelijke muur is ontstaan. Van een tufstenen voorganger is niets gebleken. Integendeel: voordien lijkt een - ondiepe - sloot de grens te zijn geweest. Of deze sloot de oudste markering tussen wereldlijk en geestelijk gebied is geweest, of dat er elders (westelijk?) nog een oudere grens was, is uit het archeologisch onderzoek niet gebleken.

#### *De stenen bebouwing*

Vooraf in het zuidelijk deel van het opgravingsterrein zijn veel funderingsresten aangetroffen (afb 59). Door latere verbouwingen en vooral door sloopwerk waren er geen vloerniveaus meer aanwezig, zodat reconstructies van de huizen slechts op funderingsplattengronden kunnen worden gebaseerd. De vele verbouwingen hebben het beeld er overigens niet duidelijker op gemaakt.

In totaal konden vijf percelen worden onderscheiden die op de Oude Gracht waren georiënteerd, maar die

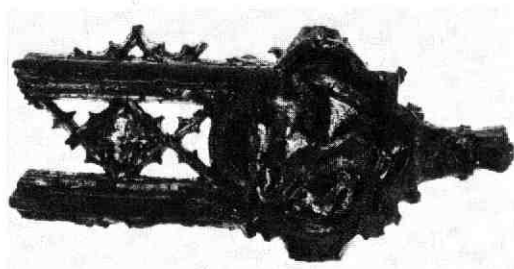
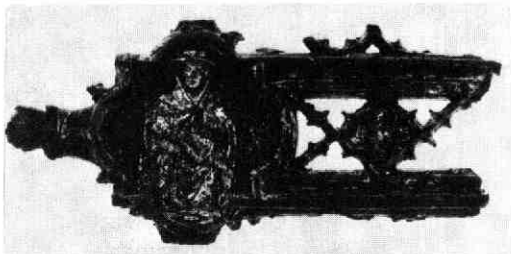


*Afb. 60 Korte Nieuwstraat. Tinnen zoutvaatje, gevonden in put M. Vroege 14e eeuw. Foto F. Kneefel.*

niet haaks op de immuniteitsgrens stonden. De oudste bebouwing bevond zich op de percelen I en IV. In beide gevallen is bij de bouw een spaarboogconstructie toegepast. Op perceel I is slechts de noordelijke muur en de noord-oost hoek van een middeleeuws huis aangetroffen. Aangezien deze funderingen in ophogingsgrond uit de 13e eeuw zijn gebouwd en het steenformaat 29 à 30 x 15 x 7 cm bedraagt, is een datering in de 14e of 15e eeuw mogelijk. In het eraast liggende perceel II, dat in eerste instantie onbebouwd lijkt te zijn geweest, werden twee beerputten (Put N en W) gevonden. Het aardewerk dat uit de onderste lagen van deze putten afkomstig is, dateert uit het midden van de 14e eeuw. Door put W heen is de oostmuur van het gebouw op perceel II gezet. Daarbij moet de put welhaast leeg zijn geweest (schoongemaakt?), want de muur liep tot onder in deze put door. De aansluiting met de noordoost hoek van het huis van perceel I was koud. Op grond van het steenformaat (30 x 14 x 7 cm) is de 14e of misschien de 15e eeuw aannemelijk als bouwperiode. Aangezien er tegen de noordmuur van het huis van perceel I geen belendende muur is geweest, lijkt het erop, dat dat huis naar het noorden toe verbreed zal zijn. Bij deze verbreding is tegelijkertijd in het westen een grote kelder gebouwd. Zowel put N als put W zullen tot het huis van perceel I/II hebben behoord, waardoor het waarschijnlijk is dat de bebouwing op deze percelen uit het midden van de 14e eeuw stamt.

Het oude huis op perceel IV was nog maar gedeeltelijk aanwezig. De spaarboogconstructie bleek aan de noordzijde te zijn gesloopt om het huis van perceel V te bouwen. Het is dan ook niet mogelijk de oorspronkelijke lengte-as van dit huis te bepalen. Vrij kort na de bouw, die wij op grond van het steenformaat (30 x 15 x 6,5 cm) in de 14e eeuw stellen, is het huis naar het westen toe uitgebreid, waarbij put A zal zijn gebouwd.

Deze put moet, gezien de resten van gewelfaanzet-



Afb. 61 Korte Nieuwstraat. Fragment van een vrijhangend houten kruis, afkomstig uit put Y. 15e eeuw. Foto F. Kneefel. a: St. Hiëronymus. b: de gevelgelde stier als symbool van de evangelist Lucas.

ten, oorspronkelijk een noord-zuid lopend tongewelf hebben gehad. De oudste vondsten uit deze beerput stammen uit het laatste kwart van de 14e eeuw.

Tot hoever deze uitbreiding van het huis heeft gelopen kon niet worden vastgesteld. Zoals gezegd is dit huis gedeeltelijk gesloopt, waarna het huis van perceel V is gebouwd. Ook hier is gebruik gemaakt van een spaarboog-constructie. Daarnaast heeft huis IV een nieuwe noordmuur gekregen, die koud tegen de oorspronkelijke oostmuur aan stond. Hieruit mogen we afleiden, dat perceel IV, dat zich eerst verder noordwaarts uitstrekte, bij deze verbouwing zal zijn opgedeeld in twee percelen.

Na enige tijd is een deel van de oostelijke spaarboogmuur van huis V weggebroken om put C te construeren. De oostelijke muur is tegelijkertijd hersteld in doorgaand metselwerk. De inhoud van put C is 15e eeuws, zodat het oorspronkelijke huis van perceel V wel wat ouder zal zijn geweest.

Vrij duister is de geschiedenis van perceel III. Het lijkt erop dat de bebouwing hier later op gang is gekomen dan op de andere percelen. Enkele funderingen in het westelijk deel van dit perceel kunnen uit de 15e eeuw stammen. Bovendien is put K in dezelfde eeuw te dateren.

Pas veel later (16e of 17e eeuw) moet er tegen de immuniteitsmuur aan een huis hebben gestaan, getuige de kelder die zich boven put K bevond. Na de aanleg van de Korte Nieuwstraat in 1619 zijn er tegen de oostzijde van de immuniteitsmuur huizen gebouwd, waarvan twee, gedeeltelijk bewaarde, kelders zijn gevonden. Van belang is verder nog put Y, omdat het de enige beerput is waarvan wij, gezien zijn ligging en datering, met zekerheid weten dat hij tot de Paulusabdij heeft behoord.

#### Bijzondere vondsten

Een bijzondere vondst was de inhoud van een kuil die kennelijk gegraven was om (keuken?)afval kwijt te raken. Uit deze kuil, die uit de tweede helft van de 13e eeuw stamt, zijn ongeveer 30 reconstrueerbare kogelpotten afkomstig. Deze kookpotten zijn in korte tijd in de kuil terecht gekomen. Het is voor het eerst dat in Utrecht een zo groot aantal kogelpotten uit één periode is aangetroffen. Te zijner tijd zal aan dit vondstcomplex een aparte publicatie worden gewijd.



Afb. 62 Korte Nieuwstraat. Gedeelte van het Corpus van een Crucifix, afkomstig uit put Y. 15e eeuw. Foto F. Kneefel.

Uit enkele beerputten zijn, behalve de gebruikelijke grote hoeveelheden aardewerk, enkele zeldzame voorwerpen te voorschijn gekomen. Put M, gelegen in het noordelijk deel van de opgraving, leverde een bijzonder tinnen zoutvat met deksel (afb 60). Bovenop de dekselknop is een heilige (?) afgebeeld. Aan de binnenzijde is in de bodem een zilveren munt bevestigd. Het is niet na te gaan of de munt is meegegoten of dat deze achteraf ingesoldeerd is. Op de munt is een kort gevoet kruis te zien met twee omschriften. Het binnenste omschrift is: + PHILIPPUS. REX, en het buitenomschrift: + BNDICTV : SIT : NOME : DNI : NRI : DEI : IHV : XPI (Gezegend zij de Naam van de Heer onze God Jezus Christus). Het is een zogeheten Tourse groot die, op grond van het gebruikte lettertype aan Philips IV van Frankrijk (1285-1314) kan worden toegeschreven. Het aardewerk uit de onderste laag van put M dateert uit het midden van de 14e eeuw. Aangezien een tinnen zoutvat een langere levensduur zal hebben gehad dan aardewerk meestal heeft, is een tijdstip van vervaardigen van het zoutvat rond 1300 niet uitgesloten.

De inhoud van put Y, die op het abdijterrein heeft gelegen, dateert uit de tweede helft van de 16e eeuw. In deze put zijn drie opmerkelijke vondsten gedaan. Op afb 61 is een fragment van een houten gepolychromeerd en verguld kruis te zien. Het is een deel van een van de zijarmen. Op de ene zijde is St. Hiëro-



Afb. 64 Korte Nieuwstraat. Vroegsteengoed kannetje uit de immuniteitssloot. Tweede helft 13e eeuw. Foto F. Kneefel.

nymus te zien en op de andere zijde is het symbool van de apostel Lucas afgebeeld. Aangezien het fragment zowel aan voor- als achterzijde versierd is, zal het een vrijhangend kruis zijn geweest. Voorts kwam uit deze put een fragment van een eveneens gepolychromeerd houten christusbeeld te voorschijn (afb. 62). Het hoofd en de armen ontbreken aan dit beeld, dat een onderdeel van de crucifix moet zijn. Ten derde moet een incompleet majolicakannetje met laaggeplaatste schenkuit worden genoemd (afb. 63). Onder de tuit staat „OLY” geschreven. Het is mogelijk, dat het kannetje heilige olie zal hebben bevat. Zouden we in deze combinatie van vondsten uit de tweede helft van de 16e eeuw de beeldenstorm weerspiegeld mogen zien?

In de immuniteitssloot die, zoals wij zagen, vóór 1281 zal zijn dichtgegooid, zijn veel fragmenten van vroeg steengoed kannen gevonden. Een voor Utrecht bijzondere vorm is het vrijwel gave kannetje van afb 64. Het is 13 cm hoog, overtrokken met een ijzerhoudende leempap (engobe) en voorzien van drie aangeknepen standlobben. Dit type is vrij zeldzaam en wordt door Bruijn (BROB 1962-63, afb. 86-10) in het midden van de 14e eeuw gedateerd. Op grond van de vondstomstandigheden moet het Utrechtse exemplaar echter ca 75 jaar ouder zijn.

#### Conclusies

De opgraving aan de Korte Nieuwstraat heeft aange-



Afb. 63 Korte Nieuwstraat. Majolica kannetje met opschrift OLY, afkomstig uit put Y. 16e eeuw. Foto F. Kneefel.

toond dat er op deze plaats in de Romeinse tijd geen bewoning is geweest. Op enige greppels en wat kuilen na heeft dit terrein weinig sporen uit die tijd opgeleverd. Het gebied ten zuiden van het castellum zal een open karakter hebben gehad.

Zoals al bij de opgravingen op het Vissersplein en aan het Pieterskerkhof werd geconstateerd, moet de burgerlijke bewoning die bij het castellum heeft behoord, ten oosten van het Domein gezocht worden. Wat wel met zekerheid kan worden vastgesteld is, dat hier noch in de Romeinse tijd, noch daarna een rivier heeft gestroomd. Evenmin is er sprake van een gegraven waterloop.

Wat betreft de middeleeuwse bewoning van dit terrein, konden we het volgende vast stellen:

Uit de vroege middeleeuwen zijn, op enkele scherven in laat middeleeuwse context na, geen sporen aangetroffen.

Uit de late middeleeuwen werd een deel van de westelijke immunitetsmuur van de Paulusabdij teruggevonden. De muur op spaarbogen bevond zich op de plaats waar eerder een sloot wellicht de grens tussen geestelijk en wereldlijk gebied markeerde.

Van houten bebouwing zijn geen duidelijke sporen aangetroffen. Wel lijken enkele palenrijen, die ouder zijn dan de stenen bebouwing, perceelsgrenzen aan te geven.

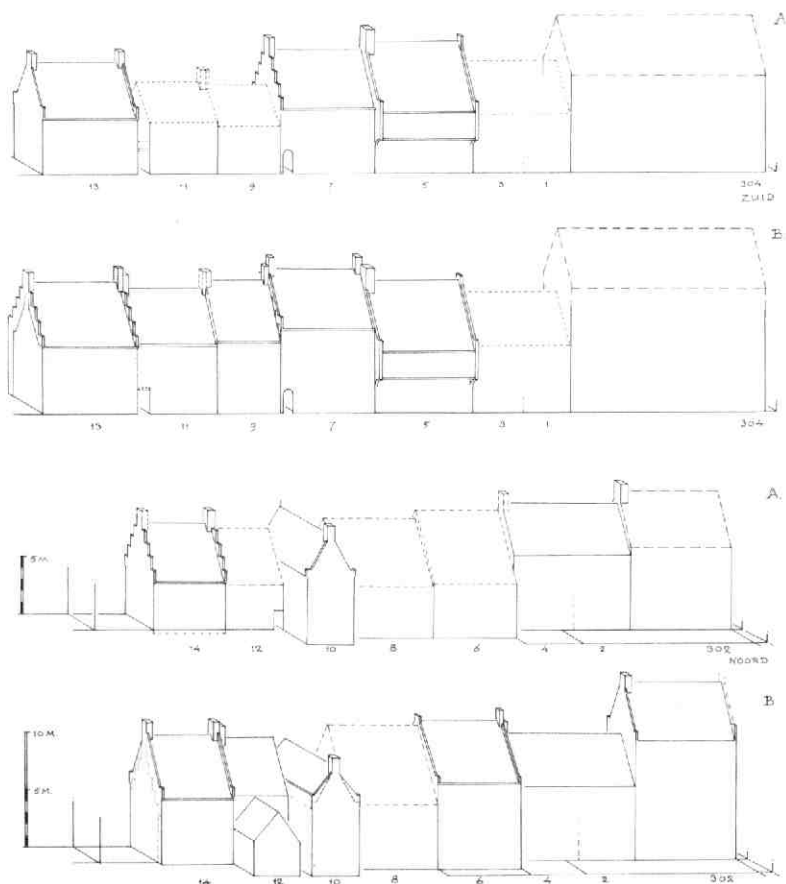
De stenen bebouwing van de percelen ten westen van de immunitetsmuur begint in de 14e eeuw. Het was mogelijk vier, gedeeltelijk nog aanwezige, huisplattegronden te onderscheiden.

H. L. de Groot/M. Montforts

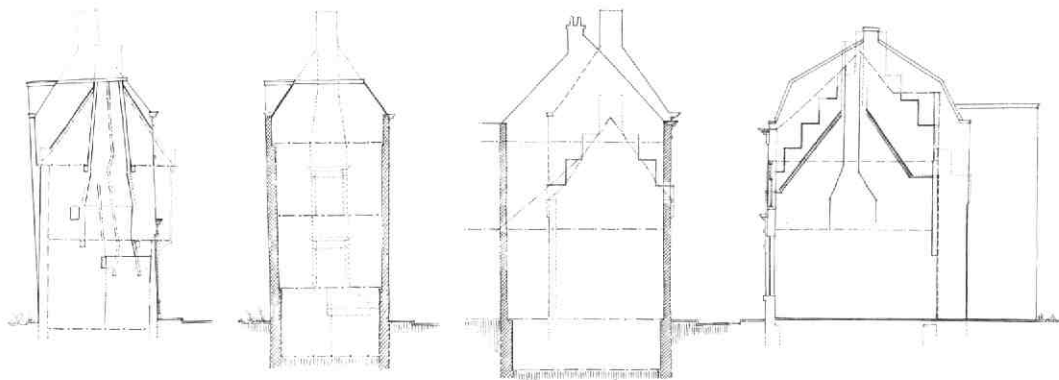
## 27. Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13 en 12, 14

In verband met het bouwplan voor Korte Smeestraat 7-11 werden de beide eindgevels van het daarvoor gesloopte pand 9-11 tijdens de afbraak voor zover mogelijk onderzocht i.v.m. gegevens betreffende de ontwikkeling van de bebouwing langs deze straat. Dit kon worden gecombineerd met summiere gegevens uit de gemene muur tussen de nrs. 5 en 7, alsmede met een daaraan voorafgaand onderzoek van de gemene muur tussen de nrs. 12 en 14 aan de overkant van de straat. Tesaamen bleek dit voor de westelijke helft van de Korte Smeestraat een beeld op te leveren van de geleidelijke groei van de huizen in de loop van de middeleeuwen en het begin van de 17e eeuw (afb. 65).

In hun middeleeuwse opzet waren de panden Korte Smeestraat 1-11 (d.w.z. tot aan de vroegere uitgang



Afb. 65 Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13, 12 en 14. Evolutie van de westelijke helft van de straat, gezien uit het noorden, d.w.z. de voorkant van de even zijde en de achterkant van de oneven zijde. Reconstructie aan de hand van in een aantal zijmuren aangetroffen gegevens. Tek. A. F. E. Kipp. A: eerste middeleeuwse fase. B: tweede middeleeuwse fase met 17e eeuwse verbouwing voor de nrs. 7, Oude Gracht 302, 6, 10 en 12.



Afb. 66 Korte Smeestraat 5, 7, 9-11, 13, 12 en 14. *Bouwhistorische gegevens met betrekking tot de ontwikkeling van de bebouwing, aangetroffen in de zijmuren van een aantal huizen in de straat. Tek. A. F. E. Kipp.* a: de oostmuur van nr. 5 naar het westen, met de bouwsporen die behoren bij de binnenzijde van nr. 5. b: de oostmuur van nr. 5 naar het westen, met de bouwsporen die behoren bij nr. 7. c: de westmuur van nr. 9 naar het westen, met de bouwsporen van nr. 7 en de middeleeuwse daklijn van nr. 9. d: de oostmuur van nr. 11 naar het oosten, met de bouwsporen die behoren bij nr. 13. e: de oostmuur van nr. 12 naar het westen, met de middeleeuwse bouwsporen van nr. 14 en de 17e eeuwse uitbreiding van nr. 12. I: de eerste middeleeuwse fase. II: de tweede middeleeuwse fase. III: de 17e eeuwse fase.

van de Kromme Elleboogsteeg) allemaal huizen van vijf meter diep met de kap evenwijdig aan de straatrichting. Deze bouwstrook vormde het vermoedelijk geleidelijk dichtgebouwde verlengde van het perceel Oudegracht 304; hij werd aan de achterzijde begrensd door het achtererf van Oudegracht 306.

*Nummer 5* heeft nog steeds zijn oorspronkelijke bouwdiepte van vijf meter. Uit de middeleeuwse gemene muur (steenformaat: 30 x 14,5 x 7 cm) bleek, dat dit huis reeds in de middeleeuwen uit twee etages bestond, en een goothoogte had van 7,00 m boven het huidige straatpeil (afb. 66). Uit de asymmetrische plaats van de oude daklijn en van de grote stookplaats op de verdieping mag wellicht worden afgeleid dat de waarschijnlijk houten voorgevel op de verdieping rond een halve meter overstek vertoonde. De stookplaats op de begane grond, die bij een wat lager maai-veld aansloot, was niet in de as maar in de voorste helft van het huis gesitueerd. Uit de laagrichting van het metselwerk en de schuine stand van de oude achtergevellijn bleek, dat dit huis reeds in de middeleeuwen ernstig voorover moet zijn gezakt: ca 9 cm per meter!

*Nummer 7* Hoewel het rond 1960 op de kelders na gesloopte huis nr 7 een compleet 17e eeuwse indruk maakte, hing de opzet ook hier mogelijk nog ten dele samen met zijn middeleeuwse voorganger (afb. 66). De kelders leken hierop te wijzen, maar zij konden door onvoorziene sloop helaas niet tijdig onderzocht worden. In laatste instantie was het huis vier traveeën breed.

Het had een tongewelfde kelder links en een half verhoogde kelder met houten balklaag rechts; de trap zat in het midden. Op de begane grond bevond zich links

opzij een overbouwde achteruitgang van Oude Gracht 306 met een 17e eeuwse wapenstein erboven. Daarnaast zaten de ingang en trap, en rechts een opkamer met stookplaats. Op de verdieping bevonden zich twee stookplaatsen tegen de beide zijmuren. *Nummer 9*, dat samen met nr. 11 rond 1880 door nieuwbouw werd vervangen, had in zijn westelijke zijmuur nog de 5 m brede middeleeuwse trapgevel bewaard die van origine bij nr. 7 hoorde, dat in die tijd twee bouwlagen had bij een goothoogte van 5,45 m (steenformaat 30 x 14,5 x 7 à 7,5 cm, 10 lagen 85 cm). (Afb 66). Ook bij deze muur moet men reeds tijdens de bouw problemen hebben gehad met verzakkingen, die door de metselaar meermalen moesten worden „rechtgezet“. De oudste herkenbare daklijn van nr. 9 sluit aan op een verhoging van deze trapgevel in kleine moppen (steenformaat: 27 x 14 x 6 cm, 10 lagen 75 cm).

*Nummer 9*. Uit de asymmetrie van bovengenoemde daklijn was af te leiden, dat nr. 9 kennelijk begonnen was als huis met de gangbare bouwdiepte van 5 m, maar dat het later, mogelijk in de 16e eeuw, naar achteren werd uitgebreid, waarbij het achterste dakvlak werd opgetild en doorgetrokken. Het had in die tijd een goothoogte van ca 5,70 m. (Afb. 66).

*Nummer 11, 13*. Ook het pand nr. 11, dat van oorsprong een zelfstandig huis was, vertoonde in de oostelijke zijmuur de opzet van middeleeuwse voorgangers (afb. 66). Gezien de door nr. 11 overbouwde voormalige uitgang van de Kromme Elleboogsteeg is het vrijwel zeker, dat deze muur feitelijk als zijmuur van nr. 13 moet worden opgevat. Hij bestond in eerste instantie uit een tuitgevel met een rollaag, hoerend bij een huis van twee etages met een goothoog-

te van 4,70 m (steenformaat 29 x 14 x 7 cm). Later werd hij ongeveer een meter verhoogd in de vorm van een trapgevel (steenformaat 27 x 14 x 6 cm), terwijl tegelijkertijd de bouwdiepte met ca 2 m werd vergroot (afb. 65). De in deze muur aangetroffen sporen van een middeleeuwse stookplaats op de verdieping (aan de zijde van nr. 11) maakten de indruk niet uit de bouwtijd te stammen.

*Nummer 12, 14.* In de oostmuur van Korte Smeestraat 12 werden eveneens oudere stadia aangetroffen (afb. 66). In de eerste plaats een vijf meter brede middeleeuwse trapgevel, behorend bij een éénlaags huis met een goothoogte van ca 4,20 m (steenformaat 28 x 14 x 6 cm.) De beganegrond, die bij een ca 30 cm lager gelegen maaiveld aansloot, had oorspronkelijk een hoogte van ca 3,50 m. Hoewel aan de straatzijde de aansluiting op een stenen voorgevel van nr. 14 werd geconstateerd, was hiervan aan de achterzijde niets te zien: de gave hoek leek hier bij nr. 12 te horen. Daarentegen hoorde een oorspronkelijk aandoende grote middeleeuwse stookplaats, met een langs een gebogen lijn gemetselde achterwand en twee kaarsnissen ter weerszijden, duidelijk bij nr. 14. Net als aan de overkant bij nr. 5 moet ook dit huis reeds in de middeleeuwen ernstig scheefgezakt zijn, en wel naar achteren (ca. 12 cm per meter). De oorzaak hiervan kan mogelijk opgehelderd worden door archeologisch onderzoek ter gelegenheid van de nieuwbouw tussen Korte Smeestraat 12 en 22.

In een volgende fase werd nr. 14, mogelijk in verband met deze verzakking, kennelijk vernieuwd. Het kreeg daarbij een verdieping extra (goothoogte 5,60 m) en het werd een halve meter naar achteren uitgebreid. Daarbij werd de trapgevel in grote moppen (steenformaat 29 x 14,5 x 6,5 cm) verhoogd tot tuitgevel. De verzakking kwam daarbij nog niet geheel tot stilstand. In de 17e eeuw werd nr. 12 in één laag naar achteren uitgebreid tot een bouwdiepte van 9,50 m (mogelijk een keukenaanbouw), om tenslotte in de 19e eeuw tot zijn huidige omvang te worden uitgebreid.

*Nummer 10.* Merkwaardig is in dit verband, dat Korte Smeestraat 10, het andere buurpand van nr. 12, als enige uitzondering in deze straat, reeds in de middeleeuwse opzet een kap met de nok dwars op de straat lijkt te hebben gehad (bij een bouwdiepte van 9,50 m), blijkens de nog bewaardgebleven middeleeuwse achtergevel met vlechtingen (afb. 65). Dit huis heeft vanouds één of twee stookplaatsen in de as van de achtergevel gehad. Het werd in de 17e eeuw op zeer bescheiden wijze verhoogd door het uitbouwen van de zolder tot verdieping, waarbij de dakvlakken werden opgetild met behoud van de nok.

A. F. E. Kipp

## 28. Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5

Tijdens de verbouwing van het voormalige St. Bonifacius Lyceum werd op beperkte schaal onderzoek verricht in dit vroegere claustrale huis (en in het vrijwel

verdwenen buurhuis), dat behoorde tot de immunititeit van St. Pieter. Na een vroeg 17e eeuwse verbouwing en uitbreiding (waarschijnlijk kort na 1622) bestond het complex uit een combinatie van twee voorhuizen aan het water met kappen evenwijdig aan de gracht, en drie achterhuizen naast elkaar in een schuine richting daarachter, met de kappen dwars daarop en drie trapgevels als tuintfront (afb. 67).

Op 19 mei 1744 ging Kromme Nieuwe Gracht 5 in eigendom over aan Diederik Jacob baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen, in wiens familie het was gekomen toen zijn bet-overgrootvader Adam van Lockhorst het in 1622 aankocht. In hetzelfde jaar 1744 draagt Van Tuyll de modernisering van het huis op aan de bouwmeester Jacob Marot, zoon van de meer bekende Daniël Marot. Deze ontwierp de vier traveeën brede, statige „nieuwe” voorgevel, die geheel met Naamse steen werd bekleed. In het huisarchief van Slot Zuylen berust, behalve diverse kasboeken, nog het contract van 23 september 1745 met de Maastrichtse schipper, die de natuursteen van Namen naar Utrecht vervoerde. Blijkens een op 7 februari 1745 ingediende nota maakte Jacob Marot tussen 22 en 29 juni 1744 eveneens een serie ontwerptekeningen voor de modernisering van het interieur: deurnomlijstingen, schoorsteenmantels, consoles, een trapleuning met balusters, en plafonddecoraties. Op 13 september 1753 werd het tot hetzelfde claustrale erf behorende buurhuis (Kromme Nieuwe Gracht 3) erbij gekocht. Aansluitend kreeg Jacob Marot opdracht ook dit huis te verbouwen. De voorgevel van Naamse steen werd in dezelfde trant verduubeld en ook in het interieur vinden we zijn sporen terug.

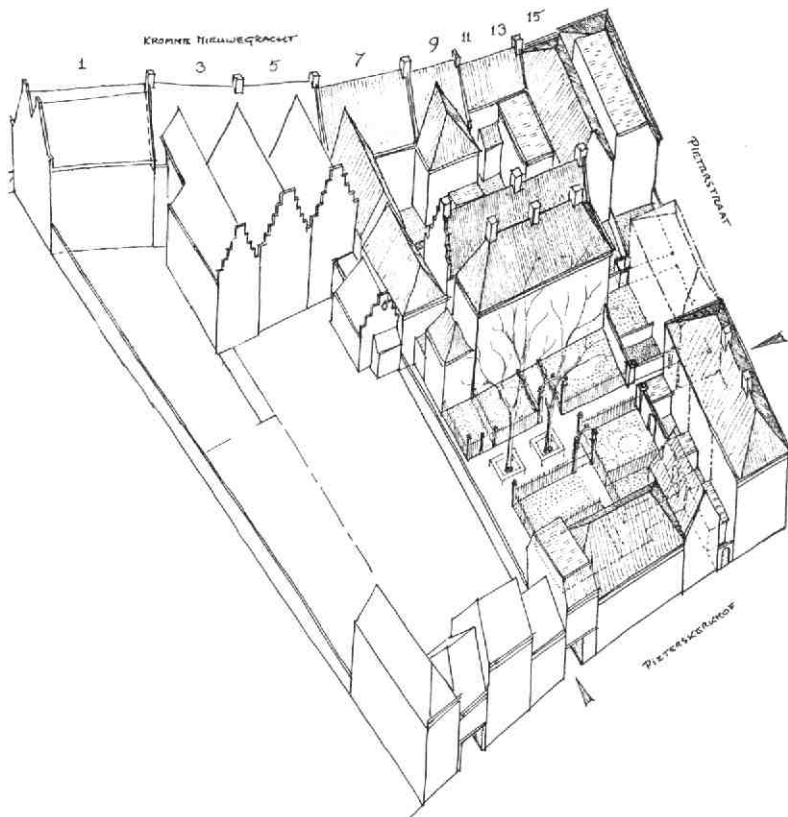
Nadat het huis in de loop van de 19e eeuw wederom in twee woningen was gesplitst, werden beide in 1925 aangekocht en vrij ingrijpend verbouwd en uitgebreid ten behoeve van het St. Bonifacius Lyceum. Daarbij maakten de kappen plaats voor een extra verdieping en werden de drie achter-trapgevels vervangen door één nieuwe gevel in schooltrant, op de oude fundering.

Tijdens de huidige verbouwing werden, zowel ter plaatse van Kromme Nieuwe Gracht 1, als vooral ter plaatse van Kromme Nieuwe Gracht 3-5, delen van de middeleeuwse bebouwing aangetroffen. Deze konden slechts gedeeltelijk inzicht geven in de opzet van het middeleeuwse complex, dat zeer wel op het binnenterrein - achter de huidige bebouwing aan de grachtzijde, die oorspronkelijk achterzijde was! - zijn zwaartepunt kan hebben gehad. Als vergelijkbaar voorbeeld moge dienen het naastgelegen claustrale erf aan de oostzijde, waartoe Kromme Nieuwe Gracht 7-13 en Pieterskerkhof 17-21 behoren, en waar het vermoedelijk 14e of 15e eeuwse claustrale hoofdhuis zich op ca 18 m achter de rooilijn bevindt en nog duidelijk herkenbaar is (afb. 67).

### *Kromme Nieuwe Gracht 1*

Van het in 1953 boven het maaiveld geheel gesloopte huis resteren momenteel alleen enkele kelders, die gedeeltelijk volgestort zijn. Tot voor kort was ook de onderbouw van de, in de 18e eeuw verder geheel ver-





Afb. 67 *Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Vogelvlicht-reconstructieschets van de bebouwing op de claustrale erven van Kromme Nieuwe Gracht 1, 3-5, 7-13, en 15 - Pieterstraat; toestand vóór 1925, gezien uit het zuidwesten. Tek. A. F. E. Kipp.*

nieuwde, gevel aan de gracht nog duidelijk herkenbaar als middeleeuwse moppenmuur met speklagen van natuursteen (Gobertanger?) in de trant van Paus-huize. Bij een herstelbeurt in de jaren '70 werd de buitenzijde van deze grachtmuur echter voorzien van de huidige beklamping in Utrechts plat. Blijkens de gemene muur met nr. 3 werd in de 15e eeuw aan de grachtzijde een bescheiden eenlaags huis tegen het bestaande buurpand aangebouwd, met een kap evenwijdig aan de gracht en een ingehakte stookplaats tegen deze gemene muur (afb. 69, 70). Het huis was slechts 5.30 m diep en zeker niet als hoofdbebouwing te beschouwen. Mogelijk kwam hiervoor in de plaats - in de vroege 16e eeuw - een groter en dieper huis, waarbij de genoemde speklagengevel hoorde. Dit huis werd in de 18e eeuw nogmaals verbouwd en vergroot, waarbij misschien het oorspronkelijke claustrale hoofdhuis geheel verdween.

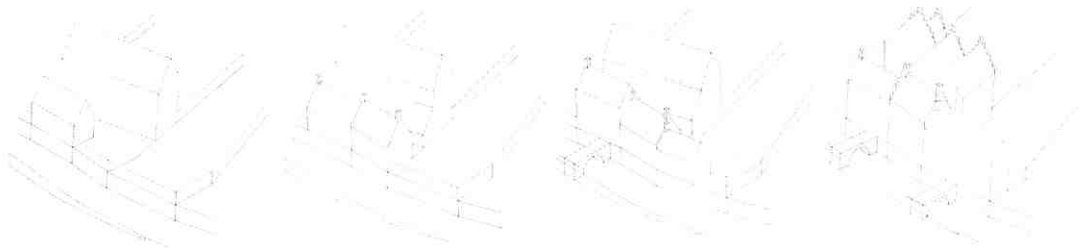
#### *Kromme Nieuwe Gracht 3*

Van dit huis bleef meer bewaard. Behalve de twee ongelijke kelders met tongewelven aan de grachtzijde, konden ook sporen van de opeenvolgende bouwfasen in de westelijke zijmuur worden onderzocht (afb. 69, 70). Daarbij bleek dat het voorhuis in eerste instantie begonnen is als eenlaags huis met een goot-

hoogte van 4.80 m en een kap evenwijdig aan de gracht (afb. 68). De topgevel was afgewerkt met vlechtingen en stond aan de westzijde aanvankelijk vrij, blijkens later dichtgezette luikopeningen op zolderniveau (steenformaat 30 x 14 x 7 cm; 10 lagen 77 cm).

Dit huis werd op het eind van de 16e eeuw kennelijk met een verdieping verhoogd, waarbij het opzij een trapgevel kreeg (steenformaat 26 x 13 x 6 cm). Bij de verbouwing van 1753 werd wellicht alleen de voorgevel hoger opgetrokken en het voorste dakschild daarbij aangepast, zonder dat de bouwmasa wezenlijk vergroot werd.

Ter hoogte van de achterzijde van de 17e eeuwse achterhuizen werd een tweede middeleeuwse bouwlichaam geconstateerd, eveneens met de kaprichting evenwijdig aan de gracht, en vermoedelijk twee lagen hoog (afb. 70, 68). Het is zeer wel mogelijk dat dit gebouw als het oorspronkelijke hoofdhuis beschouwd mag worden. Er tegenaan stond aan de grachtzijde een aanbouw van één laag onder een aankapping, waarvan de zijmuur was afgewerkt met een rollaag. Reeds in de middeleeuwen moet deze aanbouw zijn verhoogd; daarbij kreeg de zijmuur vlechtingen. In de 17e eeuw werd de zijmuur wederom verhoogd ten behoeve van de bouw van de drie (vermoedelijk ge-

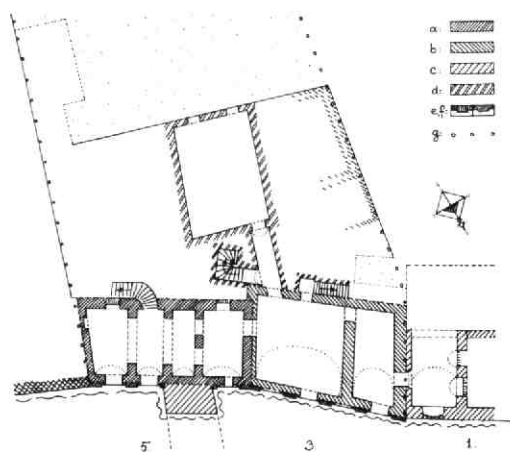


heel nieuwe) achterhuizen; op dat moment lijkt de oude opzet van het claustrale complex verlaten te zijn (afb. 67).

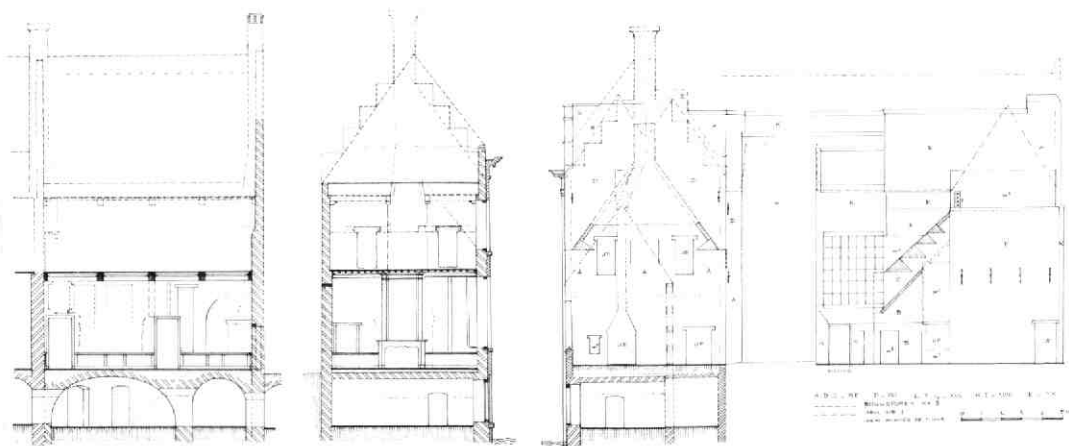
In het interieur bleken op de beganegrond nog meer sporen van het middeleeuwse huis bewaard gebleven

te zijn (afb. 70). In de westelijke zijmuur tekende zich een taps toelopende schouw af achter de huidige schoorsteenpartij uit 1753. In de aansluitende rechterhelft van de achtermuur kwam een uit de bouwtijd daterende nis met schuine dagkanten te voorschijn, behorend bij een opvallend hoog en smal klooster-venster dat aan de buitenzijde deels met tufsteen blokken was afgewerkt. Daarnaast bevond zich een - mogelijk later ingehakte - grote spitsboognis, die kennelijk nog open was toen het venster tegen het einde van de 15e eeuw reeds was dichtgemetseld. Blijkens de diverse afwerkingssporen bestond de begane- grond van origine - evenals de onderliggende kelder - uit een grote en een kleine ruimte. De bovengenoemde restanten hebben deel uitgemaakt van de kleine (westelijke) kamer, waarin overblijfselen werden aangetroffen van minstens twee laat 15e of vroeg 16e eeuwse muurschilderingen. Hiervan waren plaatselijk decoratieve ranken met zwarte contouren en groene invulling op een lichte ondergrond te herkennen, alsmede (vermoedelijk) een schuinhangend, blauw wapschild met (drie?) gele bollen.

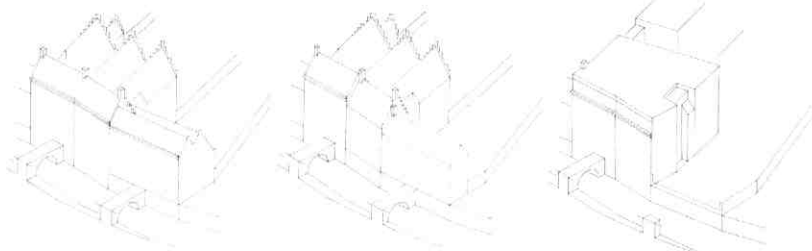
Later in de 16e eeuw werd de hele kamer op een haast Pompeïaans aandoende wijze helderrood geschilderd met een indeling door middel van okergele banen. Korte tijd later werden twee andere voorbeelden van een dergelijke geschilderde interieurafwerking, in dezelfde uitgesproken kleuren rood en geel, aangetroffen in de panden Trans 6 en 8. Het laatstgenoemde voorbeeld zou, op grond van bijkomende factoren, in de eerste helft van de 16e eeuw gedateerd moeten worden (zie t.z.t. Kroniek 1983). Over diver-



Afb. 69 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Plattegrond van de kelders. Tek. A. F. E. Kipp. a, b, c: eerste, tweede en derde middeleeuwse fase. d: 17e eeuw. e: 1744. f: 1754. g: grens van het claustrale erf.



Afb. 70 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Doorsneden door het voorhuis van nr. 3. a: naar het westen. b: naar het zuiden. c: buitenaanzicht van de westelijke zijmuur, met bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 68 *Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. De evolutie van de huizen nrs. 1, 3 en 5, gezien uit het noordwesten. Tek. A. F. E. Kipp.*

se lagen witkalk heen was tenslotte de zijmuur nog een keer donkergroen geschilderd (17e eeuw?), alvorens in 1753 achter het behang en de huidige betimmering te verdwijnen.

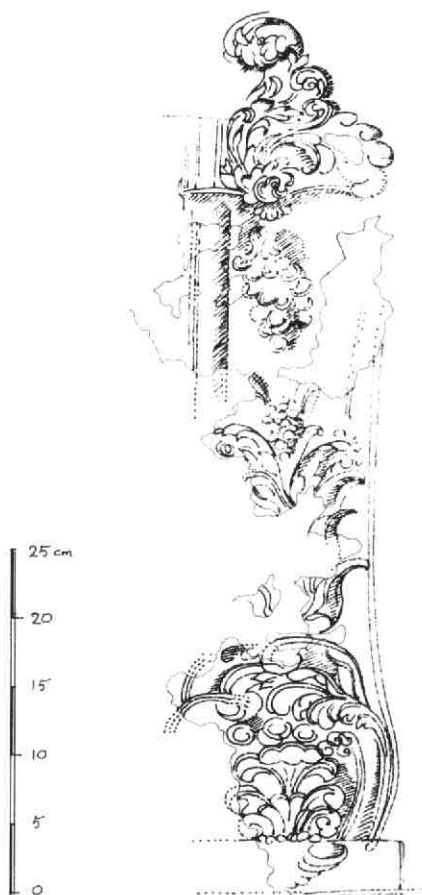
Op het linker gedeelte van de achtermuur werden de afwerkingsvormen van de „kleine kamer“ in het geheel niet aangetroffen, zodat de „grote kamer“ tot 1753 kennelijk een eigen leven heeft geleid. In de achtermuur bevonden zich twee dichtgezette, grote vensteropeningen die wellicht vóór de 17e eeuw op een binnenplaats of tuin uitkeken (afb. 70). Later kreeg deze kamer een betimmering met een symmetrisch ingedeelde achterwand: in beide hoeken een deur met daarboven vermoedelijk een schilderstuk in een decoratieve omlijsting met houtsnijwerk. Gezien het veel geringere aantal afwerkingslagen dan in de „kleine kamer“, verdween het muurwerk hier kennelijk veel eerder achter een vorm van behang, wat met de status van de „grote kamer“ kan samenhangen. Niettemin liet ook de 18e eeuw sporen na achter het behang: op de oostelijke zijmuur van de kamer werd een deel van een potlood-ontwerpschets voor 18e eeuwse houtsnijwerk aangetroffen, die mogelijk betrekking had op een decoratie als tegenhanger van de schoorsteenpartij uit 1753 (afb. 71). Een soort „ontwerp ter plaatse“ zoals eerder aangetroffen in Brigitenstraat 5 en Janskerkhof 2 (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 26 en 41).

Bij de genoemde verbouwing van 1753 werden de grote en de kleine kamer tot één zaal verenigd en voorzien van het enige 18e eeuwse interieur dat tot op heden in dit huis bewaard bleef. Kleuronderzoek bracht aan het licht dat de hele kamer van oorsprong in verschillende tinten diep-blauw afgewerkt is geweest in combinatie met vergulde biezen en profielen, aansluitend op eveneens vergulde, gesneden spiegellijsten en penanttafels. Het is daarmee een van de duidelijkste 18e eeuwse „blauwe kamers“ die tot nu toe in Utrecht zijn aangetroffen en die des te interessanter is omdat de datering bekend is. Het plafond bleek per balkvak in opzet drie omlijste schilderstukken te hebben bezeten, die echter niet bewaard zijn gebleven. Op de eerste verdieping kwamen in de westelijke zijmuur de reeds genoemde middeleeuwse zolderluik-openingen tevoorschijn met de bijbehorende daklijp, de aftekening van de 17e eeuwse hangschouw en van de sleutelstukken uit die tijd (afb. 70).

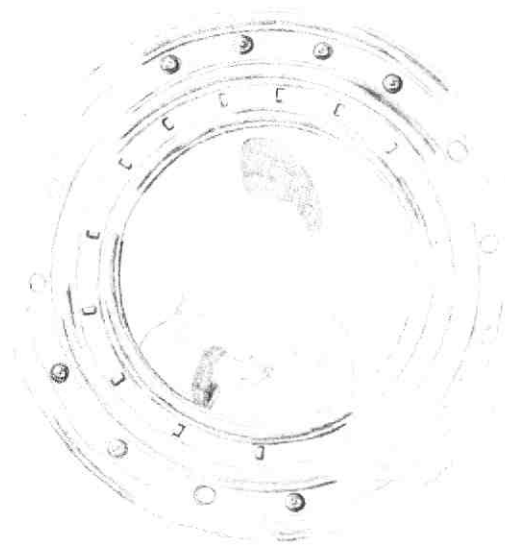
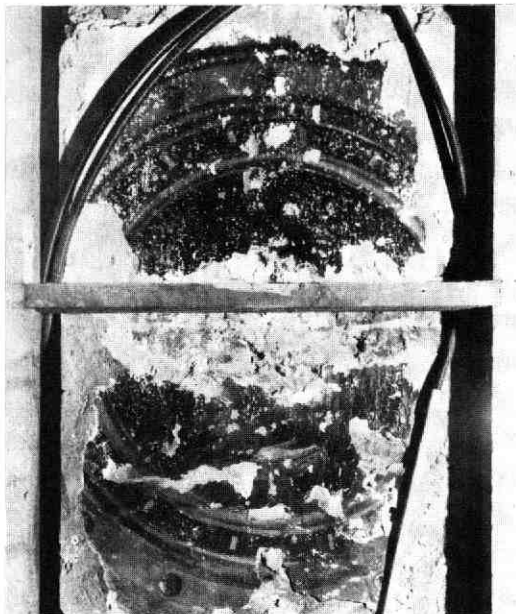
#### *Kromme Nieuwe Gracht 5*

Dit iets oudere linker voorhuis is wat ondieper dan het rechter voorhuis, en staat op een kelder die in principe vier troggewelven op gordelbogen heeft. Bij dit ge-

deelte blijkt de voorgevelbeplating bij de verbouwing in 1744 op de bestaande middeleeuwse voorgevel aangebracht te zijn, zij het dat de vensteropeningen aanzienlijk werden verbreed. Vermoedelijk was de beganégrond oorspronkelijk één ongedeelde ruimte en werd hiervan in de 17e eeuw een hal en een kleine zijkamer afgescheiden. Wellicht viel dat samen met het moment waarop de hoofdentree van het huis aan de grachtzijde kwam te liggen, in tegenstelling tot de oude oriëntatie, die naar het Pieterskerkhof was.



Afb. 71 *Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Voorschets voor houtsnijwerk in verband met interieurdecoratie. Vermoedelijk in 1754 getekend op de oostmuur van de beneden-voorkamer van nr. 3. Tek. A. F. E. Kipp.*



Afb. 72 Kromme Nieuwe Gracht 1-3-5. Fragment van een muurschildering in de beneden-voorkamer van nr. 5, dat mogelijk een van de kanunnik-bewoners voorstelt uit ca 1525. a: zoals aangetroffen. b: gedeeltelijk aangevulde tekening. Tek. A. F. E. Kipp.

Het was in deze ruimte op de beganegrond, dat het huis nog een verrassing voor het laatste moment bewaarde: in de afwerkperiode van de huidige verbouwing kwam achter een moderne betimmering en achter diverse lagen witkalk op een penant tussen de vensters een curieuze en belangrijke muurschildering tevoorschijn. Het betreft een geschilderd portretmedaillon van een eerbiedwaardig persoon (een van de kanunnik-bewoners?), gehuld in een grote, rode mantel met zwartbonte manchetten en met een groot, zwart hoofddeksel (afb. 72). Uitgerekend de middenstrook met het gezicht is - helaas - bij het aanbrengen van de genoemde betimmering weggekap. De geportretteerde kijkt driekwart de kamer in en staat voor een diepgroene achtergrond. De zorgvuldig geschilderde, brede omlijsting, die door middel van licht- en schaduw effecten een plastisch oppervlak suggereert, bestaat uit drie driedelige profielen, gescheiden door een bruinrode en een zeegroene band, waarop resp. witte rechte noppen en glimmende zilveren ballen prijken. Het blijkt het eerste voorbeeld in Nederland te zijn van de toepassing van bladzilver bij muurschilderingen. Opvallend was, dat de oneffenheden in het pleisterwerk niet tevoren beter zijn geegaliseerd als voorbereiding van dit toch zorgvuldig bedoelde en uitgevoerde schilderwerk.

Merkwaardig is dat dit portret, inclusief de lijst, ook technisch gezien als een echt „schilderij“ in olieverf op de muur is geschilderd, terwijl het deel uitmaakte van een - slechts zeer onduidelijk bewaard gebleven - geschilderde muurafwerking in tempera. Deze laatste bestond uit een grijs fond tussen twee zwarte banden (waarvan de onderste kennelijk op een hou-

ten lambrisering aansloot), waarop vaag nog de sporen van gesjablonerde groene bladmotieven te zien waren, alsmede het ingekraste hoofdpatroon voor overigens geheel verdwenen rankwerk. Direct boven het medaillon bevonden zich resten van een goudgele bekronende versiering.

Het is waarschijnlijk dat dit medaillon niet het enige bijzondere element was in de decoratie van deze kamer. Voor zover zichtbaar was in de rest van de (voormalige grote) kamer geen oud pleisterwerk meer over; alleen de afgetimmerd gebleven oostwand kan ooit nog eventuele aanvullende verrassingen opleveren.

Op stilistische gronden kan deze schildering gedateerd worden rond 1525. Hij is mede daardoor niet alleen van belang in het kader van de portretschilderkunst en van de muurschilderkunst, maar vooral ook als zeldzaam voorbeeld van de combinatie van deze beide.

A. F. E. Kipp

## 29. Kromme Rijn

P. Oostlander uit Utrecht deed melding van de vondst van een ongewoon pijparden beeldje, dat uit de opgeworpen grond van het zgn. Malba-terrein aan de Kromme Rijn kwam. Het stelt een naakte figuur voor en het heeft een afmeting van 5.7 x 1.6 x 0.8 cm (afb. 73). De afgebeelde persoon heeft het haar tot de schouders hangen en de handen voor de borst. Om de hals hangt een ketting met medaillon. De achterkant is vlak gesneden. De datering is in de 16e eeuw te

zoeken (vr. med. M. L. Caron, Rijksmuseum Het Catharijne Convent, Utrecht).

Het is wat moeilijk deze figuur in de bekende reeks van heiligen te plaatsen. Te denken valt aan de mogelijkheid dat hier de zonderlinge heilige Ste. Ontcommer of Wilgefortis (Virgo Fortis) is afgebeeld. Zij was volgens de overlevering een Portugese prinses, die haar maagdelijkheid voor God wilde bewaren. Toen haar vader haar wilde dwingen te trouwen, smeekte zij God haar lichaam afschrikwekkend te maken voor eventuele huwelijkskandidaten. God gaf haar toen een baard. Haar vader ontstak in zo grote woede, dat hij haar van toverij en hekserij beschuldigde en haar liet kruisigen.

F. Kneefel

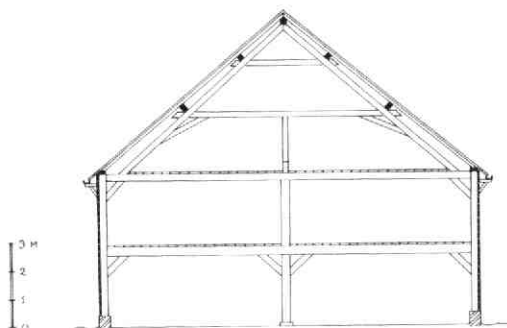


Afb. 73 *Kromme Rijn. Pijpaarden beeldje. 16e eeuw (?)*. Foto F. Kneefel.

### 30. Lauwerecht 10-12

De grote houtloods van de fa. Koker is één van de langzamerhand (zeker in Utrecht) zeldzaam worden de gebouwen die van belang zijn als „monument van bedrijf en techniek“. Hij is gesitueerd tussen Lauwerecht en Vecht met de nok dwars op de straatrichting. Het is een loods van het min of meer gesloten type: een grote overdekte ruimte met verschillende tussenvloeren maar verder met een minimum aan indeling, afgezien van het houtskelet van de constructie (afb. 74). De benedenruimte diende voor bedrijfsuitoefening, de rest was geheel voor opslag bestemd. (vgl. de open loodsen van de houtzaagmolens De Ster en De Bijgeval aan de Leidsevaart, zie deze Kroniek onder J. P. Coenstraat 5-5a).

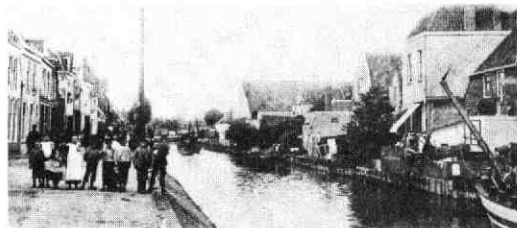
Het exterieur van de loods, die zeer wel uit de 18e of



Afb. 74 *Lauwerecht 10-12. De gesloten houtloods. a: voorgevel. b: dwarsdoorsnede. Tek. A. F. E. Kipp.*

het begin van de 19e eeuw kan dateren, bestond oorspronkelijk uit een stenen onderbouw met brede toegangsdeuren met daarboven een houten bovenbouw met grote luiken en ronde ventilatieroosters. Vermoedelijk had de horizontale beplanking van origine een imitatie-natuursteenafwerking d.m.v. een verspringend groevenpatroon. Door geleidelijke vervanging bij diverse onderhoudsbeurten is dit effect in de loop der tijden grotendeels verdwenen.

Van deze opzet zijn de voorgevel alsmede het interieur met de hoofdconstructie tot op heden vrijwel ongewijzigd bewaard gebleven. De oorspronkelijk vrijwel gelijke achtergevel aan de Vecht moet tussen 1913 en 1930 door de huidige stenen gevel zijn vervangen (afb. 75). In 1931 werd ook van beide zijwan-



Afb. 75 *Lauwerecht 10-12. Prentbriefkaart uit 1913 met gezicht op de Vecht vanaf de Stenen Brug, GAU TA. De dominerende houtloods van de fa. Koker heeft hier nog zijn houten zij- en achtergevel.*

den de beplanking door een stenen muur vervangen, voorzover dit ter plaatse van de belendingen niet reeds eerder was gebeurd.

A. F. E. Kipp

### 31. Lauwerecht 92-94

In weerwil van de karakteristieke laat 18e eeuwse of vroeg 19e eeuwse indruk die dit pand maakt(e) ontpopte het zich bij nader onderzoek als een in grote trekken nog herkenbaar middeleeuws huis van één laag met een kap evenwijdig aan de straat. Aan de linkerzijde bevindt zich een opkamer boven een kelder met een middeleeuws tongewelf dwars op de voorgevel (afb. 76).



Afb. 76 Lauwerecht 92-94. Reconstructieschets van vooraanzicht en langsdoorsnede in de toestand sedert de verbouwing uit omstreeks 1800. Tek. A. F. E. Kipp.

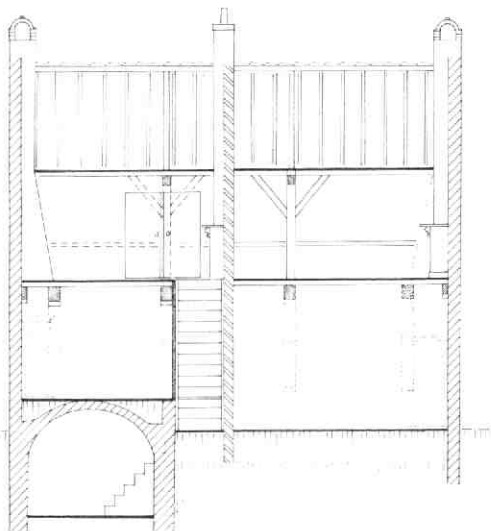
De middeleeuwse eiken balklaag was drie hele en twee halve balkvakken breed. Dit halve balkvak funktioneert vanouds als schoorsteenraveling voor de stookplaats van de opkamer, die een opvolger is van de middeleeuwse schouw aldaar (vgl. Vissersteeg 11-13-15). De enig zichtbare gewone moerbalk heeft thans 17e eeuwse geprofileerde sleutelstukken, maar hij werd oorspronkelijk gesteund door korbelen en muurstijlen.

Kort voor of rond 1800 werd het huis verbouwd tot twee aparte woningen (vgl. Lauwerecht 147-157). Daarbij werd de middenmuur naast de opkamer hoger opgetrokken, de voorgevel vernieuwd en twee royale dakkapellen toegevoegd. Tevens werd de zolder aangepast om intensief bij het wonen te kunnen worden betrokken. Daar de opkamer behouden bleef, ontstond op die manier een vrijwel symmetrisch geheel met daarachter een hoge en een lage woning.

A. F. E. Kipp

### 32. Lauwerecht 147-149, 151, 153-155, 157

Deze huizen vormen het sluitstuk van de oude, voorstedelijke lintbebouwing langs de Vecht, die reeds in de middeleeuwen buiten de Bemuurde Weerd doorliep tot aan de vlak naast nr. 159 gelegen vroegere Pellecussenpoort. De huidige Pellecussenbrug en het geheimzinnige grachtje (met werf!) naast de tuin van nr. 159 herinneren nog aan deze middeleeuwse situatie. De huizen hier hebben mogelijk vanouds een min of meer agrarisch karakter gehad en bestaan in opzet uit een beganegrond en een brede kap met de nok dwars op de straat. In verband met intensievere bebouwing werden zij op den duur in tweeën gesplitst, waarna de zo ontstane smallere percelen zich meer of



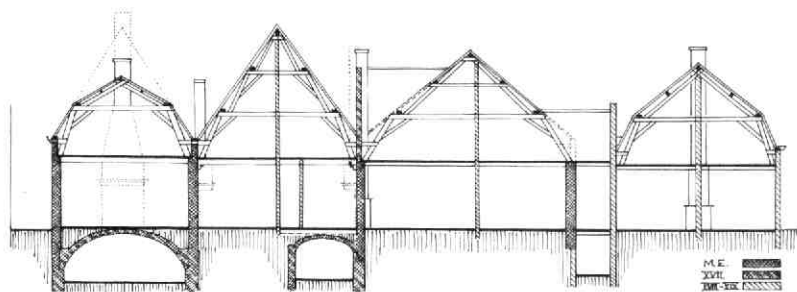
minder zelfstandig verder hebben ontwikkeld (afb. 77). Eenzelfde verdichtingsproces moet zich in vroeger eeuwen ook veelvuldig in de binnenstad hebben voorgedaan, zoals soms uit de huizen zelf, soms alleen uit de perceelstructuur nog valt af te leiden. (Vergelijk Kroniek 1981 MBOU 1982-2: Twijnstraat 79 en Predikherenstraat 26-28; zie ook Predikherenstraat 30-32, en Loeff Berchmakerstraat 23-25). Uiteraard heeft daar de zelfstandige ontwikkeling van de halve percelen veelal veel ingrijpender vormen aangenomen. Een reden te meer dit rijtje huizen nader te bekijken, omdat dat proces hier minder ver is voortschreden.

#### Lauwerecht 157

Op de in 1901 vernieuwde voorgevel na kan dit huis in opzet zeer wel uit het begin van de 17e eeuw dateren. Het heeft een degelijke enkelvoudige balklaag (20 x 22 cm, h.o.h. 110 cm) en is alleen rechtsachter onderkelderd, met een tongewelf dwars op de straatrichting. De met nummer 155 gemene zijmuur bestaat geheel uit moppen en hoorde kennelijk bij de middeleeuwse voorganger van dit huis. De achtertrop-

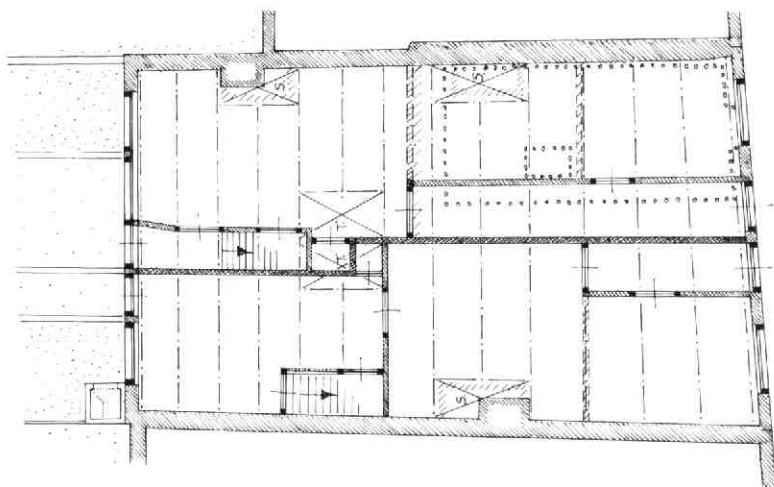


Afb. 77 Lauwerrecht 157-147. Reconstructie van de gevelwand in de toestand van kort na 1900, en van de principedoorssnede naar het oosten. Tek. A. F. E. Kipp.



gevel heeft, behalve de aanpassing aan het als mansardekap vernieuwde dak, zijn oude indeling nog goed bewaard (afb. 78). Vanouds moet een forse stookplaats op de beganegrond in de as van de achtergevel zijn gesitueerd. Dit leidde tot twee grote flankerende vensters op de beganegrond (thans ver-

maakte 18e eeuwse H-kozijnen) en tot twee hoge smalle vensters op zolderniveau (vroeger kloosterkozijnen). Uit de overblijfselen valt af te leiden dat de oorspronkelijke diepe stooknis buiten de gevel uitgebouwd is geweest onder een afdakje.



Afb. 78 Lauwerrecht 147-157. a: plattegrond van nr. 155. b: de achtergevels van nrs. 155 en 157 met aanduiding van de 17e eeuwse opzet. Tek. A. F. E. Kipp.

#### Lauwerrecht 153-155

Dit vermoedelijk in de 18e of begin 19e eeuw tot dubbel woonhuis verbouwde pand is wat breder dan nr. 157. Het is bewaard gebleven als één van de duidelijkst herkenbare elementen van de oude, min of meer landelijke, lintbebouwing.

Van de vroeger met dodekop rood afgewerkte voorgevel in kleine moppen dateert de bovenhelft nog van kort na 1600. Blijkens de kapconstructie liep hij vroeger, evenals de achtergevel, als topgevel naar boven door, en werd hij later afgeknot tot zijn huidige vorm (afb. 78). Daarbij werden ook de drie zoldervensters verkleind. Bij de splitsing in twee spiegelbeeldige woningen werd de mogelijk vroeger houten pui vervan-



gen door de huidige ondergevel in een kleiner steen-  
formaat.

Tegen de eveneens 17e eeuwse achtergevel staat in  
de hoek tegen de linker erfscheiding een buitenstook-  
plaats met eigen schoorsteen, die vermoedelijk sa-  
menhangt met een alhier vroeger uitgeoefend bedrijf.  
De beide zijmuren zijn gemene muren.

De regelmatige enkelvoudige grenen balklaag (25 x  
12 cm, h.o.h. 95 cm.) was afgewerkt met 17e eeuwse  
eiken sleutelstukken en telt 14 vakken. Tus-  
sen de 6e en 8e balk zitten links en rechts grote  
schoorsteenravelingen die mogelijk bij de splitsing  
werden aangebracht (of één van beide?). Hetzelfde  
geldt voor de trapravelingen tussen de 9e en 11e balk  
ter weerszijden van de scheidingsmuur. Zeker wel uit  
de eerste opzet dateert de achterste (keuken-  
?)schoorsteen tegen de zuidmuur, tussen een oorspronkelijke binnenmuur naast de 11e balk en 13e balk. Alleen rechtsvoor bevindt zich een (17e eeuwse) kelder die zich onder minder dan de halve breedte van het huis uitstrekt en die een lengte heeft van 8 m, en een tongewelf dwars op de straat. Daarboven ligt nog de oude plavuizenvloer van de voorkamer, ca 30 cm onder het huidige straatpeil.

De kap bestaat uit grenen stapelspanten met rechte benen, en met gehakte telmerken I-III. Het eerste en het laatste vak zijn kleiner dan de tussenliggende vakken.

#### Lauwerecht 151-151a

Dit nog iets bredere dubbele buurpand is meer curieus dan herkenbaar sedert de vervanging van de linkerhelft door complete nieuwbouw kort na 1930. Van origine is ook dit een breed éénlaags huis met de kap dwars op de straatrichting. Het heeft bovendien een onderkelderde zijkamer aan de rechterzijde, mogelijk ter plaatse van een vroegere toegang tot het achtererf (vgl. nr. 157) (afb. 77).

#### Lauwerecht 147-149

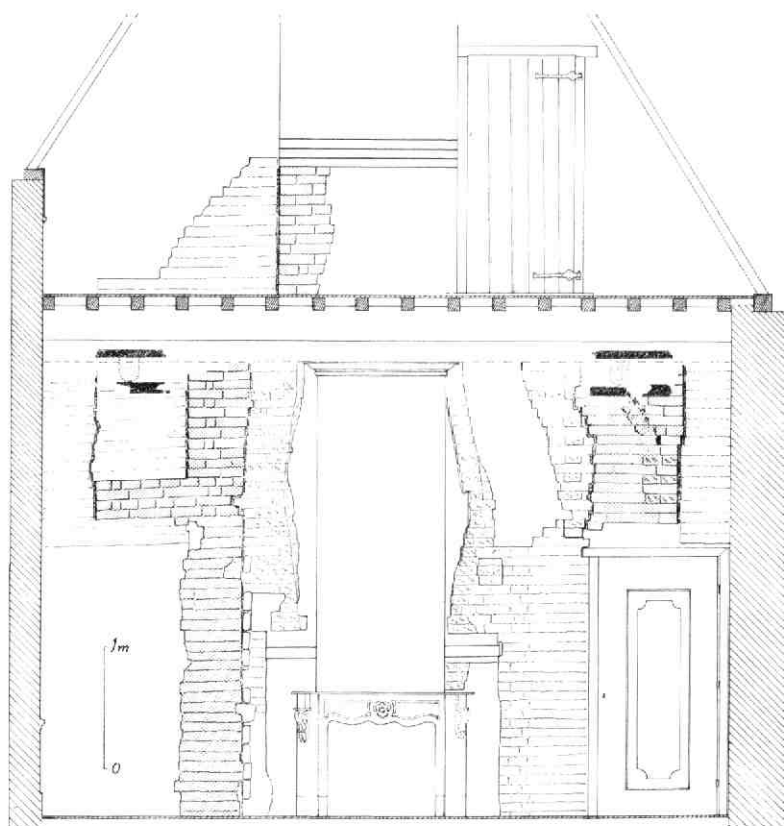
Hoewel dit dubbelpand door zijn vorm sterk lijkt op voorgaande huizen, gaat het hier om nieuwbouw als dubbelwoonhuis kort na het midden van de vorige eeuw. Oudere elementen werden niet waargenomen.

A. F. E. Kipp

### 33. Mariaplaats 9

Het eerste resultaat van het bouwhistorisch onderzoek van dit huis, zoals beschreven in de voorgaande kroniek (MBOU 1982-2, 55-62), werd in een recent artikel van Martin de Bruijn op heldere wijze belicht vanuit de eigendomssituatie in de 14e en 15e eeuw (MBOU 1982-12, 215-218). Daarbij komt hij tot de vaststelling dat hier sprake is van het zomerhuis van kanunnik Evert Zoudenbalch (ca 1425-1503).

Afb. 79 Mariaplaats 9.  
De noordmuur op de ver-  
dieping en op de zolder.  
Tek. B. J. M. Klück. Ter  
weerszijden van de  
schoorsteen: sporen van  
de 15e eeuwse schouw  
en de resten van de zijge-  
vel van het 14e eeuwse  
half-verdiepingshuis  
(grijs). Langs de strijk-  
balk: fragmenten van de  
sierrand met de wapens  
van Zoudenbalch (links)  
en Schouten van de Kel-  
der (rechts).





Een zomerhuis was in de middeleeuwen een niet ongebruikelijke toevoeging aan het wooncomfort van het hoofdhuis (hier gelegen aan de Donkerstraat). Het bood door zijn opzettelijk grote lichttoetreding (N.B. de grote vensters in de oostgevel van het 15e eeuwse Mariaplaats 9) gelegenheid meer te profiteren van de warmere seizoenen. Daarbij kon het volledig als woning gebruikt worden of slechts enkele uren per dag om te eten of zich te ontspannen.

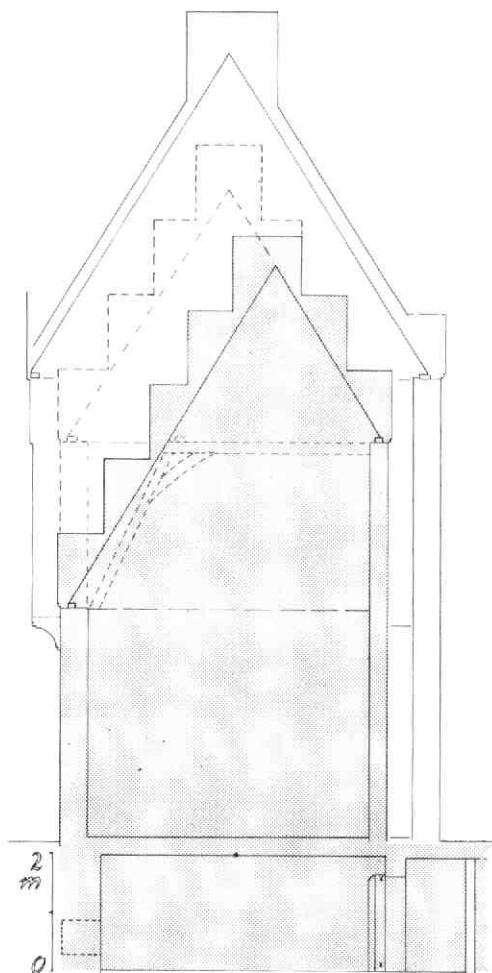
Het in 1982 voortgezette bouwhistorisch onderzoek leverde een boeiend stuk bouwgeschiedenis uit de periode voordat Evert Zoudenbalch eigenaar werd van dit huis.

Toen het metselwerk van de noordmuur op de verdieping en de zolder blootgelegd werd, bleek dat in het overwegend vijftiende eeuwse muurwerk fragmenten bewaard zijn van twee vroegere bouwfases (afb. 79). De oudste muurresten boden het verrassende beeld van een asymmetrische trapgevelrest, aan de hand waarvan een voor Utrecht tot nog toe onbekend type middeleeuws stenen huis te reconstrueren is: een half-verdiepingshuis. Bij dit type (in het zuiden van het land nog vrij algemeen voorkomend en geëvolueerd uit de vakwerkbouw) staat het huis met de nokrichting evenwijdig t.o.v. de rooilijn en blijft een der gevels beperkt tot de begane grond, terwijl de andere gevel een verdieping heeft: de topgevels krijgen daardoor een asymmetrische vorm. De hoge gevel geldt in de regel als voorgevel. In dit geval lag de hoge gevel juist aan de tuinzijde, waaruit opgemaakt kan worden dat het erf voor het gebruik van dit huis van meer betekenis was dan de straat (afb. 80).

Dit oudste huis was gemetseld met moppen van 30 x 14 x 6.5 cm, 10 lagen = 81.5 cm. Het rechts van de schoorsteen aanwezige fragment toont - bij nauwkeurige beschouwing van beneden naar boven - eerst een afgehakte strook waar de verdwenen achtergevel aansloot, daarboven een kleine holte, waarin de kop van de muurplaat opgenomen was, en vanaf dat punt begint met een dubbele uitkraging de eerste trap van de geveltop. Vanaf de muurplaat-aanduiding loopt schuin naar links een ingehakte sleuf: hier sloot oorspronkelijk de kap aan. Links van deze sleuf is het metselwerk slordig bijgevoegd, rechts was oorspronkelijk een afwerking met een dunne pleisterlaag. Hetzelfde valt ook waar te nemen bij het fragment met twee en een kwart geveltrap in de linker muurhelft. Deze trappen tonen een hoekverband waarin klezortjes (in de lengte gehalveerde bakstenen) verwerkt zijn.

Als we naar links nog een geveltrap optellen komen we op het buitenvlak van de huidige voorgevel uit, overeenkomend met de vanouds geldende rooilijn. Het is goed denkbaar dat de stenen beganegrondgevel van het door Saenredam afgebeelde huis (MBOU 1982-2, 58 afb 78) nog de voorgevel van het oudste huis bevat.

De kap van dit huis werd waarschijnlijk gedragen door een half juk, waarvan de dekbalk rechts in de hoge oostmuur rustte en links gedragen werd door een spantbeen. Het is onwaarschijnlijk dat de zuidmuur ter plaatse van de huidige stond: op de verdieping is

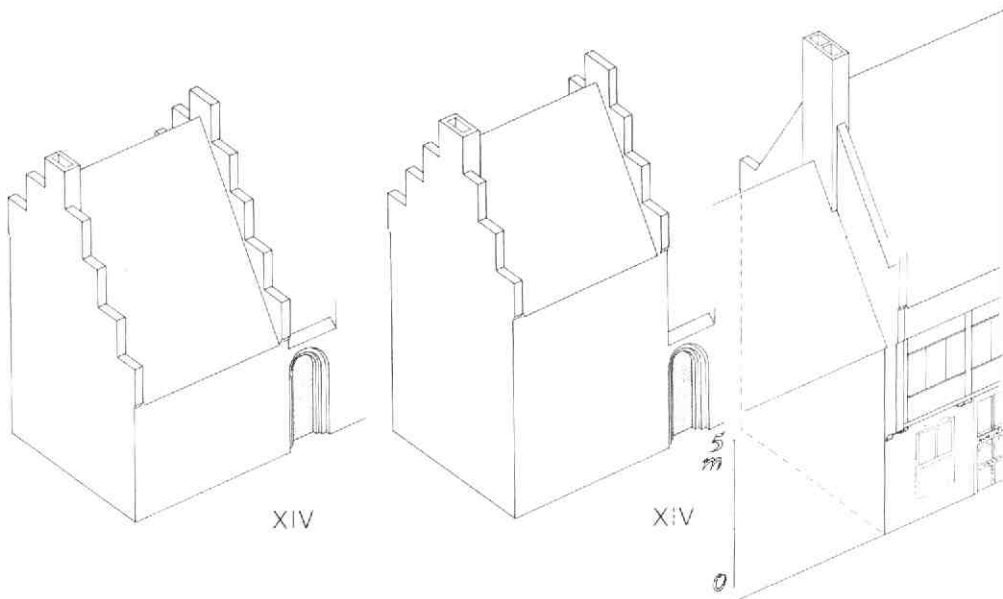


Afb. 80 Mariaplaats 9. Reconstructie van de noordgevel van het half-verdiepingshuis (grijs), met de latere verhoging en verbouwing door Evert Zoudenbalch. Tek. B. J. M. Klück.

hier alleen 15e eeuwse metselwerk aanwezig (op de zolder met steigergaten).

Het 15e eeuwse huis was over het pad naar het Zoudenbalchhuis aan de Donkerstraat gebouwd. De kelder daarentegen ligt ten noorden van dit gangetje en het opgaande werk van de kelder vertoont in baksteenformaat, lagenmaat en speciesoort dezelfde karakteristiek als de trapgevelfragmenten in de noordmuur, wat het zeer aanvaardbaar maakt de kelder tot de oorspronkelijke opzet te rekenen. Op die manier kunnen we het half-verdiepingshuis reconstrueren met een vierkante plattegrond, zuidwaarts grenzend aan het pad (afb. 81, boven).

De oorspronkelijke achtergevel valt in de kelder samen met de oostelijke sluitmuur, waarin zich de doorgang bevindt naar de ondiepe achterkelder die zich oorspronkelijk verder oostwaarts uitstrekte als een kelder met tongewelf uit de oudste periode. De dui-



Afb. 81 Mariaplaats 9. Isometrische reconstructie van drie middeleeuwse bouwfases. Tek. B. J. M. Het pad achter het poortje wordt bij de tweede vergroting overgebouwd. De detaillering van de gevel van fase is ontleend aan een tekening van Pieter Saenredam uit 1636 (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2 5 78).

men en het neusijzer van de doorgang zijn verankerd in basaltlava-blokken. Ook de nis rechts van de doorgang, waarin de trap van de 17e eeuwse verbouwing uitkwam, toont sporen van een weggebroken kelder-gewelf. In de langs de straat gelegen muur werden nog twee 65 cm diepe nissen met keperboogafdekking aangetroffen. Alle verschijnselen samen-vattend, beschouwen we het oudste huis als ge-bouwd in de 14e eeuw.

Terug op de verdieping herkennen we een tweede bouw-fase in de noordmuur in de vorm van ophoging van de geveltrappen aan de straatzijde (afb. 79). Aan de oorspronkelijke buitenzijde, gedeeltelijk zichtbaar op de zolder boven Mariaplaats 10, is dit muurfrag-ment glad afgewerkt (platvol gevoegd) en toont het een vuile kleur door ververing. Deze verhoging was m.i. bedoeld om de zijgevel aan één kant te verhogen om de verdieping over de volle diepte van het huis te kunnen doortrekken (afb. 81, rechts boven).

Het metselwerk van de derde fase, het zomerhuis van Evert Zoudenbalch, toont aan de noordzijde een keu-rige buitenafwerking: schoon werk waarbij in de voe-gen schuine vlakken getrokken zijn (afb. 82). Ter plaatse van de verdwenen middeleeuwse aankapping van Mariaplaats 10 gaat deze afwerking over in non-chalant werk: een aanwijzing dat Mariaplaats 10 iets eerder of gelijktijdig gebouwd werd. Het is gebouwd nadat Evert het grote huis van Dirk van Zuilen (t.p.v. Mariastraat 36, 38 en Mariaplaats 10) liet slopen.

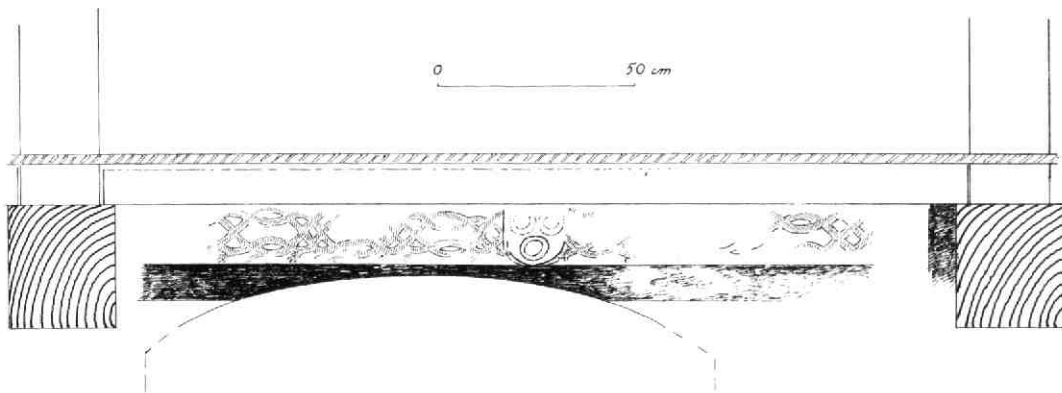
In de voegen en in allerlei oneffenheden van de bakstenen buiten deze vroegere aankapping werden onder de 17e eeuwse pleister verdroogde korstmos-sen aangetroffen. Het is de tweede maal dat een der-



Afb. 82 Mariaplaats 9. Detail van het metsel-werk van de noordmuur (vroegere buitenzijde). On- links: een fragment van de verhoging van bouwfa- se 2. Het overige muurwerk (bouw-fase 3) vertoont een verschil in afwerking ter weerszijden van de dakmo- rand van de vroegere kap van Mariaplaats 10.

gelijke „gefossiliseerde” muurvegetatie werd aang- troffen (zie LIT). Er valt uit op te maken dat in eerste helft van de 17e eeuw de stadslucht nog he- ter wat frisser was dan nu (korstmossen zijn zeer gev- lig voor luchtverontreiniging).

Als sporen van de interieur-afwerking van het zom- erhuis kwamen op de verdieping nog drie fragment- muurschildering te voorschijn. Het zijn ook nu w- aardevol afbeeldingen van wapenschilden in een sierrand- van gevlochten twijgen (afb. 83). De wapens op de o-



Afb. 83 Mariaplaats 9. De 15e eeuwse sierrand op de oostmuur van de verdieping. Tek. B. J. M. Klück.

muur en rechts op de noordmuur zijn hetzelfde als dat op de zuidmuur (MBOU 1982-2, 57, afb 74): drie ringen op een wit veld. Heraldisch speurwerk van Marcelline Dolfin leidde naar de familie Schouten van de Kelder, waartoe de moeder van Evert Zoudenbalch behoorde. Het wapen links op de noordmuur, hoewel sterk beschadigd, was herkenbaar als het familiewapen van Zoudenbalch: een gele ondergrond met rode balken met, net zichtbaar op de onderste balk, een roosje.

Van de achtereenvolgende erfpachters (waarvan er in de 14e en 15e eeuw vijf tot de familie Zoudenbalch behoren) kan alleen Evert Zoudenbalch verantwoordelijk zijn voor het aanbrengen van zijn familiewapen, samen met dat van zijn moeder. Daar er van het verwerven van dit huis geen transportakte bestaat in de nauwkeurige administratie van Evert, kan aangenomen worden dat hij Mariaplaats 9 ontving uit de nalatenschap van zijn in 1462 overleden oom Gerit. Op dezelfde wijze zou Gerit dit huis van zijn oom, de kanunnik Hendrik Zoudenbalch ( $\pm$  1355-1425) geërfd kunnen hebben. Deze Hendrik heeft het huis een tijd lang samen met zijn broer, ook een Gerit, in erfpacht gehad. De eerste vergroting van het huis zou in verband gebracht kunnen worden met dit gezamenlijk gebruik, en dan wel vóór 1418, wanneer Gerit overlijdt.

De vader van Hendrik en Gerit, Tyman Geritszoon van Damasche (1316-1380) is de eerste erfpachter uit de Zoudenbalch-familie. Zelf woont hij in het huis aan de Donkerstraat, dat ook al eigendom was van zijn vader. Deze situatie voert tot de veronderstelling dat hij het perceel van Mariaplaats 9 bij zijn erf voegt en daarop - als zomerhuis - het naar het oosten georiënteerde half-verdiepingshuis bouwt.

LIT: H. Sipman en B. Klück, De oudste korstmossen van Nederland, De levende natuur, 1982-5/6, 183-187.

Bart Klück

### 34. Mariaplaats 13

De verbouwing van dit pand tot „bowling centre“ bood de mogelijkheid een onderzoek in te stellen naar eventueel nog aanwezige resten van vroegere bebouwing. De buitenmuren bleven onaangetast doch inwendig werd het gebouw geheel gesloopt. Het streven naar behoud van het bodemarchief waar dit maar enigszins mogelijk is, kon in dit geval verwezenlijkt worden door een aantal nieuw te plaatsen kolommen op een strokenfundering gezet zou worden. Door toepassing van deze methode van funderen worden de diepere grondlagen niet verstoord.

Het pand staat op grond die eertijds binnen de immunititeit van St. Marie lag. Het was bekend dat hier in de late middeleeuwen een kanunnikenhuis was gebouwd dat, waarschijnlijk in aanzienlijk verbouwde en vergrote vorm, tot 1857 heeft bestaan. In dat jaar wordt het pand, dan in gebruik als venduhuis, gesloopt om plaats te maken voor een marktgebouw voor de verkoop van zuivelproducten. In 1864 wordt deze zogenoemde „Boterhal“ voor het publiek opengesteld. In 1926 is het pand wederom verbouwd en wordt de Handelsbeurs in het gebouw gevestigd.

In 1857 is reeds voldoende historisch besef aanwezig om, alvorens tot sloop over te gaan, het muurwerk van het venduhuis op te meten en de resultaten op de bouwtekening voor het marktgebouw in te tekenen. Waarschijnlijk is de situatie op de begane grond vastgelegd, overigens zonder opgave van maten of steenformaten. Een datering is er dus niet aan te ontleen. Het onderzoek spitste zich dus toe op het verkrijgen van nadere gegevens van het middeleeuwse huis en de latere bouwfasen. Met wisselend succes zijn een aantal proefgaten gegraven. Een probleem was dat het ondergrondse muurwerk niet altijd aan de op hoger niveau getekende plattegrond te koppelen was. Bovendien bleek veel bouw materiaal hergebruikt te zijn. Zo bleek onderin een moppenmuur veel jongere steen te zijn verwerkt en een muur, waarvan nog vijf lagen kloostermoppen op vier lagen tufsteen aanwezig waren, bevatte in de onderste tuflaag weer een kloostermop van ... x 14 x 7 cm.

Nadat de aannemer met het opruimen van de funda-

mentresten gestart was konden aanvullende gegevens verkregen worden, waardoor de vorm van het middeleeuwse huis (14e-15e eeuw) in grote trekken duidelijk is geworden. Van de latere uitbreidingen kon de omvang wel vastgesteld worden doch nadere faserings bleek niet mogelijk. Het gebruikte bouw materiaal dateert de vergroting in de 17e-18e eeuw. Er zijn summier aanduidingen dat er in de 12e-13e eeuw eveneens bebouwing aanwezig was: in de middelste, noord-zuid verlopende, fundatiesleuf kwam een rechthoekige vorm van 40 x 60 cm te voorschijn bestaande uit één laag tuf en basaltlava en op enige meters afstand daarvan een tiental palen met een diameter van 7 à 8 cm gegroepeerd binnen een rechthoek van 50 x 60 cm. Aan de westkant van het terrein werden de sporen uit deze periode afgedekt door een zwarte laag waarin enige scherven van andere aardewerk. Aan de oostkant echter was de grond sterk verstoord door putten en kelders uit de 17e tot de 19e eeuw.

R. de Zwarte



Afb. 84 Mariaplaats 13. Tinnen zegelstempel van Johannes van Sleuwijk. Eerste helft 14e eeuw (?). Hoogte 2.6 cm, diam. 2.1 cm. Foto F. Kneefel.

De grond die vrij kwam bij de graafwerkzaamheden in bovengenoemd gebouw, werd afgevoerd naar een stortplaats tussen Montfoort en Oudewater. Met behulp van de metaaldetector is daar nog een zeer interessante vondst gedaan. Tevoorschijn kwam een tinnen zegelstempeltje (afb. 84) van 2.6 cm hoog en met een zegeldiameter van 2.1 cm. Het omschrift van het zegel luidt: + S (IGILLUM): IO(AN)NIS: DE : SLEWIIIC: CL(ER)ICI (afb. 85), dat wil zeggen: Zegel van Johannes van Sleuwijk, clericus (= geestelijke met alleen een lagere wijding). Het wapen vertoont twee horizontale balken met (in afdruk: links) bovenin een roos-achtig figuurtje dat misschien een wiel moet voorstellen.

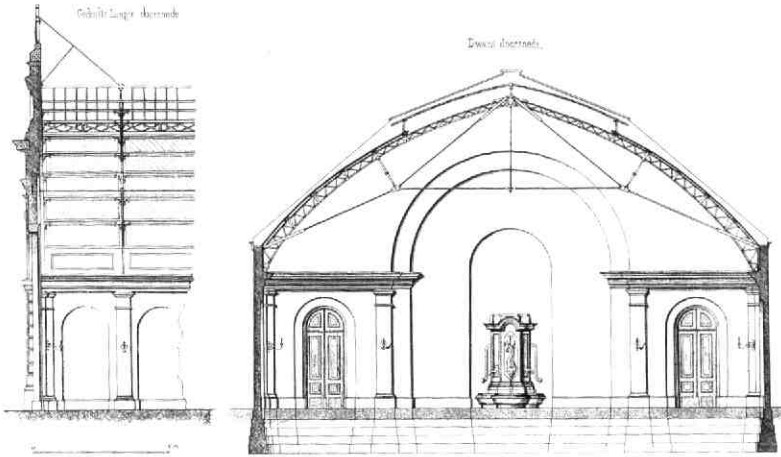


Afb. 85 Mariaplaats 13. Tinnen zegelstempel van Johannes van Sleuwijk. Eerste helft 14e eeuw (?). Onderzijde met omschrift en wapen. Diam. 2.1 cm. Foto F. Kneefel.

Drs. L. van Tongerloo (Instituut voor Geschiedenis, RU Utrecht) heeft een onderzoekje ingesteld naar de gegevens over deze clericus, waaruit hier - onder dankzegging - het volgende medegedeeld wordt: In de periode 1327/29 tot 1340 komt in de Utrechtse bronnen herhaaldelijk de naam Johannes van Sleuwijk voor, bijv. als burger van Utrecht, als Raad van bisschop Jan van Diest en als deken van het Kapittel van St. Marie. Het is op grond van de nu ter beschikking staande gegevens niet uit te maken wie de „clericus“ is. Mogelijk is het zegel eigendom geweest van de bovengenoemde deken, omdat er overeenkomst bestaat tussen zijn wapen en dat van de clericus. Het wapen van de deken is doorsneden: I: een (8-?) spakig wiel, II: twee horizontale balken. In de bronnen is de deken bekend tussen 1336 - 1340. Het is niet duidelijk of het wiel op het decanale zegel hetzelfde is als het „bloemetje“ op het zegel van de clericus. Indien dat het geval is, zou ook nog sprake kunnen zijn van een jongere zoon uit de familie, die een „gebroken“ wapen voert of van het prominenter worden van het wiel, zodra Johannes tot deken wordt benoemd. Het voorkomen van het wiel op het wapen wijst op herkomst uit het Land van Heusden, de naam van Sleuwijk op het Land van Altena, waarbij vermeld kan worden dat ene Johannes van Sleuwijk in 1330 „perpetuus vicarius“ van de kerk van Woudrichem is. Zeker is een en ander dus nog niet, maar dat er sprake is van een interessant zegelstempel uit de eerste helft van de 14e eeuw staat wel vast.

F. Kneefel

Naast aan deze bovenvermelde, middeleeuwse zaken werd ook aandacht geschonken aan de Boterhal zelf. Een vreemde eend in de bijt van het kappenonderzoek, waarbij in het algemeen de aandacht vooral op



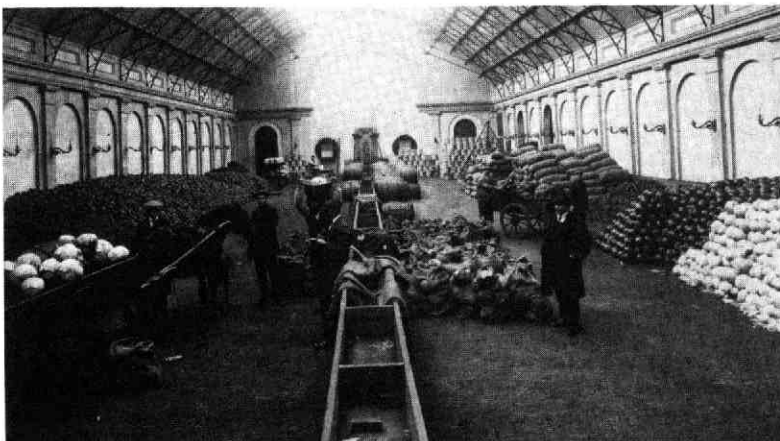
Afb. 86 Mariaplaats 13. Twee gedeelten van een gravure naar de ontwerp-tekening van C. Vermeijs voor de Boterhal aan de Mariaplaats. Uit: *Bouwkundige Bijdragen XIV*, 1867. a: het voorste gedeelte van de langsdoorsnede. b: dwarsdoorsnede met achtergevel.

middeleeuwse kappen is gericht, vormde de ijzeren kap van dit gebouw, die het complete claustrale erf overdekte. Tijdens de ontmantelingen (en vrijwel gelijktijdige onvoorzien sloop) in verband met de ingrijpende verbouwing bleek, dat de oude gietijzeren kap van de Boterhal veel completer bewaard gebleven was dan de daardoorheen gevlochten vrij sobere staalconstructie t.b.v. het nieuwe glazen bovenlicht uit 1926 tevoren had doen vermoeden. Bovendien bleek deze constructie bijzonder belangwekkend uit het oogpunt van de geschiedenis der techniek. Dankzij kunst- en vliegwerk kon gelukkig een aantal oude spanten aan de voorzijde van het gebouw ter plaatse bewaard blijven.

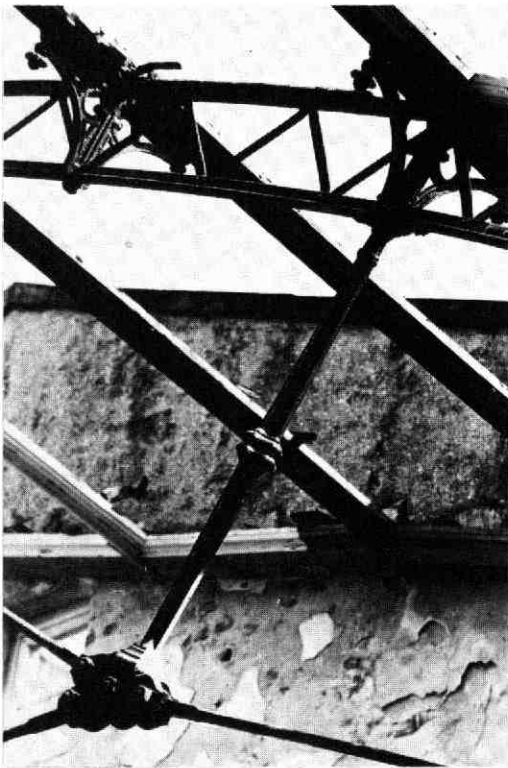
Het betreft hier een zeer fraai voorbeeld van een gebogen Polonceau-spantconstructie (geheten naar de uitvinder, 1837). Hierbij zijn door een combinatie van drukstaven en trekstangen grote overspanningen mogelijk met een opvallend ijle constructie (afb. 88). Dientengevolge leende deze constructie zich met name goed voor markthallen, stationoverkappingen e.d. Hij werd ook wel in combinatie van hout en ijzer

of geheel in hout uitgevoerd. De kap maakte deel uit van de in 1863 door de stadsarchitect C. Vermeijs ontworpen Boterhal, die de open markt op de Bakkerbrug onderdak moest verschaffen (afb. 87). De kapconstructie bestond uit onderspannen vakwerkspanten en gordingen van gewalst smeedijzeren profielen, gekoppeld door naar boven toe in maat afnemende gietijzeren verbindingstoelen, alles met bouten en moeren in elkaar gezet. Hij was voorzien van trekstangen met gesmede beugels alsmede van gietijzeren koppelplaten en drukstaven. Een voor de stabiliteit zeer wezenlijk onderdeel van deze constructie werd gevormd door om en om diagonaalsgewijs aangebracht dakbeschot. De oorspronkelijke dakbedekking was van zink m.u.v. de glazen lichtkap op de middenzone.

Behalve een uitvoerige publicatie over deze „Overdekte markt voor boter, kaas en eijeren te Utrecht“ in *Bouwkundige Bijdragen* (jaargang XIV, 1867) (afb. 86), bestaat er in het Centraal Museum nog een tweede belangrijk document: daar wordt de op grote schaal uitgevoerde en zeer gedetailleerde maquette



Afb. 87 Mariaplaats 13. Het interieur van de Boterhal tijdens de groentenmarkt, 1915. GAU Historische Atlas-V 15.23.



Afb. 88 Mariaplats 13. Constructiedetail van het voorste spant van de ijzeren kap van de voormalige Boterhal: drukstaaf met aan de onderkant de koppeling van de trekstangen en aan de bovenkant het gebogen vakwerkspant met verbindingsstoelen voor de gordingen. Foto Jean Penders.

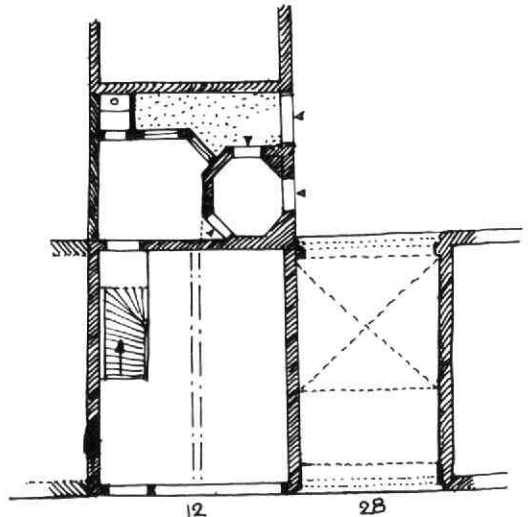
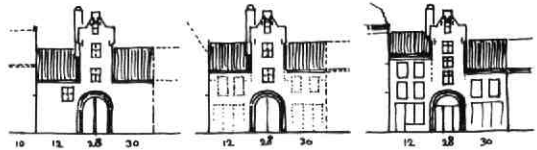
van het ontwerp van de Boterhal bewaard. Deze zal dit jaar op de maquette-tentoonstelling in het Centraal Museum een belangrijke plaats innemen. Voor nadere toelichting zij verwezen naar de bijbehorende catalogus.

A. F. E. Kipp

### 35. Mariastraat 12

Tijdens de ontleistering van de voorgevel van Mariastraat 12 werd de juistheid bevestigd van de in 1963 geuite hypothese van Temminck Groll omtrent de oorspronkelijke opzet van het naastgelegen poortgebouw van Zoudenbalch.

In eerste instantie is deze merkwaardige poorttoren niet een zelfstandig gebouw geweest, maar hij moet in één opzet zijn gebouwd samen met de bescheiden huizen ter weerszijden. Deze zijbouwen bestonden van origine uit twee lagen met een kap met de nok evenwijdig aan de straat. Na de ontleistering bleek het muurwerk van de poort tot een hoogte van 6 m duidelijk in verband door te lopen in de voorgevel van Mariaplats 12 (afb. 89). Daarboven was de voorgevel 1.10 m verhoogd in moppen, met een bouwnaad



Afb. 89 Mariastraat 12. a: ontwikkelingsschets van Mariastraat 12, 28 en 30. b: plattegrond van de beganegrond van nr. 12 (vóór 1931). Tek. A. F. E. Kipp.

langs de originele hoek van de poorttoren. De verdere verhoging vertoonde een later en kleiner steenformaat. Uit die periode dateert ook de huidige plaatsing van de vensters. In de oorspronkelijke opzet lijkt Mariastraat 12 op de eerste verdieping alleen een ca 1.20 m hoog, vrijwel vierkant venster (kruiskoosijn) te hebben gehad ter plaatse en ter breedte van het huidige rechter raam aldaar. Dit bleek uit het metselverband en de bewaard gebleven oude dagkanten.

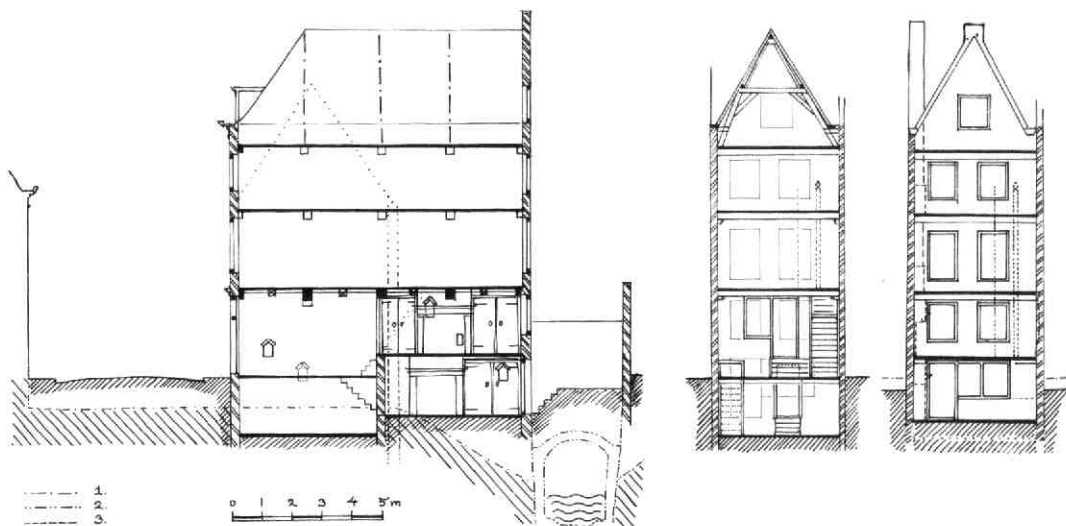
In vergelijking met de situatie bij Mariastraat 12 lijkt de aansluitende bebouwing ten zuiden van de poort (nr. 30, mogelijk ook 32 en 34) wel de eerste keer maar niet de tweede keer mee verhoogd te zijn.

LIT. C.L. Temminck Groll: Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden. 's-Gravenhage 1963, 12-13.

A. F. E. Kipp

### 36. Mariastraat 41

Curieus waren de sporen die in zicht kwamen bij de verbouwing van Mariastraat 41. Bekend is dat de huizen aan de westzijde van de Mariastraat vermoedelijk in of reeds vóór de 14e eeuw zijn ontstaan op de strook tussen de Mariastraat en de Mariasloot of „Zijl van St. Marie“, de immunitetsgracht van het kapittel van St. Marie. Hoewel deze gracht rond 1600 werd overkluisd, en daarmee de mogelijkheid ontstond hui-



Afb. 90 Mariastraat 41. a: langsdoorsnede naar het zuiden. b: dwarsdoorsnede naar het westen vóór de middenmuur. c: dwarsdoorsnede naar het westen achter de middenmuur. Tek. A. F. E. Kipp. 1: middeleeuws straatpeil en maaiveld met talud naar de Zijl van St. Marie (rechts). 2: de overkluizing van de Zijl van St. Marie, die als slokop (= groot riool) functioneert (ca 1600). 3: bouwsporen van de oudste middeleeuwse achtergevel van het huis.

zen daaroverheen naar achteren uit te breiden, staan nog steeds de meeste achtergevels aan de rand van dit voormalige water met daarachter binnenplaatsen en bescheiden uitbouwen (afb. 90). Zo ook bij de Mariastraat 41. Van dit huis werden alleen beganegrond en kelder in het onderzoek betrokken, omdat de bovenbouw na een brand in 1932 destijds ingrijpend was hersteld. Bij die verbouwing werd tevens de beganegrondsituatie gewijzigd. De oude opzet bestond uit een winkelruimte op een kelder met houten balklaag, en daarachter een half ondergrondse „neerkamer“ met houten balklaag met daarboven een opkamer met een grote stookplaats tegen de linker zijmuur (afb. 90). Binnen deze stookplaats bevonden zich twee kaarsnissen: één op normale hoogte en één bovenin de schouw, kennelijk van oudere datum. Schuin daaronder zat er nog één in de neerkamer. Ook in het voorgedeelte bevonden zich enkele middeleeuwse kaarsnissen en wel in de linker zijmuur een originele op redelijke hoogte boven de vloer, maar in de rechter zijmuur een even originele net op het huidige vloerniveau, d.w.z. overeenkomstig in hoogte met die in de neerkamer. Dit wijst op een maaiveldstijging van ca. één meter sedert de bouwtijd van dit huis, dat blijkens het muurwerk zeer wel uit de 14e eeuw kan stammen. Mogelijk werd hieraan een bijdrage geleverd door de in 1352 tussen stad en kapittel gesloten overeenkomst betreffende de Mariastraat: „dat men die straete vermaken ende verhogen sal“. Een zesde kaarsnis zat weer twee meter hoger, maar die was vermoedelijk later in de muur uitgehakt en hing wellicht samen met de vroegere trap tegen het midden van de rechter zijmuur.

De moer- en kinderbalklaag boven de beganegrond, vier vakken diep, was wel oud maar kennelijk niet oor-

spronkelijk, en gedeeltelijk nog voorzien van peerkraalsleutelstukken met zijwangen, die wijzen op een verbouwing rond 1500. Blijkens een bouwnaad vlak achter het midden, in beide zijmuren, betrof dit vermoedelijk de uitbreiding van het huis tot aan de rand van de sloot, waarbij de nokrichting van de kap een kwartslag moet zijn gedraaid. In de 18e eeuw werd deze tot enkelvoudige balklaag omgebouwd door de kinderbalken door tussenliggers te vervangen. In dezelfde periode moet ook de huidige voorgevel zijn gebouwd. De achtergevel was reeds eerder een keer vernieuwd, nl. in de 17e eeuw. A. F. E. Kipp

### 37. Muntstraat 4, 6 en 7

Deze drie midden 17e eeuwse panden horen, evenals Ambachtstraat 5 en Voorstraat 61 (zie aldaar) tot de merkwaardige variaties op het met name in de oostelijke helft van de Utrechtse binnenstad gangbare 17e eeuwse huizentype van de zgn. „brede huizen“. Naast het normale „brede huis“ (bv. Zuilenstraat, Brigittenstraat) bestaat als grotere versie het „tweebeukige huis“ (bv. Boothstraat) en, nog groter, het „vierkante huis“ (bv. Janskerkhof noordzijde). „Brede huizen“ hebben (i.t.t. de „diepe huizen“) normaliter een kap met de nok evenwijdig aan de straat en balklagen die dwars op de kaprichting staan. In het algemeen is de voorgevel vier tot zes traveeën breed. „Tweebeukige huizen“ bestaan uit twee dergelijke (ongeveer) gelijkwaardige bouwdelen achter elkaar, ieder met een eigen zadeldak. Ambachtstraat 5 bleek in feite een tweebeukig huis te zijn onder één samenvattende kap parallel aan de straat.



Afb. 91 Muntstraat 4, 6, 7. Voorgevelaanzicht van Muntstraat 4 en 6. Fotogrammetrische tekening A. de Waal, Hattem.

Welnu, ook Muntstraat 6 is te beschouwen als tweebeukig huis met een doorgaande middenmuur, maar hier ligt de kap met de nok dwars op de vijf traveeën brede voorgevel, die zeer passend is voor een „breed huis” (afb. 91). Voor het overige is de structuur vrij regelmatig, al is de achterste beuk royaler dan de voorste. De moerbalken liggen alle dwars op de voorgevel, en de indeling van de beganegrond is vrijwel symmetrisch: aan de voorkant een hal in het midden met achterin de plaats van de oorspronkelijke spiltrap, links en rechts een voorkamer; aan de achterkant twee grote kamers (afb. 93). Alle kamers hebben een stookplaats.

De kelder echter is wederom een kwartslag gedraaid: hij bestaat uit twee (mogelijk drie) tongewelven loodrecht op de straat, alsmede uit een grote kelderkeuken met troggewelven op een houten balklaag parallel aan de straat.

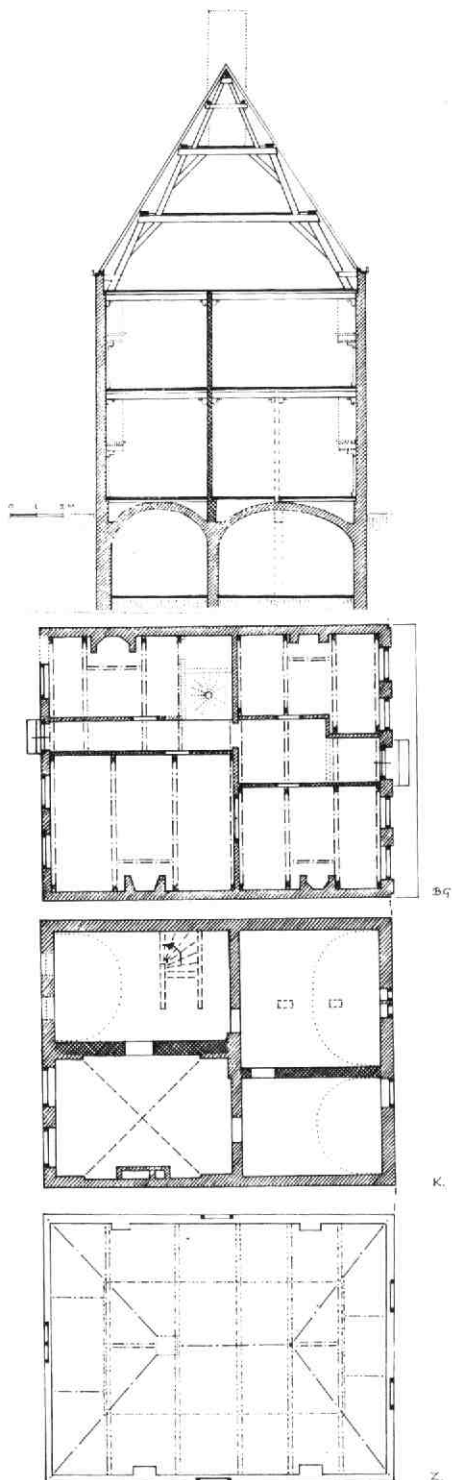
Het naastgelegen pand Muntstraat 4, van gelijke breedte, diepte en ouderdom, lijkt uitwendig gezien een voorbeeld van hetzelfde verschijnsel: een „breed huis” met een grote kap dwars op de straatrichting (afb. 91). Hier blijkt echter achter de vijf traveeën brede pilastergevel een tweebeukig huis schuil te gaan dat in zijn geheel een kwartslag gedraaid lijkt te zijn.

Ondanks het feit dat de enige doorgaande scheidingmuur zich op precies dezelfde plaats bevindt als bij het buurhuis, is niet deze als bouwmuur gebruikt maar de verspringende gangmuur. Alle moerbalken liggen dientengevolge hier parallel aan de voorgevel, maar zij zijn van zeer ongelijke lengte i.v.m. de onregelmatige plattegrond (afb. 92).

Weer ligt de entree in het midden, maar ditmaal verspringt de gang in het voorhuis naar rechts om aan de achterzijde een grote „zaal” mogelijk te maken. Daardoor ontstonden aan de voorzijde een grote en een kleine voorkamer, terwijl rechts-achter een nog kleinere kamer overbleef. Blijkens de balklaagindeling heeft de oorspronkelijke (spil-) trap zich vanouds op de huidige plaats naast deze kleinste kamer bevonden, maar vermoedelijk in een smallere ruimte dan de huidige trap. De kelders vertonen wederom drie tongewelven (van ongelijke breedte) loodrecht op de straat, terwijl de oude kelderkeuken links-achter hier een kruisgewelf heeft.

Als bijzonderheid moet bij dit huis nog vermeld worden de rococoschouw in de bovengenoemde kleinste kamer, die achter de vele kalk- en verflagen nog zijn oorspronkelijke decoratieve afwerking bewaard bleek te hebben (afb. 95). Een grote verrassing was, dat deze afwerking niet (zoals gebruikelijk) wit was, maar





Afb. 92 Muntstraat 4, 6, 7. Dwarsdoorsnede naar het westen en plattegronden van kelder, begane-grond en zolder van Muntstraat 4. Tek. A. F. E. Kipp.

een beschildering in twee tinten olijfgroen. Maar bovendien was met een vlotte penseel in zwart het effect van de plastische stucdecoratie niet alleen geaccentueerd maar zelfs voor een belangrijk deel aangevuld wat betreft schaduwwerking en fijnere detaillering. De witte versie liet slechts de helft zien!

Dankzij het initiatief van de Rijksgebouwdienst kon dit interessante document van interieurafwerking door de zorgvuldige handen van de heer P. de Ruyter voorzichtig gereinigd en in de oorspronkelijke vorm hersteld worden.

Muntstraat 7, tegenover de beide juist genoemde huizen, vertoont een omgekeerde variant op het thema „brede huizen”. Ditmaal heeft het oorspronkelijk zes traveeën brede huis, in tegenstelling tot de huizen aan de overkant, op de normale wijze een kap met de nok evenwijdig aan de straat. Binnen bleek echter tijdens de voorbereidingen voor een verbouwing, dat op de begane grond de moerbalken evenwijdig aan de voorgevel liggen. Dit ondanks de grote breedte en relatief geringe diepte van het voorhuis. In die zin is dit in feite wederom een huis met twee beuken (van slechts drie balkvakken) naast i.p.v. achter elkaar (afb. 94). Op de verdieping ligt de balklaag overigens in de normale richting, wat van belang is als onderbouw voor de kapsanten.

De plattegrond van dit huis, heeft een samengesteld karakter: rechts achter het grote voorhuis ligt een achtervleugel uit dezelfde periode, die oorspronkelijk georiënteerd was op de binnenplaats.

In de hoek tussen beide stond tot aan de vorige verbouwing in 1957 een 18e eeuwse trapuitbouw, als opvolger van een 17e eeuwse trapsituatie met een forse spiltrap binnenshuis (linksachter naast de middenmuur), die zich in de verdiepingsbalklaag nog aftekent.

In later tijd werd het smalle, waarschijnlijk even oude, linker buurpand bij het huis getrokken, waardoor een U-vormige plattegrond ontstond (afb. 94). Merkwaardigerwijs is dit huis nu juist een afwijkende variant op de zogenaamde „diepe huizen”, die normaliter hun moerbalken evenwijdig aan de voorgevel hebben liggen en de kap met de nok dwars daarop. Hier is het net omgekeerd. Ondanks het feit dat de oorspronkelijke indeling van de begane grond van het huis een duidelijk „diepe” opzet laat zien, met vóór een hal, trap en kleine voorkamer en daarachter een grote achterkamer, heeft het slechts één moerbalk die door de beide kamers heen loopt. Daarachter bevindt zich overigens een normaal achterhuis met moerbalken parallel aan de straat.

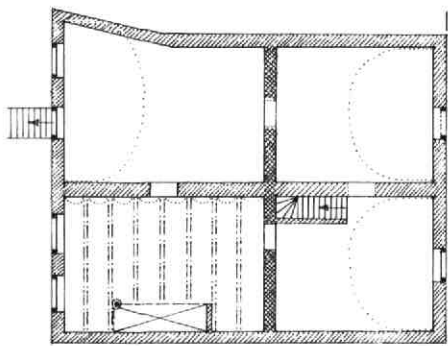
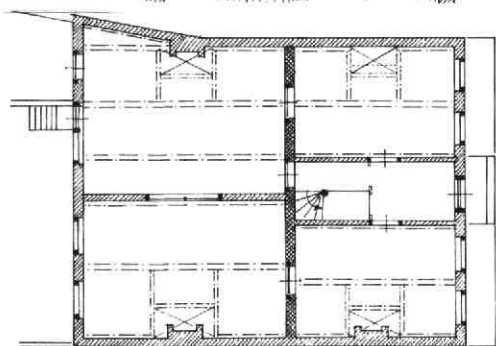
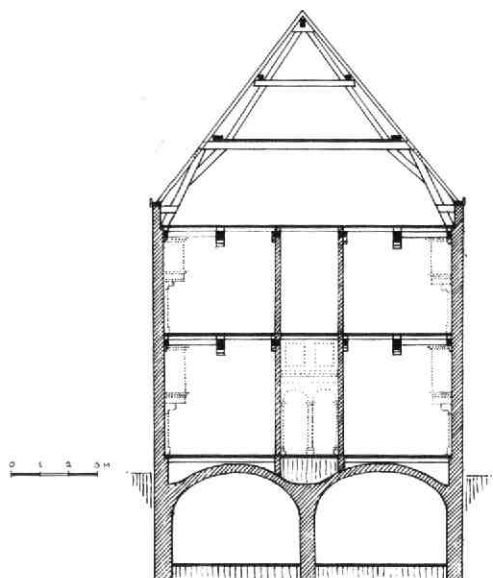
Afgezien van zijn structuur leverde het grote huis bovendien nog interessante gegevens door het feit, dat van de plafonds vrijwel de complete geschilderde afwerking uit de bouwtijd nog bewaard is danwel achterhaalbaar bleek. Hieruit kan worden afgeleid, dat de plafonds in verschillende kamers in verschillende

kleuren waren geschilderd, waarbij de moerbalken, de kinderbalken en de vloerplanken waren afgezet met dubbele biezen in een contrasterende kleur. De toegepaste kleurcombinaties waren: rood met gele biezen, wit met lichtgroene biezen, donkergroen met

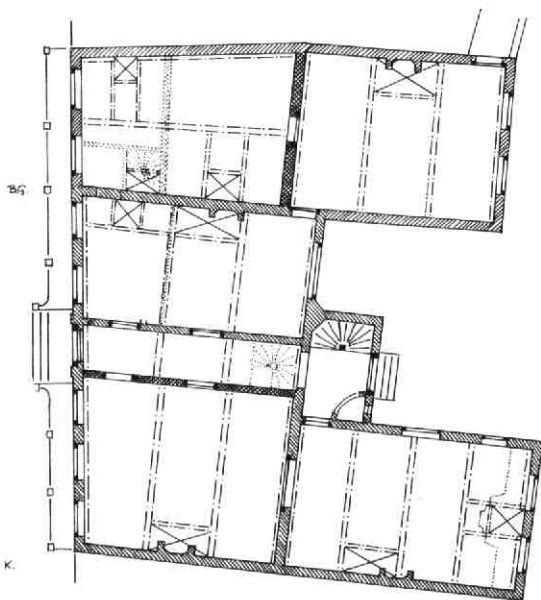
gele biezen en grijs met witte biezen en blauw met witte biezen. Na afronding van het thans door de Rijksgebouwendienst uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek in en over het pand Muntstraat 7 zal t.z.t. van die zijde dieper op de geschiedenis en de bijzonderheden van dit huis worden ingegaan.

Een belangrijk gegeven bij het bovenstaande is, dat de genoemde huizen vrij nauwkeurig te dateren zijn. De oorsprong van de Muntstraat is een oude steeg, genaamd de Sack of Sackstege (vgl. Cul de Sac en Sackgasse: doodlopende straat), die met een poort aan de kant van de Kromme Nieuwe Gracht was afgesloten (afb. 95A). Langs de oostzijde van deze steeg lag het Cellebroedersklooster of Nazarethconvent, dat in 1582 door de Reformatie aan de Stad kwam. Nog in 1645 geeft een transport van het huidige pand Muntstraat 3 als omschrijving: „in de Sack, eertijds 't sieckhuijs van 't Cellebroeders Convent geweest zijnde”.

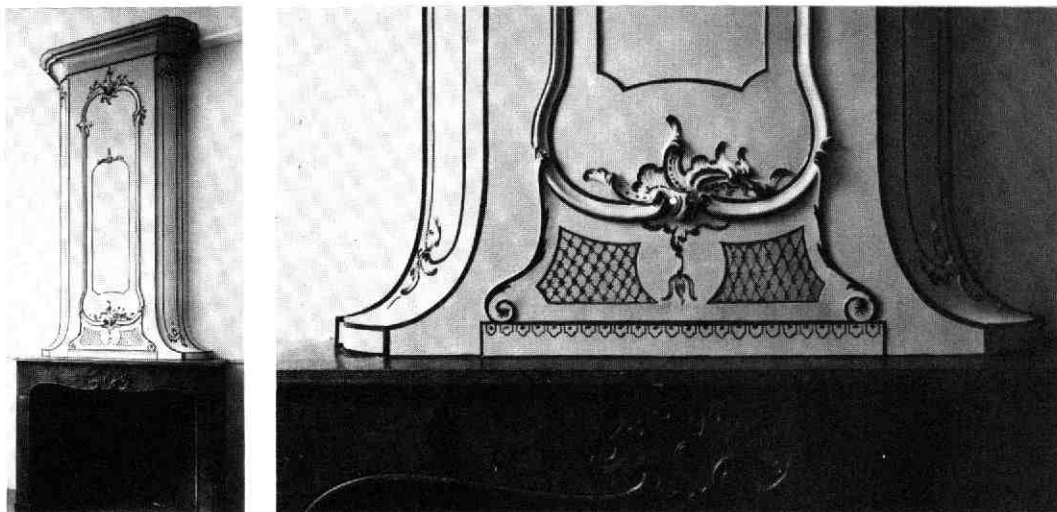
Op de zuidwesthoek stond „der Staten munte deser Provincie”, waarvan het bijbehorende perceel zich tot (bijna ?) aan de Nobelstraat uitstrekte. Op 13 juni 1648 werd het voormalige Muntcomplex door de stad aangekocht. Na aftrek van de voor straatverbreding benodigde ruimte, werd de rest van het terrein (behalve de bebouwing aan de Nobelstraatzijde) opgesplitst in vier grote percelen en direct doorverkocht voor particuliere woningbouw. Vrijwel aansluitend moeten vervolgens hierop de huizen Muntstraat 4 en 6 alsmede Kromme Nieuwe Gracht 20 en 22 zijn verzezen.



Afb. 93 Muntstraat 4, 6, 7. Dwarsdoorsnede naar het westen en plattegronden van kelder en begane-grond van Muntstraat 6. Tek. A. F. E. Kipp. Dubbel gearceerd: balkdragende binnenmuur.



Afb. 94 Muntstraat 4, 6, 7. Plattegrond van de begane-grond van Muntstraat 7, met indeling van de balklaag; toestand vóór 1957. Schets A. F. E. Kipp.



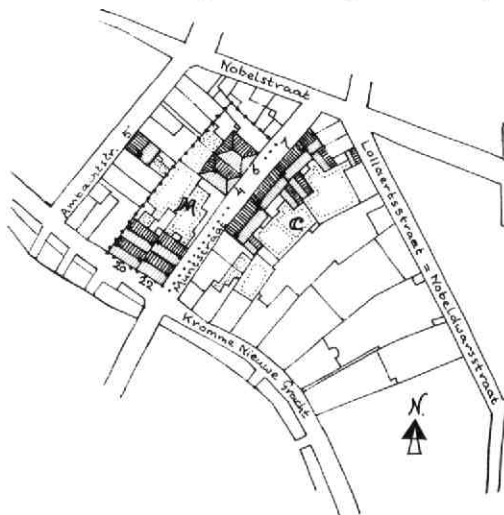
Afb. 95 Muntstraat 4, 6, 7. De midden 18e eeuwse schoorsteenpartij in de kleine achterkamer op de begane grond van Muntstraat 4, met zijn teruggevonden en herstelde oorspronkelijk afwerking.

Het huis Muntstraat 4 wordt door Briët op grond van zijn pilastergevel uit stilistische overwegingen aan de bouwmeestercombinatie Ghijsbert Thöniszoon van Vianen en Peter Janszoon van Cooten toegeschreven.

Aan de overkant wordt ten aanzien van Muntstraat 7 in een transport d.d. 27 juni 1648 vermeld: „Anth. de Goyer vercreeg dit getimmer en erf in eigendom d.d. 8-12-1647, tevoren behoort hebbende aan de Ed. Mog. Staten Munte”. Daaruit blijkt, dat de Munt de laatste tijd kennelijk ook een gedeelte van het Cellebroedersklooster in gebruik heeft gehad. De Goyer

verkoopt zijn eigendom aan Henr. van Heuckelum, metselaar, die het precies een week later al doorverkoop aan de schilder Willem Ferguson. Daarbij wordt het omschreven als „Nieuw Getimmerde Huijsinge”. Heeft Anthonis de Goyer het huis in de eerste helft van 1648 laten bouwen? Dat het huis van stadswege werd gebouwd is niet waarschijnlijk, en dat de metselaar Van Heuckelum dat in één week presteerde al evenmin. Wellicht speelde deze alleen een rol als makelaar, of speculant?

A. F. E. Kipp



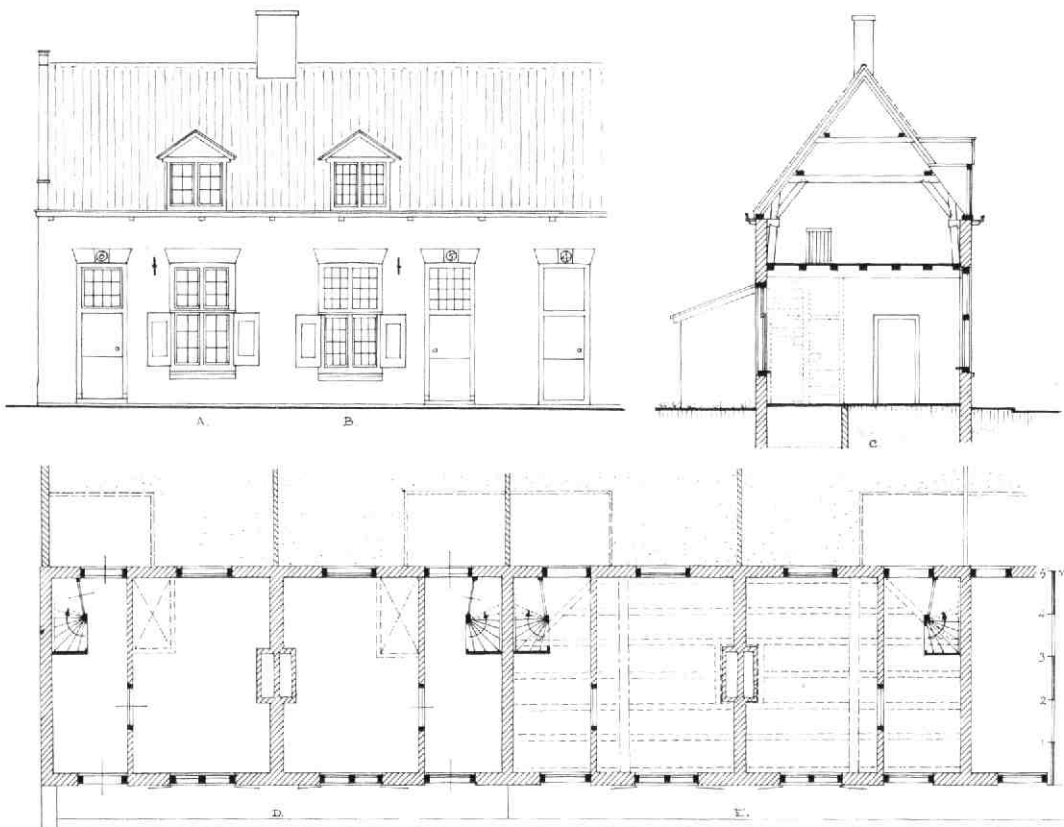
Afb. 95A Muntstraat 4, 6, 7. Situatierkening van de Muntstraat e.o. na de straataanleg in 1648, met kappenplan en de huidige huisnummers. Tek. A. F. E. Kipp. C: Cellebroederscomplex. M: Muntcomplex.

### 38. Nicolaasdwarsstraat 2-12, Gronsveltkameren

De Gronsveltkameren werden in 1652 door Mr. Jan van Gronsvelt gesticht tegenover de één jaar tevoren gebouwde kameren van Maria van Pallaes, aan de in 1651 naar de Nieuwe Gracht doorgetrokken Agnietenstraat. Zij stonden daar ruim een eeuw vlak tegen de stadswal.

In 1756 werden zij in verband met de bouw van de Fundatie van Renswoude verplaatst naar het gedeelte van het Klaaskerkhof vóór de westgevel van de Klaaskerk, waardoor de Nicolaasdwarsstraat ontstond. Vermoedelijk werden sedert dat moment twee van deze zes kameren aan Nederlands Hervormde, twee aan Rooms Katholieke, en twee aan Oud Katholieke arme gezinnen vergeven. Kennelijk heeft deze verdeling bijgedragen tot de geleidelijk ontstane uiterlijke verschillen ten gevolge van verschillend onderhoud, hoewel zij steeds één fundatie zijn gebleven.

Vier van de zes huisjes hadden tot de zojuist voltooide renovatie hun 18e eeuwse opzet vrijwel compleet bewaard (afb. 96). Zij zijn per tweetal elkaars spiegelbeeld, waarbij de schoorstenen rug aan rug tegen de



Afb. 96 Nicolaasdwarsstraat 2-12, Gronsveltkameren. Plattegrond en dwarsdoorsnede met de 18e eeuwse opzet van de kameren. Tek. A. F. E. Kipp.

gemeenschappelijke scheidingsmuur staan. Een halfsteens binnenmuur scheidde de woonkamer van de gang, waarin een eenvoudige spiltrap tegen de achtermuur de verbinding met de zolder vormde. Onder de trap bevond zich de voormalige plee met daarnaast de achterdeur. Iedere woning had een piepklein keldertje bij wijze van ondergrondse koelbox. De merkwaardige balklaag is een heel laat en afwijkend voorbeeld van een moer- en kinderbalkenplafond: iedere woning heeft één moerbalk en slechts zeven platte, brede „kinderbalken“ (10 x 16 cm, 70 cm h.o.h., inclusief twee strijkbalken). Hierin is een diagonale trapverlating verwerkt. Op de moerbalk staat een kreupelspant voor de kap.

Het is duidelijk dat „verplaatsing“ van (stenen)huizen in principe nieuwbouw betekent, zij het eventueel met gebruikmaking van oude onderdelen. In het geval van de Gronsveltkameren bleek niet alleen de oorspronkelijke gevelsteen uit 1652 (met een aanvullende steen ter vermelding van de overplaatsing), alsmede de oude huisnummerstenen boven de voordeuren opnieuw ingemetseld te zijn. Maar ook is het zeer wel mogelijk, dat de grenen kruiskozijnen, die voor het midden van de 18e eeuw toch als vrij ouderwets moeten worden beschouwd, eveneens uit de huisjes aan de Agnietenstraat afkomstig zijn. Thans zijn zij

voorzien van ramen met ieder zes ruiten; maar in de sponning van de bovenzakken werden de sporen aangetroffen van verwijderde houten roeden direct in het kozijn, die ieder vak in 12 kleine ruiten verdeelden. Dit komt overeen met de constructie van de nog oorspronkelijke kruiskozijnen van de oude overburen, de kameren van Maria van Pallaes (1651). Vermoedelijk geldt hetzelfde voor de voordeuren en hun kozijnen, die blijkens de binnenzijde deels nog (vermaakte) 17e eeuwse onder- en bovendeuren lijken te zijn. Eén woning, nr. 8, had tot de renovatie zelfs nog zijn kenmerkend 17e eeuwse dakkapel bewaard. A. F. E. Kipp

### 39. Nieuwe Gracht 22a

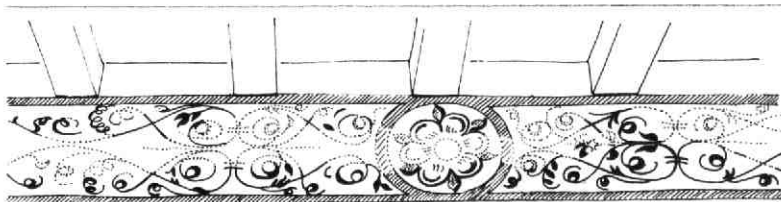
Dankzij een combinatie van enthousiasme en geduld, zowel van de eigenaar als van zijn jeugdige compagnon, werd in het pand Nieuwe Gracht 22a de oorspronkelijke beschildering van het 17e eeuwse moer- en kinderbalkenplafond van de voorkamer op de eerste verdieping ontdekt en gedeeltelijk blootgelegd.

Hoewel decoratief beschilderde balklagen en plafonds een in de middeleeuwen vermoedelijk vrij veel voorkomend verschijnsel moet zijn geweest, dat tot

in de 17e eeuw doorliep, is daarvan vrij weinig bekend. Dit komt grotendeels doordat deze afwerkingsvorm in de loop van de 17e eeuw min of meer in onbruik raakte en op den duur overschilderd werd. Daarna was hij niet meer als zodanig herkenbaar, en tot op heden werd zelden aandacht geschonken aan de mogelijkheid dat onder oude verflagen een decoratieve beschildering zou kunnen zitten. Daarnaast bestaat het risico dat ten gevolge van het huidige gebruik om vóór het opnieuw schilderen alle oude verflagen drastisch te verwijderen, vermoedelijk veel belangrijke sporen en gegevens ongemerkt verdwijnen c.q. inmiddels zijn verdwenen.

In het geval van Nieuwe Gracht 22a is de vondst, en de zorgvuldige behandeling ervan, des te waardevoller, omdat het hier om een dateerbaar voorbeeld gaat van een oorspronkelijke decoratieve afwerking. Het huis is in zijn huidige vorm gedateerd middels een gelvesteen met het jaartal 1609. Gezien de situatie moet dit jaartal tevens betrekking hebben op de balklaag, die daarmee tot de vroegst bekende voorbeelden hoort van de opkomst van grenenhout voor bouwdoeleinden; dit neemt na omstreeks 1609 geleidelijk de rol van het oprakende eikenhout over.

De beschildering van de moerbalken bestaat uit een dunne gele laag die als ondergrond op het kale hout aangebracht is, met daarop een vlotgeschilderde zwarte rankendecoratie; het midden van de balk is getooid met een rode cirkel rond een bloemmotief, terwijl de randen met rode biezen zijn afgezet (afb. 97).



Afb. 97 Nieuwe Gracht 22a. Middengedeelte van de balklaag met beschildering uit 1609, aangevuld door A. F. E. Kipp.

Een opvallend detail is het feit dat met linnen verstellapjes zorgvuldig alle barsten in het plafond zijn weggeplakt om een gave ondergrond voor de decoratie te krijgen. De kinderbalken zijn egaal helderrood geschilderd. De onderzijde van de vloerdelen is afgewerkt met een dunne, gele saus, net als de moerbalken, maar dan met vlotte hand gemarmerd in rood. Een ander, reeds eerder tevoorschijngelopen, interessant detail betreft de muurafwerking rond de balkkoppen in de aansluitende achterkamer (in de voorkamer niet in zicht). Deze zijn, over de witkalk van de muur, omsloten door een zwart kader met hoekmotieven in de vorm van Franse lelies. Een zelden aangetroffen voorbeeld van vroege 17e eeuwse afwerking.

A. F. E. Kipp

## 40. Nieuwe Kade

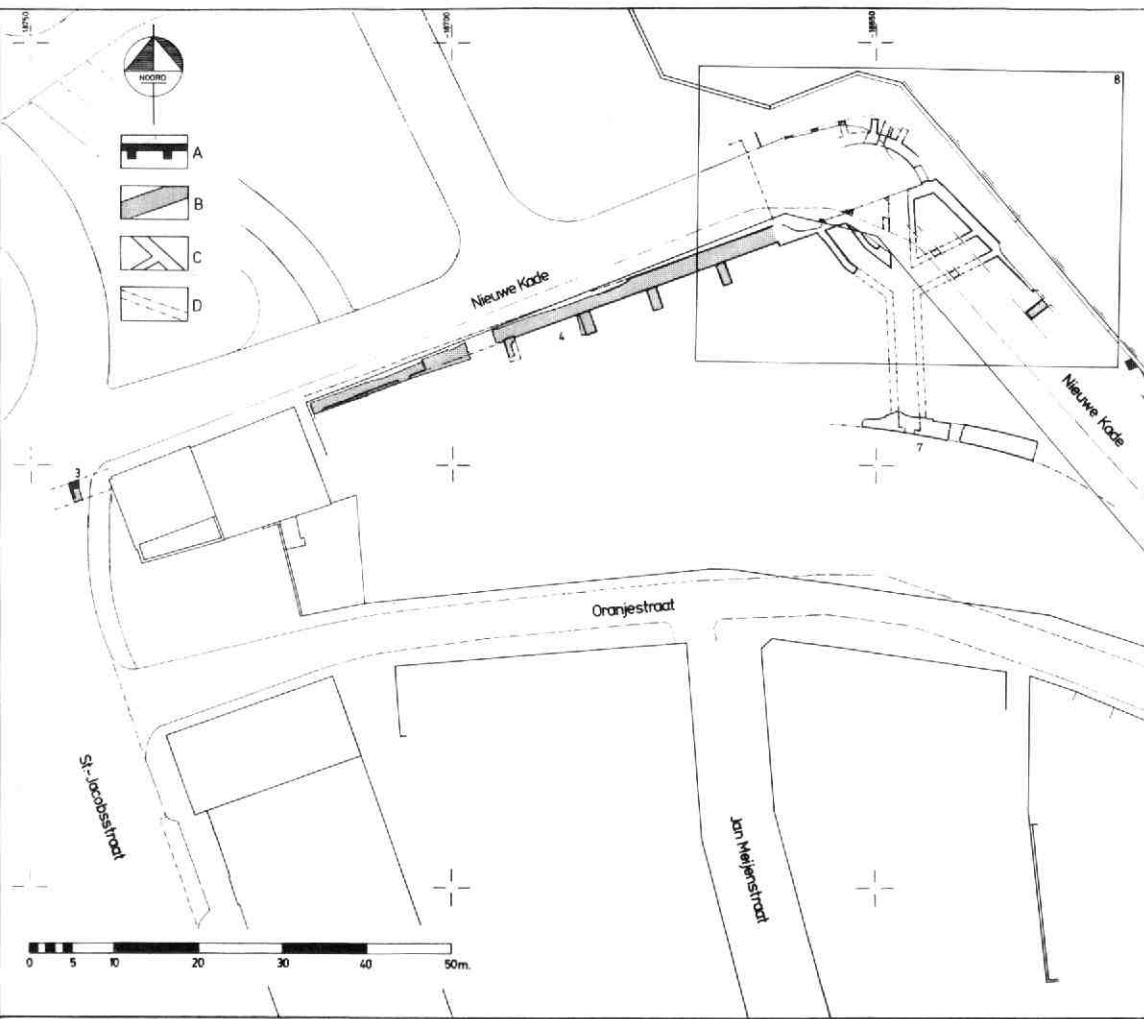
### Inleiding

Tijdens de opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o. (1979-1981) zijn veel gegevens verkregen die een gedeeltelijke reconstructie van het bastion Morgenster mogelijk hebben gemaakt. Vooral tijdens het graven van een aantal proefsleuven ten behoeve van rioleringswerken in de Nieuwe Kade zijn restanten van muren en van vloerniveau's van het bastion in zicht geweest. Hiervan werd in de Kroniek 1978-1980 (MBOU 1982-2, 48-49) reeds kort melding gemaakt. Veel aanvullende waarnemingen zijn in mei 1982 gedaan toen bij de reconstructie van de Nieuwe Kade een sleuf werd gegraven voor de aanleg van een keermuur. Behalve gedeelten van het bastion is over aanzienlijke lengte de oude stadsmuur waargenomen. Thans is de uitwerking van de gegevens grotendeels voltooid, zodat een gedeeltelijke reconstructie van de Utrechtse verdedigingswerken ter plaatse kan worden gepresenteerd (afb. 100). Bij deze reconstructie is ook gebruik gemaakt van een waarneming die W. Stooker in 1951 aan de stadsmuur daar heeft gedaan.

### De middeleeuwse stadsmuur (afb. 98-1).

De middeleeuwse stadsmuur in het zuidelijk deel van de Nieuwe Kade was noord-noordwest / zuid-zuidoost georiënteerd. Ter hoogte van de Zandbrug maakte de muur een hoek en sloot aan op de brug.

Het lange stuk liep min of meer parallel aan de huidige kademuur aan de overzijde van het water, de Bemurde Weerd OZ. De stadsmuur bestond uit een schildmuur met aan de stadszijde een weergang op bogen. Van de schildmuur is op diverse plaatsen de dikte waargenomen: deze varieerde van 0.80 m tot 0.90 m. De steenformaten bedroegen 33.5 à 33 x 16 à 15 x 7 à 7.5 cm. Dit wijst op aanleg in de late 13e of vroege 14e eeuw. In de oriëntatie van de muur is een kleine wijziging waargenomen (afb. 98-2), waarbij de muur ten zuiden van de kleine knik een halve steen breder was. Deze richtingswijziging kan op een bouwpaauze bij de aanleg van de muur wijzen, waarbij een aanpassing van het tracé nodig bleek. Maar het is ook mogelijk dat het hier een latere herstelling betreft. Op een andere plaats was een duidelijke herstelling in de muur zichtbaar, die uitgevoerd was met zachtere baksteen van een iets kleiner formaat (30 x



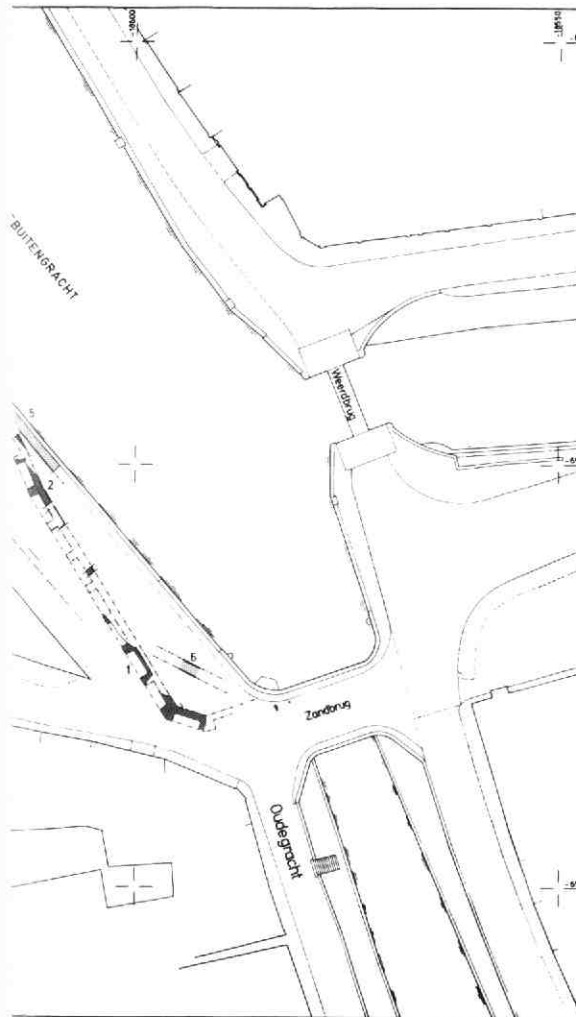
Afb. 98 Nieuwe Kade. Overzicht van de aangetroffen muurresten van de stedelijke verdedigingswerken. Tek. A. A. van Berkel. 1: A: middeleeuws. B: middeleeuws, hersteld in de 16e eeuw. C: midden 16e eeuw. D: reconstructie en hypothese. 1: middeleeuwse stadsmuur met pijlers. 2: wijziging in de oriëntatie van de middeleeuwse stadsmuur. 3: middeleeuwse stadsmuur met 16e eeuwse „opvulling” in de St. Jacobsstraat. 4: stadsmuur op middeleeuwse fundamenteën, in de 16e eeuw hersteld en van „trekberen” voorzien. 5: waarneming W. Stoker (1951). 6: laat-middeleeuwse (?) afsnijding van de stadsmuur. 7: keermuur van het binnenaardlichaam van Morgenster. 8: in detail afgebeeld op afb. 99.

14.5 x 7 cm). Uit de stedelijke rekeningen van de late 15e en uit het begin van de 16e eeuw zijn talrijke gevallen van herstelwerkzaamheden bekend. Aan de stadszijde van de schildmuur werden pijlers aangetroffen waarop bogen hebben gerust. Zij lagen ca 3.20 m uit elkaar en waren van 1.00 m tot 1.20 m lang en 1.00 m breed. Het is waarschijnlijk dat een onderste rij bogen min of meer onder de grond lag en dat een tweede rij daarboven de weergang droeg. Of de schildmuur en de pijlers samen op één doorlopende fundering stonden, zodat de totale funderingsbreedte 1.80 tot 2.10 m zou bedragen, kon niet worden vastgesteld, maar het is wel waarschijnlijk. De

aanlegdiepte van de funderingen is nergens waargenomen, maar men mag er vanuit gaan dat dat onder het niveau van het grachtwater was.

#### Bastion Morgenster (afb. 99).

Tegen het einde van de 15e eeuw voldeed de middeleeuwse verdedigingswijze niet meer door de invoering van het zware vuurgeschut. De hoge, middeleeuwse bakstenen stadsmuur met waltorens bleek een te groot doelwit voor het vijandelijk geschut te vormen: hij kon de met steeds groter kracht afgeschoten kogels niet meer tegehouden. Ook kon de stad vanaf de oude verdedigingswerken haar eigen



geschut niet effectief tegen de aanvallers gebruiken. In Italië werd in die tijd een totaal nieuw verdedigingsstelsel ontwikkeld. Torens werden vervangen door vijfhoekige bastions, die de flankverdediging vereenvoudigden; de bestaande stadsmuur werden verlaagd.

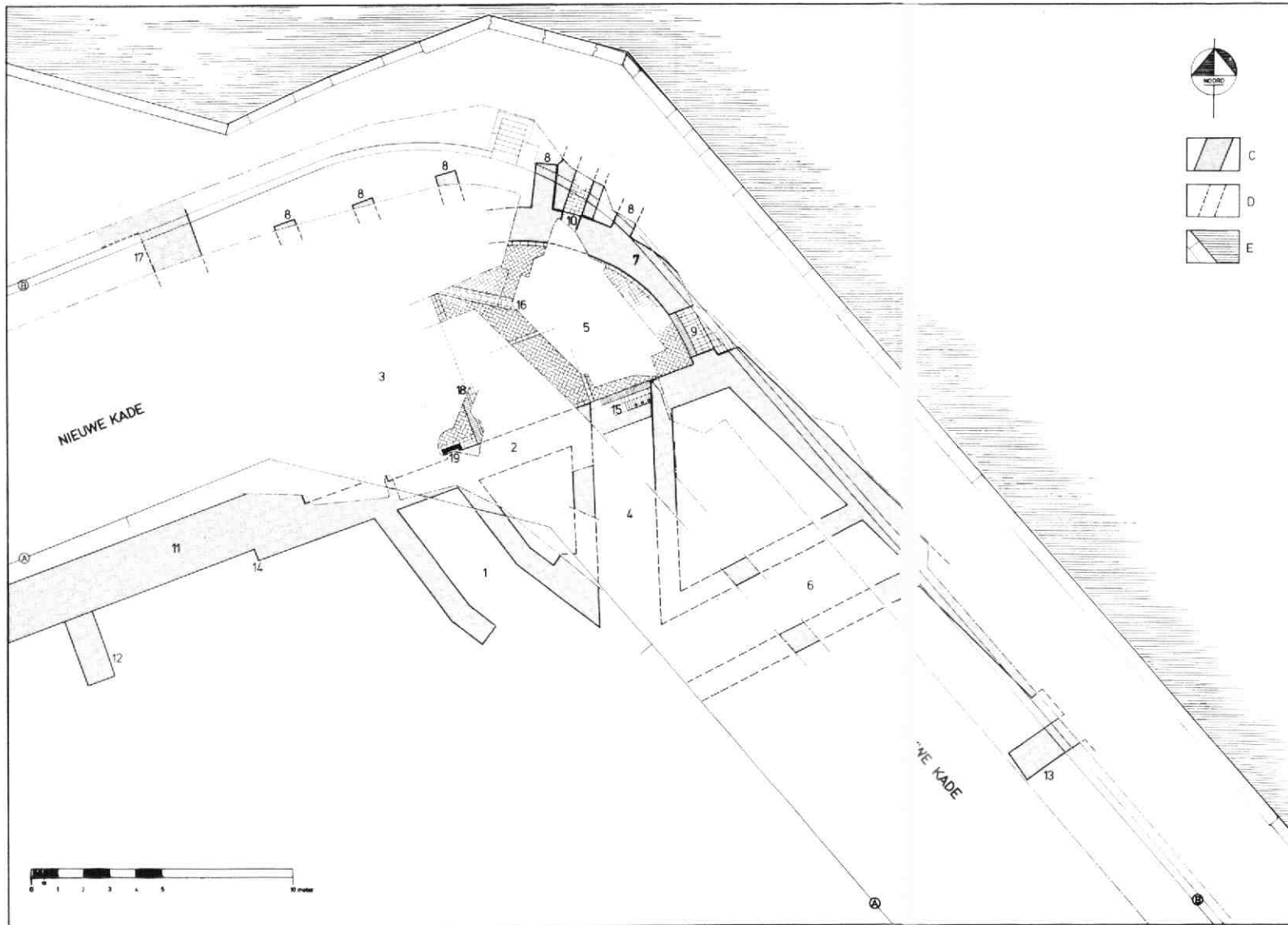
Ook in Utrecht deed deze vernieuwing - het oud-Italiaanse vestigingstelsel genoemd - haar intrede. Karel V, die in 1528 de macht van de Utrechtse bisschop had overgenomen, zag de noodzaak tot vernieuwing van de stadsversterking in. Zijn stadhouder in Utrecht, de graaf van Hoogstraten, schreef in 1537 (!) een Memorie, waarin hij plannen betreffende de verdedigingswerken van de stad ontvouwde (GAU, Stadsarchief I, 330). In dit document is wel sprake van het repareren van muren en het verlagen van torens, maar nog niet van bastions. De Italiaanse invloed op het stedelijk verdedigingsstelsel kan afkomstig zijn van twee Italiaanse vestingbouwmeesters die vanaf 1540 de Nederlanden bereisden en daarbij ook de stad Utrecht bezochten. Het zijn Mr.

Balthasar de Lombard en Mr. Donato di Boni Pellizzuoli uit Bergamo. Op 27 april 1544 werd begonnen met het werk aan het eerste bastion volgens oud-Italiaans model: Morgenster. De bouw stond onder leiding van Mr. Willem van Noort, „stadsmetselriemeester”. Tot in de winter van dat jaar was men bezig grond uit te graven voor de fundamenteën. Uit de stedelijke rekeningen valt niet op te maken wanneer het bastion voltooid is.

Na Morgenster volgde de aanleg van de bastions Zonnenburg (1551-1552), Manenburg (1551-1554) en Sterrenburg (1554-1558). Deze verdedigingswerken kostten de stad veel geld en, om er in vredetijd nog enige baat van te hebben, werden de „woeninghe ende eerdwerck” van Morgenster al in 1558 in erfpacht uitgegeven. Het bastion wisselde daarna vele malen van pachter; zo had in 1566 de bekende burgerhoppman Jan Jacobss. van Leemputten het bastion, met een molen erop, in pacht. In 1837 was het bastion in handen van H. Bouman uit Rijzenburg. Hij kon het voor f 3000,- aan de stad verkopen, wanneer hij er voor zorgde dat het terrein bij verkoop geen opstallen meer had en dat het afgegraven was tot op het niveau van de (Oranje)straat (GAU, Stadsarchief IV, 470, 470\*). Op 10 maart 1838 werd begonnen met de sloop en na ruim een jaar - op 27 april 1838, 295 jaar na het begin van de bouw - was van het bastion Morgenster boven het straatniveau niets meer te herkennen. Na de sloop werd ten zuiden van de Weerdsloop de stadsbuitengracht verbreed ten behoeve van een zwaairom voor de scheepvaart, waarbij de vijfhoek van Morgenster vergraven werd.

Ondanks deze radicale wijzigingen in de situatie in de 19e eeuw bleken in 1979-1982 onder het plaveisel van de Nieuwe Kade nog veel restanten van het bastion bewaard te zijn gebleven. Alleen de reconstructie die mogelijk is uit deze overblijfselen zal hier besproken worden. Buiten beschouwing blijven dus het naar buiten stekende, vijfhoekige deel van het bastion dat in de 19e eeuw in het water verdween en het meest landinwaarts gelegen deel. Van dat laatste is slechts een funderingsrestant van een keermuur gevonden (afb. 98-7). De ruimten van het bastion, die in een aardlichaam verborgen waren, waren bereikbaar door een toegang aan de stadszijde, waarachter zich een portaal bevond. Vanuit het portaal liepen drie met tongewelven gedekte gangen (poternes) naar verschillende vertrekken. De westelijke gang (afb. 99-1) liep omhoog over de basismuur van het bastion (afb. 99-2) heen. Hij kwam uit op de 'bovenetage' van de westelijke kazematten of geschutskelders (afb. 99-3). De onderste kazematten waren bereikbaar via de omlaaglopende middengang (afb. 99-4) en de binnenplaats (afb. 99-5). Ter plaatse van deze westelijke kazematten is destijds zó grondig gesloopt, dat er nauwelijks sporen van deze ruimten zijn teruggevonden.

Bij de afbraak in 1838 zijn tekeningen gemaakt, o.a. van de gewelfconstructie in dit deel van het bastion (afb. 101). Er lijkt sprake te zijn van kruisgewelven, boven de kazematten. Bij de bastions Zonnenburg, Manenburg en Sterrenburg hebben de kazematten



Afb. 99 Nieuwe Kade. Bastion Morgenster: aangetroffen muurresten en gedeeltelijke reconstructie. Tek. A. van Berkel. A: rooilijn van de nieuwbouw aan de Nieuwe Kade. B: tracé van de nieuw aangelegde keermuur van de Nieuwe Kade. C: gevonden funderingen. D: reconstructie. E: kademuur van de stadsbuitengracht. 1: westelijke gang. 2: basismuur van het bastion. 3: westelijke kazematten. 4: middengang. 5: open binnenplaats. 6: oostelijke gang. 7: keermuur tussen de binnenplaats en het aardlichaam. 8: trekberen van de keermuur. 9: doorgang door de keermuur. 10: vermoedelijk tijdelijke werkdoorgang door de keermuur. 11: stadsmuur, aansluitend op het bastion. 12: trekbeer van de stadsmuur. 13: vermoedelijk een trekbeer van de stadsmuur. 14: aansluiting van de stadsmuur op de basismuur van het bastion. 15: rollaag op de drempel van de doorgang van de middengang naar de binnenplaats. Deze drempel lag op de basismuur van het bastion. 16: afwateringsgoot van de binnenplaats. 17: restant van de muur van de westelijke teruggetrokken flank. 18: drempel van de doorgang tussen de binnenplaats en de westelijke kazematten. 19: console van geprofileerde zandsteen. Hierop heeft een pilaster gestaan die bij de gewelfconstructie van de westelijke kazematten heeft gehoord.

tongewelven. Aan de hand van de opgravingsgegevens kan over de (westelijke) kazematten van Morgenster geen uitspraak gedaan worden. De oostelijke gang (afb. 99-6) liep - evenals de westelijke - omhoog en zou de toegang kunnen zijn geweest tot oostelijke kazematten. Of deze echter hebben bestaan is zeer de vraag. Op de oudste en betrouwbare stadsplattegrond (Jacob van Deventer, ca 1570, afb. 102) wordt Morgenster asymmetrisch van vorm weergegeven, terwijl de bij eventuele oostelijke kazematten behorende teruggetrokken flank ontbreekt. Voor het ontbreken van oostelijke kazematten valt als mogelijke verklaring aan te voeren, dat de kanonnen

in deze geschutsruimten slechts op de eigen stad gericht zouden zijn, wat in 1544 niet meer nodig lijkt, in tegenstelling tot 15 jaar eerder toen Vredenburg wel degelijk tegen de stad gebouwd werd.

Zoals gezegd was de open binnenplaats toegankelijk via de middengang. In deze gang bevond zich een rollaag (afb. 99-15), waarin bakstenen verwerkt waren van 34 x 16 x 8 cm. Het overgrote (waargenomen) deel van het bastion was opgetrokken uit baksteen van 26 x 13 x 5.5 cm. De grote stenen zijn dan ook secundair gebruikt; zij zullen afkomstig zijn van de middeleeuwse stadsmuur en -torens, die immers op bevel van de graaf van Hoogstraten verlaagd waren. De binnenplaats was geplaveid met de bovengenoemde kleine moppen, die in „slangenverband” waren gelegd (een keperverband van stenen op hun plat). In de bestrating bevond zich een natuurstenen goot (afb. 99-16), die diagonaal over de binnenplaats liep. Opvallend was dat het plaveisel nogal helde: bij de middengang lag het op 0.95 m + NAP en ter plaatse van de goot op 0.60 m + NAP. Dat er naar de goot toe enig afschot zal zijn geweest, ligt voor de hand, maar de aangetroffen helling lijkt toch wat erg groot. Plaatselijke verzakking lijkt eerder de oorzaak te zijn, maar de oorzaak daarvan kon niet vast gesteld worden.

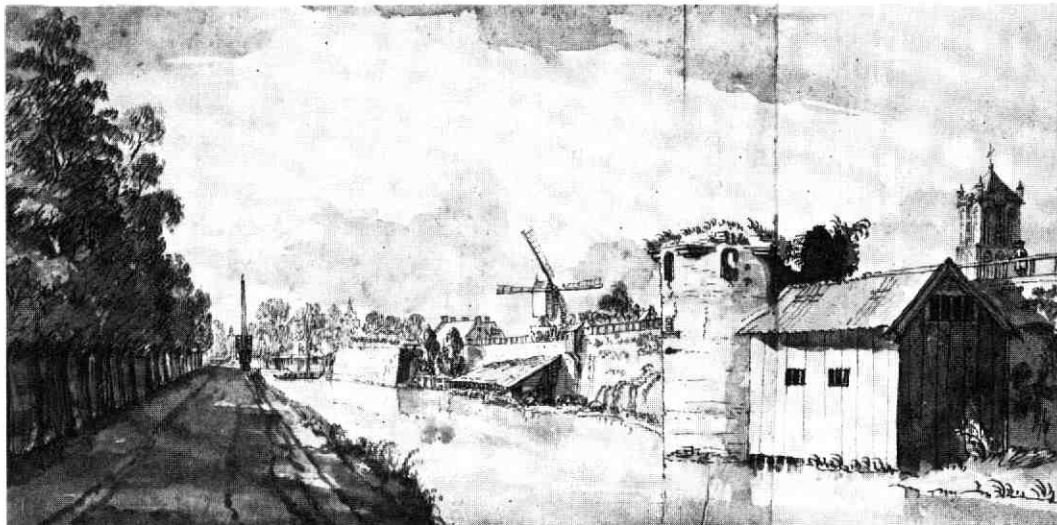
Aan de noordzijde van de binnenplaats bevond zich een zware, gebogen muur van 1.90 m dik (afb. 99-7), die aan de buitenzijde was voorzien van „trekberen” (afb. 99-8). Dit is de binnenkeermuur geweest van het vooruitstekende, vijfhoekige gedeelte van het bastion, dat bestond uit een aardlichaam met een omvattingmuur. Een brede doorgang door het oostende van de keermuur (afb. 99-9) lijkt vanaf de binnenplaats toegang gegeven te hebben tot een ruimte. Het is volstrekt onduidelijk wat voor ruimte dat geweest kan zijn, temeer daar de andere Utrechtse bastions er geen analogieën voor leveren. Gedacht kan misschien worden aan een - al of niet uitgevoerde - tweede binnenplaats, al of niet met kazematten.

Het is mogelijk dat de smalle opening in de keermuur (afb. 99-10) alleen tijdens de aanleg van het bastion gefunctioneerd heeft, nl. als toegang tot de vijfhoek tijdens het vullen met aarde. Daarna zou deze ingang dan gedicht moeten zijn, maar daarvoor zijn geen duidelijke aanwijzingen gevonden.

#### De in de 16e eeuw herstelde muur

Ten westen van het bastion werd een zwaar, ongeveer oost-west lopend, fundament aangetroffen van 2.10 m dik, dat uit moppen was opgebouwd (afb. 99-11). Door middel van boringen kon de aanlegdiepte op 0.35 -NAP worden vastgesteld. Aan de stadzijde is deze muur aangeaard geweest. Om te voorkomen dat de muur door de gronddruk naar buiten (en in de gracht) zou worden geduwd, zijn aan de stadzijde trekberen aangelegd (afb. 99-12, 13). De trekberen zijn ingekast in het fundament, waaruit zou mogen blijken dat zij later dan dat fundament zijn gebouwd.

De bouwdatum van dit deel van de stadsmuur is onduidelijk. Het steenformaat (30 à 29.5 x 13 x 7 à 6.5



Afb. 100 Nieuwe Kade. Gezicht op de stedelijke verdedigingswerken aan de noordzijde van de stad. Tek. Jan de Beijer, 1736 GAU TA Da 2.7. Van links naar rechts: bastion Morgenster (1544), de stadsmuur en de toren Het Paard (1541).



Afb. 101 Nieuwe Kade. Gezicht in het onderste gewelf van bolwerk Morgenster. Tek. L. H. van Asch van Wijck, 1838 GAU Ta Db 1.11.

cm) wijst op aanleg in de middeleeuwen. De aansluiting met een staande tand (afb. 98-4) aan het bastion maakt het waarschijnlijk dat er in de tijd (vlak?) vóór de aanleg van het bastion nog aan gebouwd is (vgl de Memorie van de graaf van Hoogstraten!). Heel denkbaar is het, dat men omstreeks 1540 de stadsmuur ter plaatse tot op zijn fundamenten heeft afgebroken, daarop een nieuwe muur gebouwd heeft, die mogelijk massief was en die voorzien werd van de bovenvermelde trekberen, die op een hoger niveau dan wel één werk met de muur gevormd kunnen hebben; de trekberen waren uit secundair gebruikt materiaal opgetrokken. Herstel en verzwaring van de middeleeuwse muur in de 16e eeuw kon goed waargenomen worden aan een klein fragment van de muur, dat werd aangetroffen op de hoek van de Nieuwe Kade en de St. Jacobsstraat (afb. 98-3). De ruimte tussen de middeleeuwse pijlers van de bogen was met baksteen opgevuld.



Afb. 102 Nieuwe Kade. Noordwest hoek van de stad. Tek. Jacob van Deventer, ca 1570 GAU TA Ab 28 (A), detail. Middenboven is - duidelijk asymmetrisch - het bastion Morgenster getekend.



LIT: E. J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II, Eerste stuk: de gemeente Utrecht; eerste aflevering.* 's-Gravenhage 1956. G. van K(laveren) Pzn, *De Morgenster en Sterkenburg*, MBOU 1930, 33-36. W. H. Schukking/G. C. Labouchère, *De oudste bastions van Utrecht*, MBOU 1941-7, 49-52. L. C. van der Vlerk, *De schutmeester en de verdedigingswerken van de stad Utrecht tot en met 1528*, Doctoraalscriptie, typescript. Utrecht 1982.

A. A. van Berkel/L. C. van der Vlerk

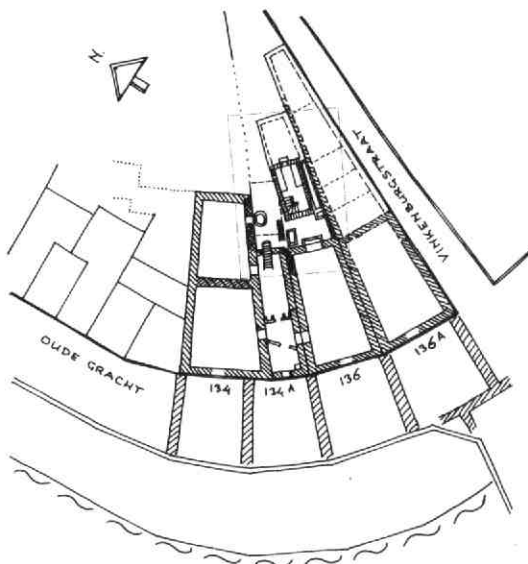
## 41. Oude Gracht 136

Een van de meest geheimzinnige onderzoeken van het afgelopen jaar was wel dat van de ondergrondse wereld die open ging onder Oude Gracht 136. Deze werd zelfs gedeeltelijk bij kaarslicht bestudeerd.

Het huidige complex Oude Gracht 136 is ontstaan door samenvoeging en gedeeltelijke vernieuwing van een viertal middeleeuwse panden (afb. 107, 103). Het grootste van dit viertal is Oude Gracht 134, het nog bestaande huis „Putruwiel“, dat vroeger nog groter leek dan het was, doordat het dak schuil ging achter zijn tot boven de nok doorlopende schijngewel. Daarop volgde ter plaatse van Oude Gracht 136 „Klein en Groot Honenburch“, en op de hoek van de Vinkenburgstraat het huis „Vinckenburch“. Het laatstgenoemde werd in 1894 vernieuwd ten behoeve van Peek en Cloppenburg. In 1908 werd dat gebouw in dezelfde trant uitgebreid ter plaatse van Honenburch, terwijl tevens Putruwiel bij het complex betrokken werd.

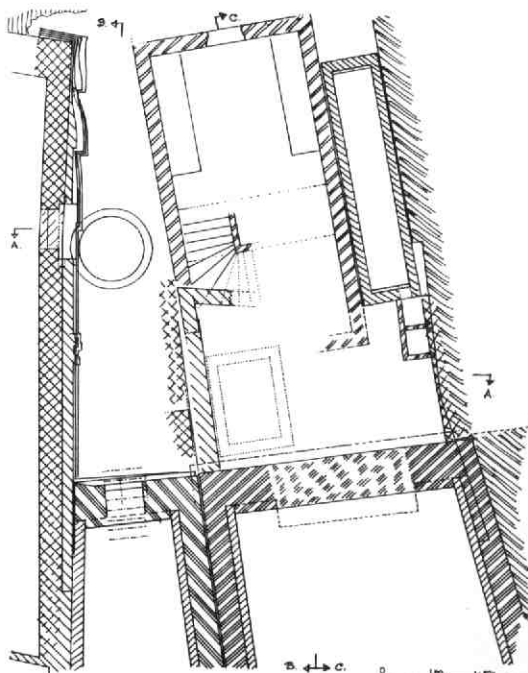
In verband met een uitbreiding naar achteren van het bestaande keldercomplex werd graafwerk verricht achter de middeleeuwse kelders van de huizen Groot en Klein Honenburch (afb. 104). Daarbij kwamen zowel oude sporen achter en deels onder deze middeleeuwse huizen (zeer kortstondig) in zicht, alsook gegevens omtrent de relatie tussen de verschillende huizen onderling.

Het huis Groot Honenburch vertoonde in zijn anderhalfsteens zijmuren, achter de aanrassing van het gewelf, de sporen van een oud beganegrond peil op ruim één meter onder het huidige vloerniveau (afb. 105). Daaronder loopt de muur naar buiten taps uit van anderhalf tot twee steens dikte (steenformaat 32 x 16 x 7.5 cm, 10 lagen 84 cm; vrij strak model). Vanaf 1.70 m boven de keldervloer bestaat het muurwerk verder uit tufsteen (10 lagen 95 cm, mogelijk secundair) met een aantal versnijdingen aan de buitenzijde op een halve meter boven de vloer. Het kennelijk later ingebouwde éénsteens gewelf (steenformaat 30 x 14.5 x 7 cm) staat zelfstandig op een halfsteens aanzet binnen deze muren. De onderste meter hiervan lijkt echter de aanzet van een ouder en veel lager gesitueerd gewelf, behorend bij een eveneens veel lager maaiveld en bij het bovengenoemde oude beganegrond peil (vgl Oude Gracht 199 in deze Kroniek). Het huidige gewelf was een halve steen diep ingelaten in de 90 cm dikke achtermuur.

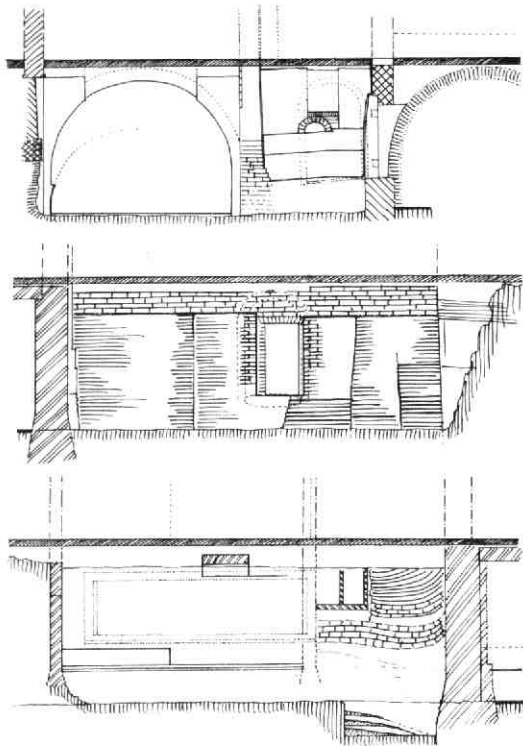


Afb. 103 Oude Gracht 136. Situatietekening van de kelders van Oude Gracht 134, 136 en 138. Tek. A. F. E. Kipp.

Koud tegen de zijmuur van Groot Honenburch staat de zelfstandige anderhalfsteens zijmuur van de kelder van Klein Honenburch (afb. 104, 105). Dit huis was even diep, maar veel smaller dan het buurpand: het meet aan de achterzijde, buitenwerks, net 2.50 m.



Afb. 104 Oude Gracht 136. Plattegrond van het ontgraven gedeelte achter de middeleeuwse kelder van nr. 136. Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 105 Oude Gracht 136. Opstandtekeningen van het ontgraven gedeelte. Tek. A. F. E. Kipp. a: dwarsdoorsnede naar de grachtzijde (west) met, van rechts naar links: de kelder van Putruwiel (nr. 134), de buitenzijde van de kelder van Klein Putruwiel, en de kelder van Honenburg (nr. 136). b: langsdoorsnede naar het noorden, met het buitenaanzicht van de in moten ondermetselde tufstenen zijmuur van Putruwiel, en de daarin opgenomen oorspronkelijke deuropening. c: langsdoorsnede naar het zuiden, met de kelder van het latere achterhuis.

Het lijkt tussen Groot Honenburg en Putruwiel ingebouwd te zijn, maar het is niet veel jonger dan zijn grote naamenoot. Het is minder diep gefundeerd (tot een halve meter boven de keldervloer ernaast) en over de versnijdingen van de buurman heengebouwd, maar in hetzelfde baksteenformaat. Deze kelder had een (latere) buitentrapp naar het achtererf.

Ten aanzien van Putruwiel poneerde Temminck Groll in 1963 de gedachte, dat het achterste deel van dit huis zeer wel op een aanzienlijk ouder gebouw zou kunnen teruggaan dan het huidige, laat 14e eeuwse huis doet vermoeden; hij noemde daarbij een mogelijke datering omstreeks 1200. Bij de ontgraving kwam thans de buitenzijde van de onderbouw van de achterste helft van Putruwiel in zicht; de gegevens daaruit lijken goed op het bovenvermelde aan te sluiten (afb. 105). Het bovenste gedeelte van de zuidelijke zijmuur bleek te bestaan uit oorspronkelijk aandoend tufsteenwerk (10 tot 16 cm dik) met verspreid voor-

komende zgn Clarenburger moppen (30 à 36 x 16 x 9 à 10 cm), wat op een datering in het einde van de 12e eeuw zou kunnen wijzen. Voor de rest bleek uit het zeer wisselende oppervlak van deze muur, dat hij later - waarschijnlijk in de 14e eeuw - geheel ondermetseld werd in verticale stroken van ca één meter breed. De laatste zone, geheel achterin, sloot met een duidelijk hoekverband aan op de onderbouw van de achtergevel, die vermoedelijk te zelfder tijd geheel werd vernieuwd. Deze zware onderbouw bestaat uit baksteen van 30 à 32 x 15.5 x 7.5 à 8 cm; 10 lagen 86 cm, in slordig Vlaams verband plaatselijk met secundair gebruikte tuf. Dit ondermetselen moet van binnenuit zijn geschied met uitzondering van een vrij zorgvuldig afgewerkt gedeelte, waarin een deuropening was opgenomen met een ca 25 cm diepe sponning, die aan beide zijden grote uitsparingen vertoonde, alsof daar plaats was gereserveerd voor twee duimblokken en een grendelsteen. Sporen van duidelijk hierop aansluitend muurwerk werden niet aangetroffen. Heeft hier in een vroeger stadium een buitentrapp naar het zij-erf gezeten? Deze doorgang moet later in onbruik zijn geraakt, aangezien bij het inbouwen van het huidige (middeleeuwse) gewelf in het achterste deel van de kelder van Putruwiel de deuropening door dit gewelf werd afgesloten, zonder overigens zelf dichtgemetseld te worden. Kort daarna werd aan de buitenzijde een gemetselde waterput met houten bodem gedeeltelijk in deze opening ingebouwd. Onder de bodem werden kogelpotscherven aangetroffen, die in ieder geval van vóór 1300 zullen dateren.

Achter de achtergevel van Groot Honenburg liep in het verlengde van de linker zijmuur een rommelige moppenfundering naar achteren door tot aan een hoek, die ca 3.50 m uit de gevel lag. Hij bevond zich gedeeltelijk onder de kelder van het latere en hoger



Afb. 106 Oude Gracht 136. Gezicht op de tufstenen en bakstenen funderingen in het verlengde van de zuidmuur van Honenburg.



Afb. 107 Oude Gracht 136. Reconstructieschets van de huizen Oude Gracht 132-136 omstreeks 1720. Tek. A. F. E. Kipp.

gefundeerde achterhuis. Koud daar tegenaan werd een tufstenen fundament aangetroffen (lagenmaat ca 11 cm, secundair ?), dat in het verlengde van de zijmuur van Klein Honenburch lag en op 1.30 m uit de achtergevel een hoek naar links maakte. Mogelijk was hij later op dezelfde wijze nog verder naar achteren verlengd. Deze fundering had zijn grondslag op 1.50 tot 2.00 m onder het huidige maaiveld en helde sterk naar achteren af, evenals de zeer gevarieerde onderliggende lagen van het ophogingspakket. Deze muur leek te zijn weggebroken bij de bouw van de huidige kelder.

Aan de andere kant van Groot Honenburch werd in het verlengde van de rechter zijmuur een eveneens homogeen tufstenen fundament aangetroffen op ongeveer 2.50 m onder beganegrond peil (afb. 105, 106). De tufsteen was 10 à 12 cm dik en 20 tot 45 cm lang en gemetseld in een grove, gelige specie. De muur helde sterk af naar de grachtzijde, uitgezonderd het gedeelte met de aansluiting op de oude achtergevel, daarmee de gelaagdheid van de ondergrond volgend (zie beneden). Ditzelfde geldt ten aanzien van de kennelijk onafhankelijk (na sloop) daar bovenop gebouwde moppenmuur, die lijkt te behoren bij de achtergevel van Vinkenburgstraat 8. De duidelijk gelaagde ondergrond bestond uit een ophogingspakket met veel beenderafval en houtresten, alsmede pingsdorp, andenne en kogelpotscherven, zodat een datering na 1200 waarschijnlijk lijkt. Naar achteren toe vertoonde deze fundering een gedeelte met grote moppen (32 x 16 x 9 cm) op een bed van tufpuin. Deze bakstenen zullen waarschijnlijk secundair gebruikt zijn als onderbouw van de achtergevel van Vinkenburgstraat 8.

Achter Groot Honenburch werd een kelder en een grote waterkelder aangetroffen van het vermoedelijk 17e eeuwse achterhuis dat een uitgang had naar de Vinkenburgstraat tussen de nrs 12 en 14 (afb. 103, 104).

LIT: C. L. Temminck Groll, 37-38 (zie onder Mariastraat 12).

Bij de uitbreiding van de kelders onder Oude Gracht 136 bestond, naast het verzamelen van bouwhistorische gegevens, ook de mogelijkheid tot het doen van archeologische waarnemingen.

Het onderzoek heeft zich beperkt tot kleine profielen,

één in het verlengde van de bestaande kelder, dus loodrecht op de Oude Gracht en één haaks daarop (afb. 105). De grondlagen konden slechts op kleine schaal waargenomen worden. De waargenomen natuurlijke afzettinglagen met afwisselend zand en klei tonen de nabijheid van een rivier aan. Opvallend is de sterke oxydatie van klei en zand, waardoor een roestbruine kleur is ontstaan. De grondlagen duiken vrij plotseling in de richting van de Oude Gracht, wat op een oever kan wijzen.

Bovenop de schone, natuurlijke afzettingsgrond ligt tussen ca 1.30 en 2.10 m + NAP een laag grijze klei met botresten en houtskool. Deze laag lijkt de onefenheden van de rivierafzetting te volgen.

Boven ca 2.10 m + NAP volgt een dik ophogingspakket waarin enige stratigrafie valt te onderkennen. In dit pakket bevindt zich o.a. een ca 10 cm dikke brandlaag. Door het gehele ophogingspakket heen zijn scherven gevonden waaronder van pingsdorp aardewerk dat dateert uit de eerste helft van de 12e eeuw. Bovendien zijn scherven aangetroffen die niet nader zijn te dateren, doch die wel in het begin van de 12e eeuw kunnen voorkomen. Hieruit volgt dat de ophoging in of kort na de 12e eeuw is aangebracht.

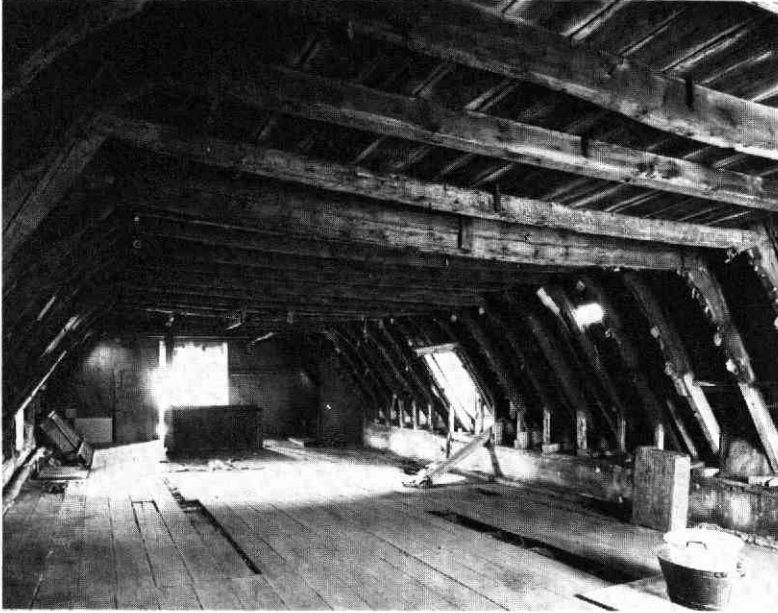
E. M. Kylstra

## 42. Oude Gracht 187

Dit jaar werd bouwhistorisch onderzoek verricht aan twee zeer verwante, grote middeleeuwse huizen aan de Oude Gracht, die beide omstreeks 1300 moeten zijn gebouwd, en die beide opvallend compleet bewaard zijn gebleven. Het gaat hier om Oude Gracht 187, het „Huis te Putten“, en het mogelijk iets oudere huis „Den Ouden Puth“, Oude Gracht 219, die voor dezelfde familie Ten Putte werden gebouwd. In beide gevallen gaat het om grote stenen huizen van drie etages en een kelder, met enkelvoudige, dennen balklagen van hoog/plat model en met een forse dennen sporen kap (afb. 109). Beide onderzoeken vulden elkaar goed aan. „Den Ouden Puth“ kon tijdens een verbouwing vrij uitvoerig worden onderzocht (zie onder Oude Gracht 219) met uitzondering van de middeleeuwse kap die in 1962 bij een brand helaas verloren ging. Bij „Te Putten“ was de situatie net omgekeerd: hier kwam dit jaar alleen het herstel van de indrukwekkende middeleeuwse kap aan de orde (afb. 108); onderzoek in de rest van het huis wacht op de volgende fasen van het herstelplan.

De bovengenoemde kap werd in 1979 door de afdeling Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gedocumenteerd en opgemeten. Het onderzoek dat hier besproken wordt, had dientengevolge een aanvullend karakter.

Het gaat hier om een van de belangrijkste en gaafste voorbeelden van de bijna zeven eeuwen oude, grote dennen sporenkappen, waarvan in Utrecht nog een klein aantal bewaard is gebleven. De kap bestaat uit 35 dennen sporenparen, die middels gesneden telmerken van achter naar voor genummerd zijn. Ieder sporenpaar heeft twee dennen haanhouten, alsmede



Afb. 108 Oude Gracht 187. De zolder met de dennen sporenkap uit omstreeks 1300, naar voren gezien.

eiken blokkeeltjes en standzootjes aan de voet. Deze rusten op hun beurt aan beide zijden op twee dennen muurplaten. De bovenste twee lagen van het muurwerk waren oorspronkelijk ca 5 cm naar buiten uitgemetseld bij wijze van uitkraging. Van de drie schoorstenen op de rechter zijmuur bleek de voorste een latere toevoeging, terwijl de beide andere uit de bouwtijd moeten dateren, aangezien in de kapconstructie met hun aanwezigheid rekening is gehouden, terwijl ook de daarnet genoemde uitkraging ter plaatse van de schoorstenen onderbroken werd. Deze schoorstenen vormden een opvallend accent in het grachtenbeeld tot zij enkele jaren geleden om on-

derhoudsredenen voorlopig werden ingekort. Het is de bedoeling ze weer tot hun oude hoogte te herstellen.

De zolderbalklaag van het huis bestaat uit dennen balken van 38 cm hoog en van 12.5 tot 15 cm dik. Evenals bij Oude Gracht 219 zijn de balkkoppen (oplegging 25 tot 35 cm) in de muur beschermd door dunne eiken plankjes (0.8-2.1 cm). De hart op hart afstand van de balken bedraagt 75 cm; iedere derde balk is voorzien van een stevig muuranker.

A. F. E. Kipp



Afb. 109 Oude Gracht 187. Gezicht vanaf de Domtoren naar het zuidwesten. Foto W. C. van Dijk, ca 1870. GAU TA Ca 2 (détail). Op de voorgrond domineert de grote kap van nr. 187, op de achtergrond die van nr. 219. „Boven” het dak van nr. 187 de zeer lange kap van het Pandhuis (nr. 229).

### 43. Oude Gracht 199

Achter de bescheiden 19e eeuwse voorgevel van Oudegracht 199 bleek, tijdens de dit jaar afgesloten verbouwing, een intrigerend huis schuil te gaan, dat op hoge ouderdom kan bogen. Hoewel het pand bij het bouwhistorisch onderzoek gedurende deze verbouwing geenszins al zijn geheimen heeft prijsgegeven, kan uit de thans beschikbare gegevens het volgende beeld worden gestedilleerd.

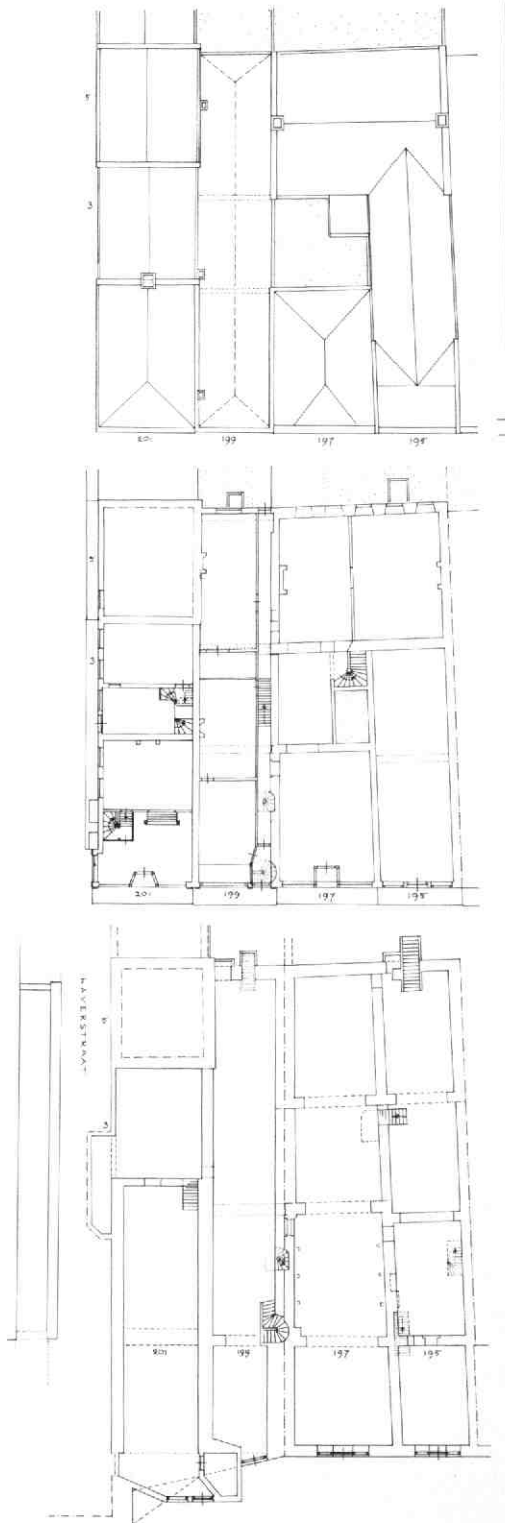
Het achterste deel van het huis bleek te zijn ontstaan uit een vermoedelijk 13e eeuwse, vanouds onderkelderde stenen huis met een grondvlak van ca 4 bij 9 m, dat 15 m achter de huidige rooilijn lag (baksteenformaat: 33 à 34 x 16 à 16.5 x 8 à 8.5 cm, 10 lagen 95 cm, min of meer in Vlaams verband; plaatselijk ook tufsteen). De voorgevel bestond uit een tweesteens muur met als afwerking een 3 tot 5 mm dikke, gelig gesausde pleisterlaag over platvol voegwerk. Deze afwerking bleef in een bouwnaad bewaard, dankzij het feit dat de wat jongere middeleeuwse zijmuur van het voorhuis er koud tegenaan gemetseld werd, voordat de oude voorgevel geheel was vervangen door een op het vernieuwde keldergewelf gebouwde éénsteens moppenmuur (steenformaat 30 x 15 x 7 cm, naast secundair verwerkte reuzenmoppen). Ook deze muur is bij latere verbouwingen geheel verdwenen, zodat thans alleen nog een - ook op de verdiepingen doorlopende - verspringing in beide zijmuren aan dit oorspronkelijke voorvlak herinnert.

Het is opvallend dat ook de buurpanden nrs 197 en 195 over precies dezelfde diepte een gemeenschappelijk, kennelijk middeleeuws, achterhuis hebben, dat een groot dak had met de nok evenwijdig aan de grachtrichting (afb. 110).

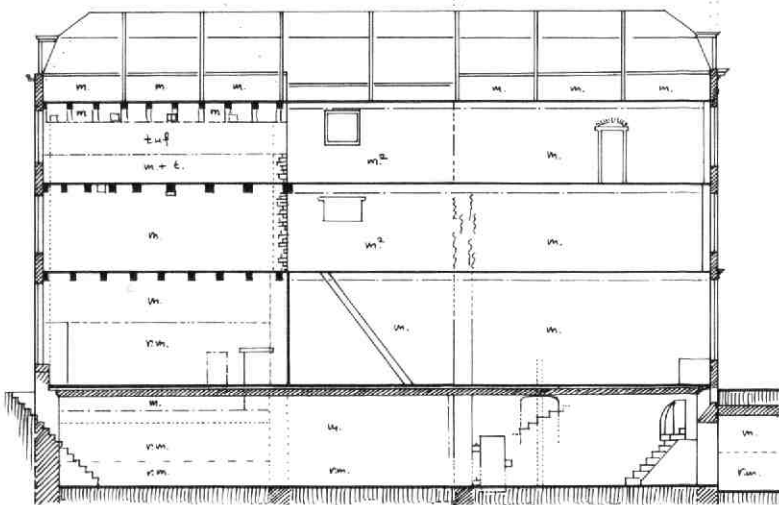
De tweeënehalfsteens (en in de kelder driesteens) dikke achtermuur was nog tot op de tweede verdieping te volgen. Onder het maaiveld loopt de noordmuur verder naar achteren door, maar dit houdt wellicht verband met het buurhuis nr. 197. Ook de zuidmuur loopt - in hetzelfde materiaal - nog een halve meter achter de achtergevel van 199 door tot een originele, enigszins scherpe hoek van de achter- en zijmuur van Haverstraat 5, die erop wijst dat deze eveneens een gemene muur is.

De kelder onder dit achterste gedeelte bestaat uit dezelfde zware moppen en had oorspronkelijk een veel lager tongewelf: de kruin lag ruim een meter beneden de huidige. Later in de middeleeuwen werd dit gewelf vervangen door het huidige van voor tot achter lopende tongewelf (steenformaat: 30 x 15 x 7 cm). Vermoedelijk hangt dit samen met (ver)bouwwerkzaamheden aan het voorhuis terwijl tegelijkertijd ook de voormuur van het achterhuis vernieuwd werd. Het op het oude gewelf aansluitende, lage beganegrondpeil werd bevestigd door een kaarsnis in de zuidmuur net onder de huidige vloer, wat wijst op een vloerpeilverhoging van ongeveer 1.30 m, omdat dergelijke nissen zich in het algemeen op ca één meter boven de vloer bevinden.

Van het opgaande werk bleek de noordmuur de meeste gegevens op te leveren (afb. 111). Op de begane-



Afb. 110 Oude Gracht 199. Plattegronden van de panden 195-201. Tek. A. F. E. Kipp. a: kappenplan, ca 1870. b: beganegrond, toestand in 1919, met aanduiding van bouwsporen in nr. 199. c: kelders.



Afb. 111 Oude Gracht 199. Langsdoorsnede met aanduiding van bouwsporen in de noordelijke zijmuur. Tek. A. F. E. Kipp.

grond bestaat het achterste deel ervan grotendeels nog uit reuze-moppen. Een rommelige zone boven de twee meter is mogelijk een aanwijzing voor het oude verdiepingsvloerniveau. Direct achter de reeds genoemde verdwenen voorgevel van het achterhuis bevond zich een, vermoedelijk op het lage vloerpeil aansluitende, originele doorgang naar het buurpand nr. 197. Deze was afgewerkt met pleister en witkalk en werd reeds in de middeleeuwen dichtgezet, ten tijde van de bouw van het nieuwe keldergewelf.

Daarboven loopt dit muurgedeelte op de eerste verdieping heel rommelig en ruw door, alsof het het binnenwerk van een muur betreft waarvan de „bekleding” of de buitenste schil is verdwenen. Tegen de bouwnaad, die het voorvlak van de oude voorgevel van het achterhuis markeert, tekent zich het restant af van de oorspronkelijke tufsteenbekleding van deze oude voorgevel.

Op de tweede verdieping gaat het rommelige mopenwerk van de noordelijke zijmuur over in een vrij ordelijke tufsteenmuur. Mogelijk betreft het hier een verhoging in secundair verwerkte tufsteen. De maten variëren van 8 tot 10 cm dik en 15 tot 35 cm breed, 10 lagen 95 cm, de grofkorrelige specie is gelijk van kleur. Achter deze tufsteenmuur bleek het achterhuis van Oudegracht 197 nog een aparte moppenmuur te hebben, mogelijk gebouwd als verzwaring na de afsplitsing.

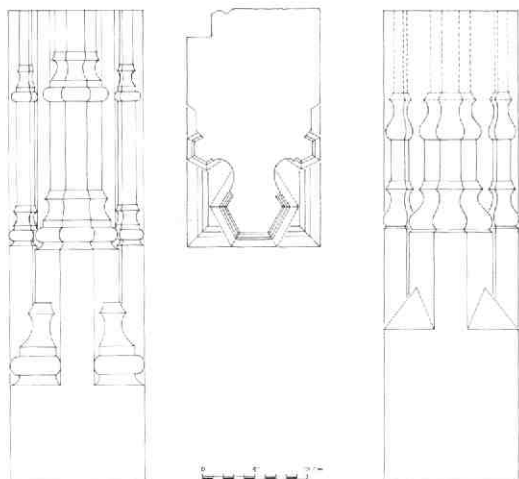
Hoewel in het opgaande werk het achterste deel van het huis duidelijk de oudste kern lijkt te zijn, is het toch niet waarschijnlijk dat het hier gaat om een van oorsprong ver achter de rooilijn gelegen huis met een open voorerf. In de kelder loopt het muurwerk van reuzemoppen in Vlaams verband (onder de geboorte van het tongewelf) naar voren door, niet alleen tot aan de voorgevel maar zelfs tot in de werfkelder. Hoewel van deze laatste het gewelf later in een klein formaat moppen is vernieuwd, moet de werfkelder hier tot een zeer vroege, mogelijk 13e eeuwse, fase behoren. Ditzelfde verschijnsel doet zich ook aan de overkant van de gracht voor bij de mogelijk zelfs laat 12e eeuwse kelder van Oude Gracht 216, waar reeds in de oorspronkelijke opzet twee werfkelders moeten

hebben bestaan. Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen, dat bij het bovenomschreven 13e eeuwse achterhuis ook een voorhuis heeft behoord. Dit hoeft overigens niet (geheel) van steen te zijn geweest, en het is nog de vraag of het in eerste opzet direct op het achterhuis aansloot, danwel dat er een (onderkelderde) binnenplaats tussen beide lag.

Dit laatste zou niet alleen de aangetroffen afwerking van de voormuur van het achterhuis verklaren, ook de sporen van een geheel weggebroken en van vóór de bouw van het huidige keldergewelf daterende tweeksteens dwarsmuur op 8.20 m uit de rooilijn, op de plaats waar men een eventuele achtergevel van het voorhuis zou kunnen verwachten, zou in deze richting kunnen wijzen (afb. 110). Het feit dat het voorvlak van de voormuur van het achterhuis - met name ter hoogte van de eerste en de tweede verdieping - duidelijke sporen van langdurige verwerking vertoont, is ook denkbaar bij een eventueel laag aansluitend voorhuis of tussenlid. Een dichtgemetseld venster in de noordmuur op de eerste verdieping wijst erop dat er (ook) in het verleden aan één van beide zijden van



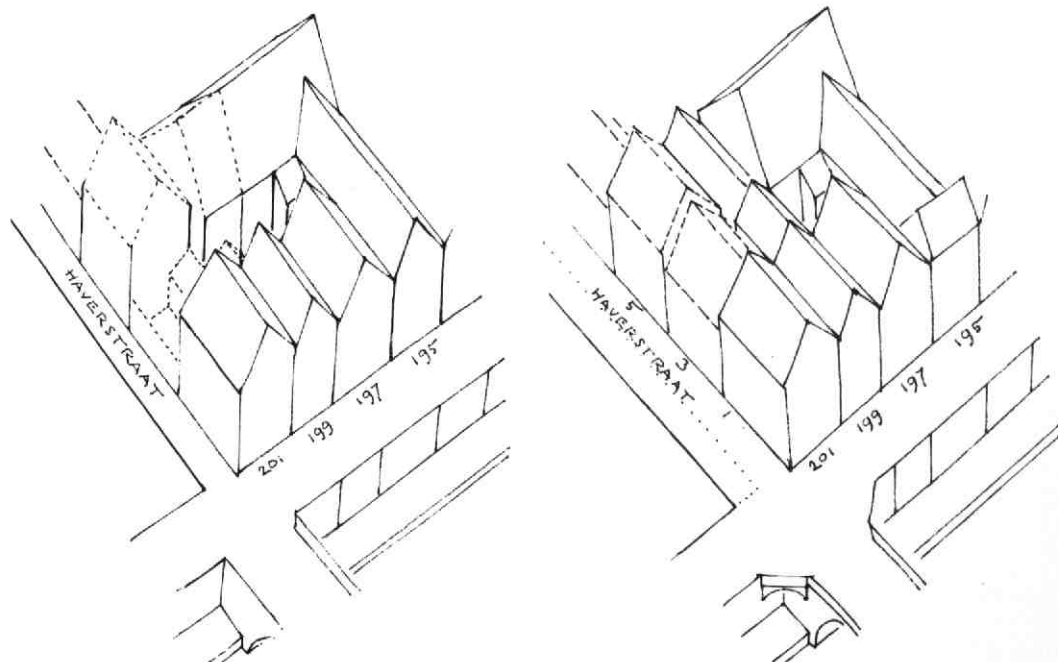
Afb. 112 Oude Gracht 199. Gezicht in de kelder met de onderbouw van de voorgevel en de keldertap naar de straat. In de trap: secundair verwerkte gebeeldhouwde fragmenten van een gotische schouw (zie afb. 113).



Afb. 113 Oude Gracht 199. Opmeting van fragmenten van een 15e eeuwse schouw, aangetroffen in de voet van de keldertrap. Tek. A. F. E. Kipp.

deze gemene muur in het midden een binnenplaats of open ruimte was. Thans is dit het geval bij nr. 197, dat, gezien bouwsporen in de kelder, een oude middeleeuwse achtergevel moet hebben gehad, precies aansluitend op de bovengenoemde sporen van

een verdwenen achtergevel van nr. 199. Een vergelijkbare opzet bij beide panden is niet uitgesloten. Het muurwerk van het huidige voorhuis van nr. 199 (dat slechts plaatselijk kon worden onderzocht) bestaat in hoofdzaak uit vrij regelmatig metselwerk in moppen van 30 x 15 x 6.5 à 7 cm. De middenmoot daarentegen maakt aan beide zijden een rommeliger indruk. In het voorste deel van het huis bevindt zich in de kelder, in de aldaar bijna een meter dikke onderbouw van de voorgevel, een ruime rondbogige doorgang naar de werfkelder, die in deze vorm waarschijnlijk uit de tweede middeleeuwse periode van het huis stamt. Daarnaast zit een half in de noordmuur opgenomen oude gemetselde trap naar de straat, die waarschijnlijk in de 18e eeuw een zodanige draai heeft gekregen, dat hij nog net achter de voorgevel binnen uitkwam, in plaats van met een luik op de stoep (afb. 112). In deze trap waren secundair verwerkte onderdelen van een laat-gothische schouw of deuroplijsting opgenomen (afb. 113). Daarachter bevond zich het laatste overblijfsel van een tot in de kelder doorlopende (17e eeuwse?) houten spiltrap, eveneens met een diepe uitholling in de noordmuur. Vlak vóór de bovengenoemde weggebroken dwarsmuur, die mogelijk als achtergevel van het voorhuis heeft gediend, bevindt zich, achter het middeleeuwse gewelf en in de oorspronkelijke noordmuur van reuzemoppen, een zorgvuldig met steensponning en duimblokken afgewerkte doorgang naar de kelder van nr. 197. In dezelfde muur werd ook op de tweede verdie-



Afb. 114 Oude Gracht 199. Vogelvluchtschets van de panden Oude Gracht 195-201 uit het oosten: hypothetische reconstructie van de middeleeuwse opzet met voor- en achterhuizen. Tek. A. F. E. Kipp. a: middeleeuwse fase. b: ca 1700.

ping op 2.50 m uit de voorgevel een middeleeuwse verbinding tussen 199 en 197 aangetroffen (afb. 111).

De zuidmuur werd bij herbouw van het hoekpand Oude Gracht 201 in 1919 voor een deel vernieuwd, maar hij vertoont in de kelder een aantal oorspronkelijke kaarsnissen, alsmede enkele later ingebroken doorgangen naar het buurpand.

Van de oudere beganegrondvloeren in het voorhuis werden, vlak onder het huidige peil, resten aangetroffen van twee plavuizenvloeren waarvan de onderste uit rood-, groen- en bruinverglaste plavuizen van 12.5 cm vierkant en 2.2 cm dik bestond en die daarom vermoedelijk uit de 17e eeuw dateerde. Een aanwijzing voor de hoogte van het voorafgaande middeleeuwse vloerpeil vormde wellicht de muursprong op ca 45 cm onder de huidige vloer.

Bij latere verbouwingen werd het pand diverse malen gewijzigd. Moer- en kinderbalken werden aangebracht en later weer gedeeltelijk door enkelvoudige balklagen vervangen. In de loop van de 19e eeuw werd de vloer van de achterzolder verhoogd en gelijkgetrokken met die van de voorzolder. Toen ook kreeg het pand zijn huidige mansardekap en een nieuwe voorgevel, waaraan rond 1870 een decoratieve winkelpui werd toegevoegd.

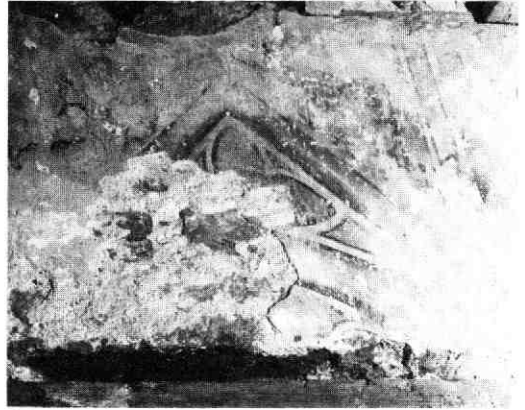
Het jongere, losstaande achterhuis, dat bestond uit een oude keuken en een vermoedelijk 18e eeuwse uitbreiding naar achteren, kon niet nader worden onderzocht.

Als voorlopige conclusie kan het vermoeden worden geuit, dat het huidige pand Oude Gracht 199 is ontstaan uit een 13e eeuwse zijhuis van het bredere buurpand nr. 197-195 (met doorgangen ter hoogte van kelder, beganegrond en tweede verdieping), en dat het gebouwd werd met gebruikmaking van de noordmuur van het mogelijk iets oudere andere buurpand, nr. 201, dat van origine wellicht één geheel vormde met de huidige panden Haverstraat 1, 3 en 5, en dat dan een halve meter dieper was dan nr. 199. Voorts, dat dit zijhuis aanvankelijk bestond uit een stenen achterhuis en een mogelijk houten of vakwerk voorhuis, met daartussen een binnenplaats of een lager tussenlid, tesamen op een doorlopende kelder (waarvan het achterste deel in ieder geval overwelfd was), die vanouds aansloot op een werfkelder (afb. 114). Ook bij de beide buurpanden, nrs. 201 en 195-197 lijkt een dergelijke oorspronkelijke opzet niet onaanvaardig. En tenslotte, dat dit geheel in de loop van de middeleeuwen uitgroeide tot één, van voor tot achter doorlopend, diep huis van drie verdiepingen, dat behalve zijn oorspronkelijke relatie met nr. 197 ook tijdelijk verbindingen heeft gehad met nr. 201.

A. F. E. Kipp

#### 44. Oude Gracht 219

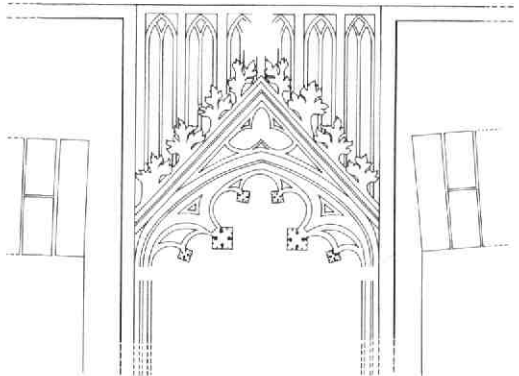
Verbouwingswerkzaamheden in Oude Gracht 219 waren van zodanige omvang dat veel gegevens met betrekking tot de geschiedenis van het casco en van het interieur ter beschikking kwamen.



Afb. 115 Oude Gracht 219. Het restant van de muurschildering op de linker penant van de achtermuur op de beganegrond.

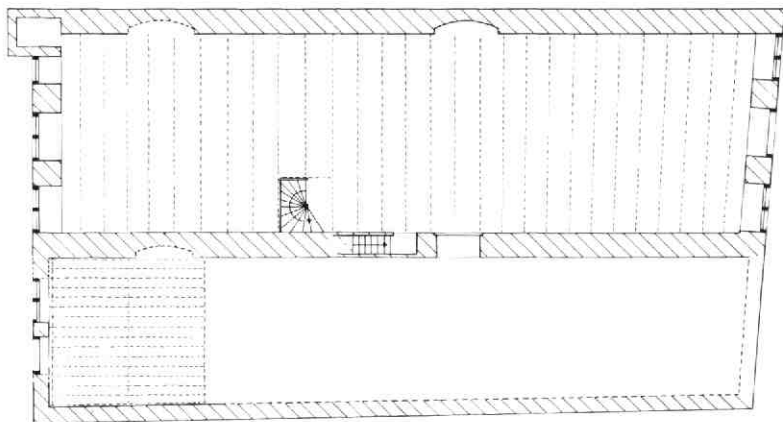
Het huis, in 1587 „Den Ouden Puth“ genoemd, komt in 1345 in een charter met betrekking op de Zwaansteeg voor. Mede op grond van de constructie kan het gerangschikt worden in de groep van grote stenen huizen langs de Oude Gracht uit de eerste helft van de 14e eeuw.

Wat betreft het casco was het van groot belang te constateren dat de drie oorspronkelijke balklagen nog voor een belangrijk deel aanwezig waren. De balklaag op de eerste verdieping is vrijwel ongeschonden aanwezig, die op de beganegrond is door verschillende verbouwingen min of meer aangetast. De zolderbalklaag heeft nogal geleden van een brand in 1962, waarbij de gehele originele sporenkap verloren ging (afb. 109). Het gaat hier om enkelvoudige, dennehouten balklagen, die we ook kennen uit verscheidene andere huizen aan de gracht, zoals Oude Gracht 114 (Drakenburg), 175 en 187 (zie aldaar in deze Kroniek). Ook de interieurafwerking werd door enige vondsten verduidelijkt. Belangrijk waren vooral de restanten van een muurschildering op de achterwand van de beganegrond. Het betreft hier een vroeg 14e eeuwse decoratieve beschildering met een zeer kleurrijk ka-



Afb. 116 Oude Gracht 219. Reconstructie van de muurschildering op de linker penant van de achtermuur van de beganegrond. Tek. E. M. Kylstra.





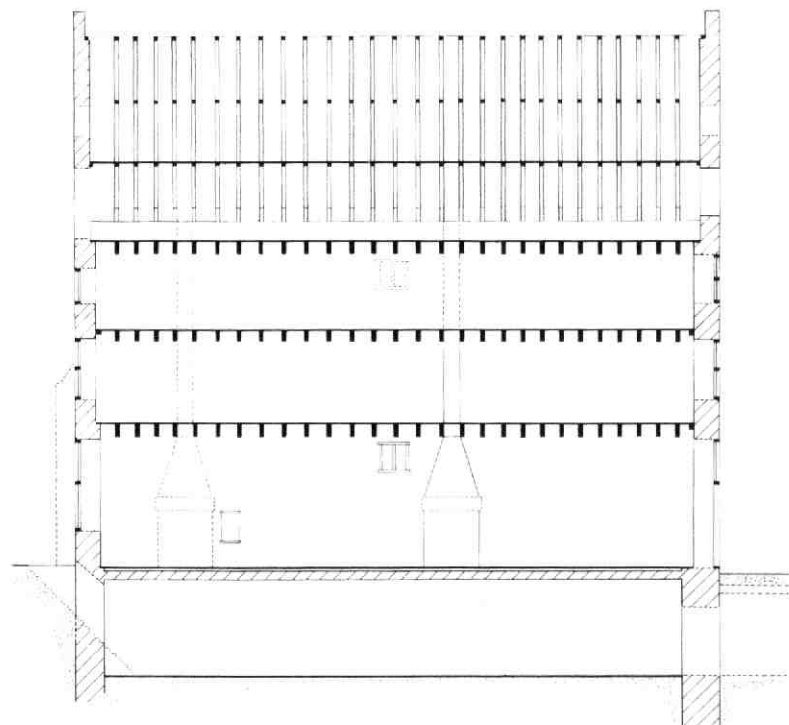
Afb. 117 Oude Gracht 219. Reconstructie van de 14e eeuwse plattegrond van de begane grond. Tek. E. M. Kylstra.

rakter. Dankzij het feit dat in de 18e eeuw een plafond onder de balklaag is aangebracht, zijn de fragmenten bewaard gebleven. Hoe de totale beschildering er uitgezien heeft, is niet te achterhalen; wat ons nu bekend is, is de bekroning. Het fragment op de linker penant, bestaat uit een met speelse hogels afgezet frontaal, waaronder de aanzet van een flauwe spitsboog en een spitse driepas. Het is compleet genoeg om een poging tot reconstructie te kunnen doen (afb. 115 en 116).

Het restant op de rechter penant maakt slechts duidelijk dat dat geheel afwijkt van dat op de linker penant. Aangenomen mag worden dat de beschildering een groot deel van de achtergevel heeft beslagen. In Utrecht is een dergelijke vroege decoratieve beschildering in woonhuizen nog niet eerder aangetroffen.

Het is niet duidelijk geworden of de begane grond en verdiepingen in de 14e eeuwse opzet een indeling gekend hebben. De vroegst aangetroffen indeling dateert uit de 17e eeuw. Wel is de plaats van de trappen bekend. De in de muurdikte uitgespaarde keldertrap is nog aanwezig en van de begane grond naar de eerste verdieping liep een spiltrap (afb. 117). De plaatsen van de steektrappen op de verdiepingen zijn herkenbaar in de balklagen.

Zoals de gewoonte was in huizen van dit type, was slechts de begane grond verwarmd. In Oude Gracht 219 zijn in de noordmuur twee stookplaatsen aangetroffen, die beide tot de oorspronkelijke opzet lijken te behoren (afb. 117 en 118). De voorste is vrij snel bui-



Afb. 118 Oude Gracht 219. Langsdoorsnede naar het noorden met reconstructie van de 14e eeuwse opzet. Tek. E. M. Kylstra.

ten gebruik gesteld, of in ieder geval nooit verbouwd. De achterste schouw is daarentegen achtereenvolgens in de 17e, 18e en 19e eeuw aangepast. In de 17e eeuw werd de oorspronkelijke schuine boezem vervangen door een rechte, die in de 18e eeuw werd aangepast aan de eisen van de tijd. Op de balklaag van de beganegrond is een beschildering van witte biezen op een rode ondergrond aangetroffen, die bij de 17e eeuwse verbouwing lijkt te behoren. In de 18e eeuw is onder die balklaag een stucwerk plafond aangebracht. In de 19e eeuw werd nog slechts het rookkanaal gebruikt ten behoeve van een kachel.

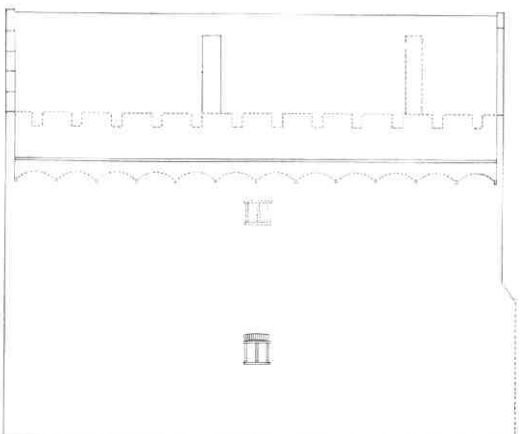
Direct links van de voorste schouw bevond zich een raam. Dit raam was op ongeveer 3.50 meter boven de vloer aangebracht, zodat niet op het buurerf gekeken kon worden (afb. 118). Ook op de tweede verdieping zijn sporen van een dergelijk raam gevonden. Hoewel de eerste verdieping van oorsprong geen woonfunctie gehad zal hebben - er was geen stookplaats - werd zij wel vrij intensief gebruikt. Op deze verdieping was een toegang tot een kleine uitbouw tegen de achtergevel. In verband met een bij die muur aangetroffen beerput lijkt het aannemelijk dat in deze uitbouw een „privaat” was gesitueerd. Het metselverband in de zijgevel maakt duidelijk dat de uitbouw alleen op de beganegrond en de eerste verdieping aanwezig was. Door deze toiletuitbouw is de indeling van de achter-



Afb. 119 Oude Gracht 219. Dwarsdoorsnede naar het westen, met reconstructie van de 14e eeuwse opzet. Tek. E. M. Kylstra.

gevel asymmetrisch geworden. Naast de twee kruiskozijnen moest een kloosterkozijn gemaakt worden. Op de tweede verdieping en op de zolder kon de gevelindeling weer symmetrisch zijn (afb. 119). Sporen van eenzelfde privaat-uitbouw werden aangetroffen bij het waarschijnlijk enkele decennia jongere buurpand 215-217, eveneens op de eerste verdieping. Ter vergelijking zij vermeld, dat bij het uit omstreeks 1300 daterende huis Oudaen (Oude Gracht 99) op de begane grond een origineel privaat in de muurdikte van de achtergevel was uitgespaard.

In de groep 14e eeuwse stenen huizen neemt dit huis een bijzondere plaats in, omdat het een zgn. weerganghuis betreft. Het had echter alleen aan de noordzijde een weergang, aan de zuidzijde was dit niet mogelijk door de aanwezigheid van de aankapping van het zijhuis (afb. 119 en 120). Van de weergang is nog de boogstelling aanwezig, waarvan een halve boog met een natuurstenen console zichtbaar is. De overige bogen zijn dichtgemetseld bij de verhoging van Oude Gracht 217.



Afb. 120 Oude Gracht 219. Reconstructie van de 14e eeuwse noordgevel met weergang. Tek. E. M. Kylstra.

Het aan de achterzijde gelegen zijhuis is zo vaak gewijzigd dat er weinig van de oorspronkelijke opzet over is. Op de beganegrond bevindt zich een deel van de mogelijk 14e eeuwse moer- en kinderbalklaag. Evenals in het hoofdhuis had alleen de beganegrond een stookplaats in de noordmuur. De aankapping tegen het hoofdhuis en de zolderbalklaag zijn bij de brand van 1962 verloren gegaan.

Er zijn aanwijzingen dat ook het huidige Oude Gracht 221 tot het zijhuis van Oude Gracht 219 behoorde. Het is in 1892 na een brand echter geheel herbouwd, zodat een verband moeilijk meer is aan te tonen.

LIT: C. L. Temminck Groll, Middeleeuwse stenen huizen in Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden, 's-Gravenhage 1963, 54-55.  
E. M. Kylstra

## 45. Oude Gracht 242, 244, 260-262-264, 284

Langs de Oude Gracht, de hoofdadere van de middel-eeuwse stedelijke ontwikkeling in Utrecht, treft men huizen van opvallend uiteenlopende schaal en omvang aan. Als gemeenschappelijke noemer hebben zij het feit, dat zij vrijwel allemaal tot het type van de zogenaamde „diepe huizen” behoren (dus dat de dakrichting in principe dwars op de voorgevel staat) en dat zij allemaal reeds sinds de middeleeuwen minstens twee bouwlagen hoog zijn. Binnen deze omschrijving vallen echter zowel de meeste grote stenen huizen, zoals de zgn. „stadskastelen”, met een grondvlak van soms ruim 25 x 10 m en een bouwhoogte van 15 tot 20 m, alsook een grote groep van origine geheel of gedeeltelijke houten huizen, met bij het kleinste voorbeeld een oppervlak van 4 x 6.5 m en een bouwhoogte van nog geen 6 m!

Deze laatste groep is het die tot ver in de 17e eeuw voor een groot deel het middeleeuwse grachtbeeld moet hebben bepaald. In tegenstelling tot de genoemde „stadskastelen” is van deze „gewone huizen” vrijwel niets bekend. Dit komt deels doordat zij nadien in het eeuwenlange schaalvergrotings- en verdichtingsproces meestal geheel vervangen zijn of zodanig verbouwd en uitgebreid dat zij onherkenbaar geworden zijn. Des te interessanter zijn in dit opzicht de huizen langs die delen van de Oude Gracht waar dit schaalvergrotingsproces erg is achtergebleven of zeer geleidelijk is verlopen.

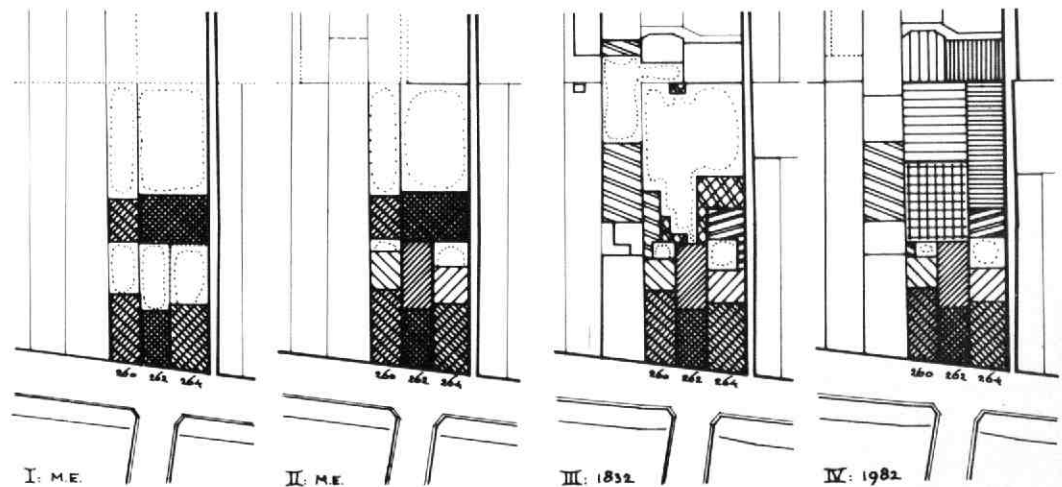
De panden Oude Gracht 242 en 244, direct ten noorden van de Abraham Dolesteeg, zijn een gaaf voorbeeld van een dergelijk „achtergebleven gebied”. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat zij, evenals de nummers 238 en 240, in de middeleeuwen eigendom waren van het „convent van den Heyligen Elffduysent meechden, anders genaempt Braemdoou-



Afb. 121 Oude Gracht 242-244, 260-262-264, 284. De middeleeuwse achtergevels van de huizen 244, 242 en 240, met aanduiding van de contour van de gekanteelde trapgevelvorm van nr. 242.

len”. Zij werden alle in 1602 door de rentmeester van de goederen van dit convent aan particulieren verkocht.

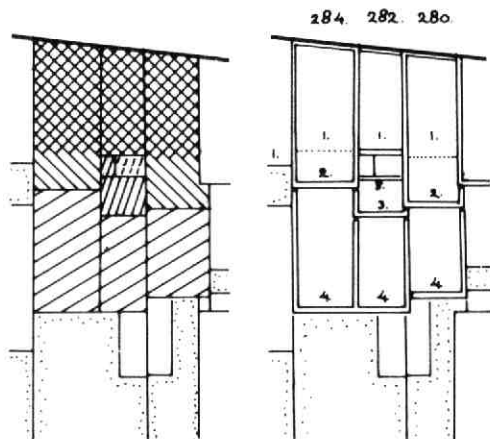
Oude Gracht 244 is van oorsprong een zogenaamd „driekwart-huis” (d.w.z. een huis dat in de middeleeuwen stenen zijmuren en achtergevel had en een houten voorgevel) van twee bescheiden verdiepingen. In de Abraham Dolesteeg is de middeleeuwse zijmuur goed te zien. De voorgevel is in de 17e eeuw door een (later grotendeels vernieuwde) trapgevel vervangen. Dat zijn middeleeuwse houten voorganger vermoedelijk een behoorlijk overstek heeft vertoond, valt uit de kap en de moer- en kinderbalklaag van de verdieping af te leiden: beide tellen 5 3/4 vak in de diepte, waarbij het kleine vak zich achter de voorgevel bevindt. Een herinnering aan de (mogelijk middeleeuwse) houten onderpui bleef bewaard in de vorm van twee stijlen uit het puikozijn, die in de 17e eeuw in de kapconstructie zijn verwerkt.



Afb. 122 Oude Gracht 242-244, 260-262-264, 284. Ontwikkelingsstadia van bebouwing en percelering van de nrs. 260-262-264. Tek. A. F. E. Kipp.

*Oude Gracht 242*, de linkerbuurman van dit huis, vertoont een vergelijkbare opzet en maat, zij het dat de houten voorgevel daar kennelijk wat later door een stenen versie werd vervangen. Dit pand heeft aan de achterzijde de enige in Utrecht overgebleven gekanteelde trapgevel bewaard (afb. 121).

*Oude Gracht (282) 284* is een voorbeeld van een, in deze omgeving meer voorkomend, geleidelijk verlopen groeiproces (afb. 123). Maat en schaal van het voorhuis wijken weinig af van die van de vorige panden. Wel is het blijkens de grenen kap en de achtergeveltop vermoedelijk in de 17e eeuw iets verhoogd. Het huis moet echter reeds in de middeleeuwen naar achteren zijn uitgebreid. Dit aansluitende, iets lagere



Afb. 123 *Oude Gracht 242-244, 260-262-264, 284*. Schematische plattegrond van de huizen 280-282-284, met aanduiding van groeifasen. Tek. A. F. E. Kipp.

achterhuis heeft zijn oude eiken kap nog bewaard. Hetzelfde verhaal geldt min of meer voor het smallere en ondiepe buurpand 282 (alsook voor nr. 280), waar de met een sieranker met leliemotief prijkende geveltop aan de voorzijde van het achterhuis 16e eeuws is, evenals de uitbreiding naar achteren. Deze heeft moer- en kinderbalklagen met getande oijflesleutelstukken en een laatmiddeleeuwse eiken kap. De genoemde, boven het eigenlijke achterhuis uitstekende, geveltop is gebouwd op een forse spaarboog en ondervangen door een zware balk op de eerste verdieping. Hij lijkt te behoren tot een eerste uitbreiding van het ondiepe voorhuis van nr. 282, waar, bij een volgende verbouwing, opnieuw een uitbreiding achteraan kwam. Het is niet duidelijk of het achterhuis achter nr. 282 reeds ten tijde van deze laatste uitbreiding bij het buurpand hoorde of dat het pas later daarbij werd getrokken. De aangetroffen bouwsporen doen vermoeden, dat in die fase de eerste uitbreiding grotendeels weer is komen te vervallen terwijl het achterste gedeelte ervan als verbindingslid werd toegevoegd aan nr. 284.

Een tweede voorbeeld van een geleidelijk groeiproces werd geconstateerd bij de wat bredere maar in opzet even diepe panden *Oude Gracht 260-262-264* (afb. 122). Blijkens de kelderstructuur hebben deze drie panden een oorspronkelijke bouwdiepte van gemiddeld ca 10 m gehad. Later in de middeleeuwen zijn zij met ongeveer eenzelfde diepte uitgebreid op aparte kelders. Daarachter lagen echter nog weer twee onderkelderde dwarshuizen van mogelijk (veel?) oudere datum: één achter nr. 260, en een opvallend fors exemplaar achter nr. 262, dat zich tot aan de Regulierssteeg uitstrekte achter nr. 264, het hoekhuis aan de steeg (vgl. *Oude Gracht 195-197 en 199*). Nr. 264 wekt de indruk een van het grote perceel van 262 afgesplitst perceelsgedeelte te zijn, wat verband zou kunnen houden met het elders genoemde middeleeuwse verdichtingsproces (zie: Lauwerecht 147-157).

In dit geval heeft echter het schaalvergrotingsproces zich één stap verder voortgezet dan bij de *Oude Gracht 282-284*. Beide dwarshuizen zijn reeds eeuwen geleden verdwenen (op de kelders na) en van de voorhuizen werd 262 in de 17e eeuw en 264 in de 18e eeuw tot homogeen diep huis verbouwd. De kapstructuur van laatstgenoemd huis verraadt echter dat daarbij de middeleeuwse tweedelige opzet in de balklagen bewaard bleef.

A. F. E. Kipp

#### 46. Oude Gracht 245 e.o.

In 1982 kwam de afronding tot stand van de eerste fase van het hoofdzakelijk in 1979-1980 uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek in het kader van de geplande verbouwing van het NV-huis complex.

In de 13e eeuw werd hier het Zakbroedersklooster gesticht, dat kort daarna werd omgezet in een Regulierenklooster. Na de Reformatie bood het onderdak aan het Gereformeerd Burgerweeshuis (1582-1925) en nadien aan de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, die het complex in 1970 verliet. Het werd in de loop van zijn geschiedenis vele malen uitgebreid, verbouwd en opgesplitst. Het geheel vormt een belangwekkend monument, dat alleen door, vooral de laatste serie, verbouwingen wat onduidelijk en ondoorzichtig geworden is.

Het onderzoek had een tweeledig doel: het moest meer inzicht verschaffen in dit onduidelijke en tot nu toe vrij onbekende complex, en het moest met dit verkregen inzicht een bijdrage leveren in de voorbereiding van de verbouwingsplannen. Het onderzoek had deels een oriënterend karakter en het kon alleen op die plaatsen uitgevoerd worden waar dit in het kader van de verbouwing wenselijk was en waar het het bestaande gebruik niet in de weg zou zitten. De uitvoering van het onderzoekswerk is voor het grootste deel geschied in het kader van - en dankzij - twee stages, en wel door H. Karssemeijer (HTS Utrecht), die er tevens op afstudeerde, en W. Annema (TH Delft). In deze Kroniek zal alleen een kort overzicht gegeven worden van de werkzaamheden en hun resultaten. Door de - dankzij de volharding van W. Annema - zeer

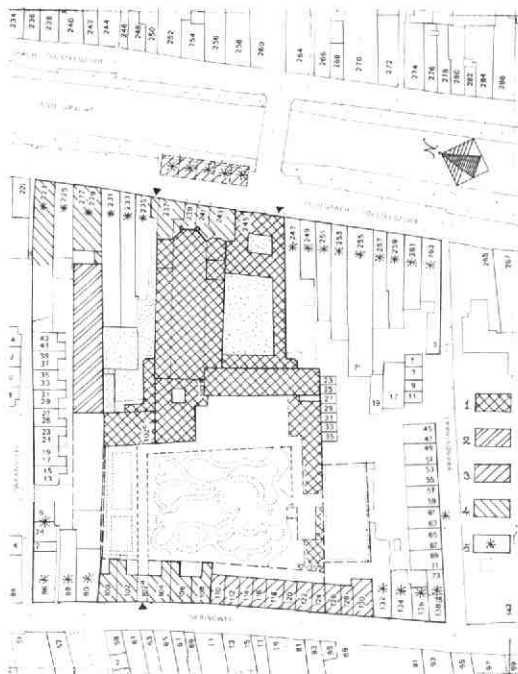
vruchtbare combinatie van bouwhistorisch onderzoek met archief onderzoek, alsmede door de aansluiting op andere onderzoeken in diezelfde periode, werden de resultaten aanzienlijk vergroot. Mede daarom bestaat het voornemen, in samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst, in 1985 de nu beschikbare gegevens nader uit te werken in de vorm van een tentoonstelling over het hele bouwblok van het voormalige Regulierenklooster (afb. 124).

Het onderzoek ter plaatse richtte zich, naast de hoofdopzet en de ontwikkeling van het kloostercomplex c.q. weeshuis, vooral op de overblijfselen van de voormalige kloosterkerk (laatstelijk toneelzaal), alsmede op de noordwestelijke bijgebouwen en op het zgn. Pandhuis ten noorden van het vroegere kerkhof.

Van de in de 19e eeuw grotendeels afgebroken en in 1926 weer met een toneelzaal volgebouwde middeleeuwse kloosterkerk bleken de volgende onderdelen in hoofdzaak bewaard gebleven: de koorpartij tot halve hoogte, het volledige noorder zijkoor en/of de sacristie, het onderste gedeelte van de noordmuur, en de westpartij over vrijwel de volle hoogte, alsmede de fundamenten van de rest van de kerk. De koorpartij is met name uitwendig goed bewaard gebleven.

In de noorder zijbeukmuur werden niet alleen de onderkanten van alle vensters aangetroffen, maar ook een dichtgemetseld, rijk geprofileerd 14e eeuws noordportaal, uitgevoerd in een combinatie van tufsteen en trachiet (afb. 129). Daarnaast kwam daar ook nog een eenvoudige 18e eeuwse kerkdeur tevoorschijn. In de westpartij bleek behalve de westgevel van de kerk ook ruim één travee van de muur van de noorder zijbeuk over de volle hoogte bewaard te zijn met een vrijwel compleet kerkvenster. In de zuidelijke schipmuur werden diverse gewelfsporen aangetroffen evenals de plaats van het vroegere Heilig Graf. In combinatie met de archiefbronnen bleek het mogelijk op basis van deze gegevens tot een vrij complete reconstructie te komen van de middeleeuwse Regulierenkerk en zijn opeenvolgende verbouwingen (afb. 125).

Het tweede bouwdeel dat uitvoerig onderzocht werd, was de noordelijke achtervleugel van het complex, en daarvan met name de kelder, de verdieping en de zolder. Daar werd de opvallend gave eiken kapconstructie volledig gedocumenteerd. Hij bestaat uit door enkelvoudige spanten ondersteunde sporenparen met ingezaagde telmerken. De verdieping bleek zijn middeleeuwse opzet - danwel aanwijzingen daaromtrent - te hebben bewaard. Tegen de beide zijmuren bevonden zich stookplaatsen uit de bouwtijd: één grote schouw in de as van de noordmuur, één kleine, asymmetrische stooknis vóór het midden van de zuidmuur (afb. 126). De vroegere indeling van de verdieping bestond uit nog geheel traceerbare houten wanden. Deze gegevens werden des te interessanter toen uit het kloosterarchief de bouwdatum van dit gedeelte vrij exact te achterhalen bleek: volgens een acte van 1413 kocht in dat jaar G. Roghmscaet een ledig erf ten noorden van de kloosterkerk. Volgens een tweede acte schonk hij dit erf in 1415 met „het

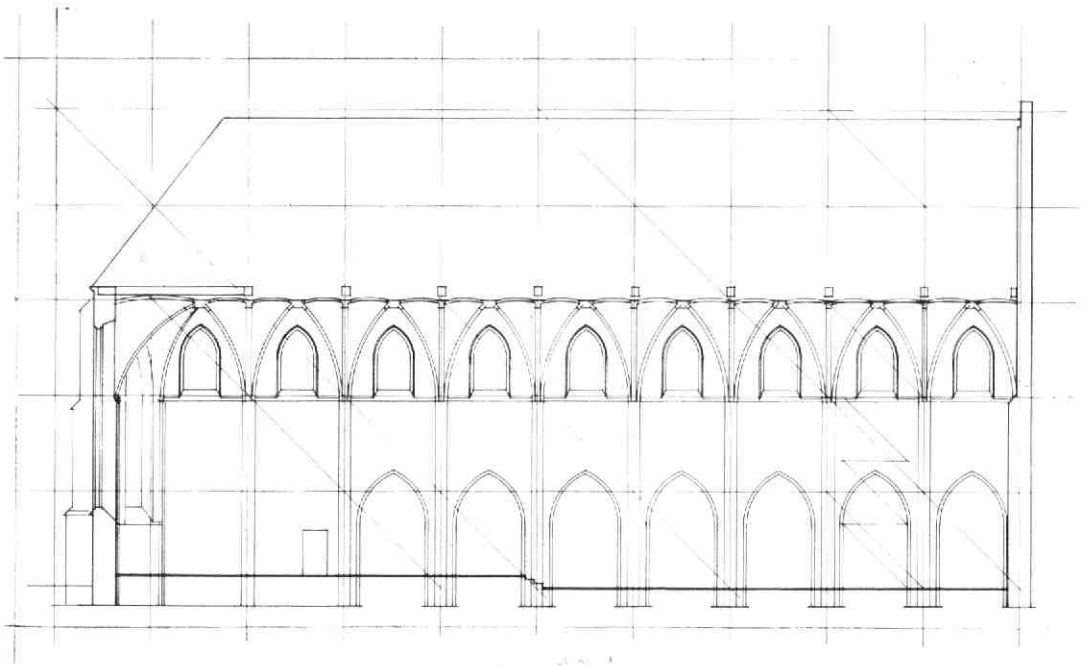


Afb. 124 Oude Gracht 245 e.o. Situatietekening van het voormalige Regulierenklooster en het omringende bouwblok. Tek. A. F. E. Kipp. 1: het complex van het Regulierenklooster c.q. Burgerweeshuis. 2: het Pandhuis. 3: Mieropkameren. 4: andere panden waarvan bouwhistorische en archivalische gegevens zijn bewerkt. 5: overige panden, waarvan alleen archivalische gegevens zijn bewerkt.

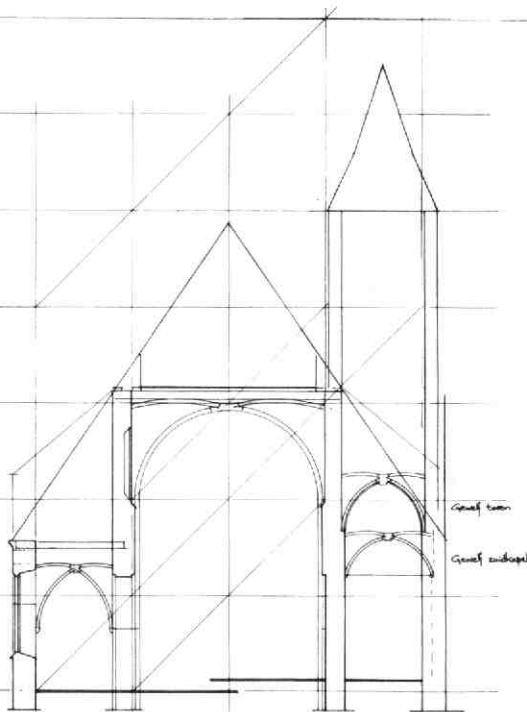
nieuw getimmerde dwarshuis'' op bepaalde voorwaarden aan het naastgelegen Convent.

Het derde bouwdeel waarin een voorlopig onderzoek werd ingesteld, is het zgn. Pandhuis, gelegen achter Oude Gracht 227 direct ten noorden van het klooster (afb. 127). Dit gebouw heeft van 1719 tot 1864 ten behoeve van het Burgerweeshuis als Lommerd of Bank van Lening gefunctioneerd. In het laatste jaar werd het aan de stad overgedragen. Ten behoeve van deze Bank van Lening werd een reeds lang in pandig gelegen, middeleeuws gebouw van forse afmetingen omstreeks 1719 naar de gracht toe uitgebreid met een „mooie kamer'' met decoratieve schoorsteenpartij. Over de oorspronkelijke functie van het middeleeuwse gebouw bestaat nog geen duidelijkheid. Op grond van steenformaat en kap lijkt een datering in de 15e of vroege 16e eeuw waarschijnlijk.

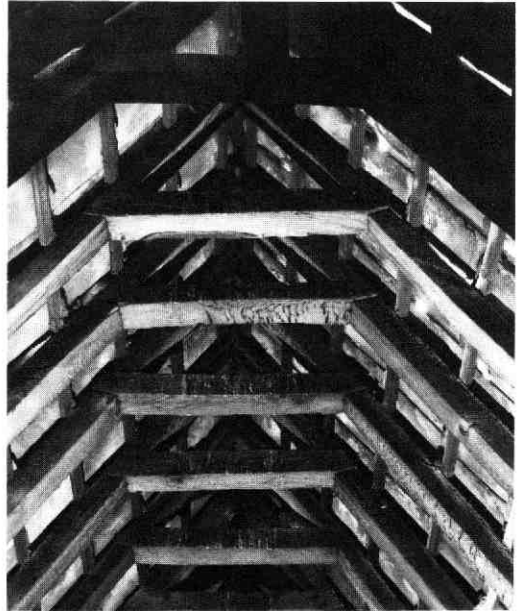
Het gebouw bestaat vanouds uit twee lage verdiepingen boven een hoge begane grond; het is voorzien van een grote zolder, maar niet onderkelderd. Het grondvlak meet 40 x 7.50 m. De oorspronkelijke vensters bestonden uit drie reeksen kleine muuropeningen met segmentbogen in de noordmuur en mischienen ook in de zuidmuur (afb. 127). Later werden zij vervangen door een kleiner aantal bolkozijnen in de noordmuur en drie regelmatige reeksen bolkozijnen in



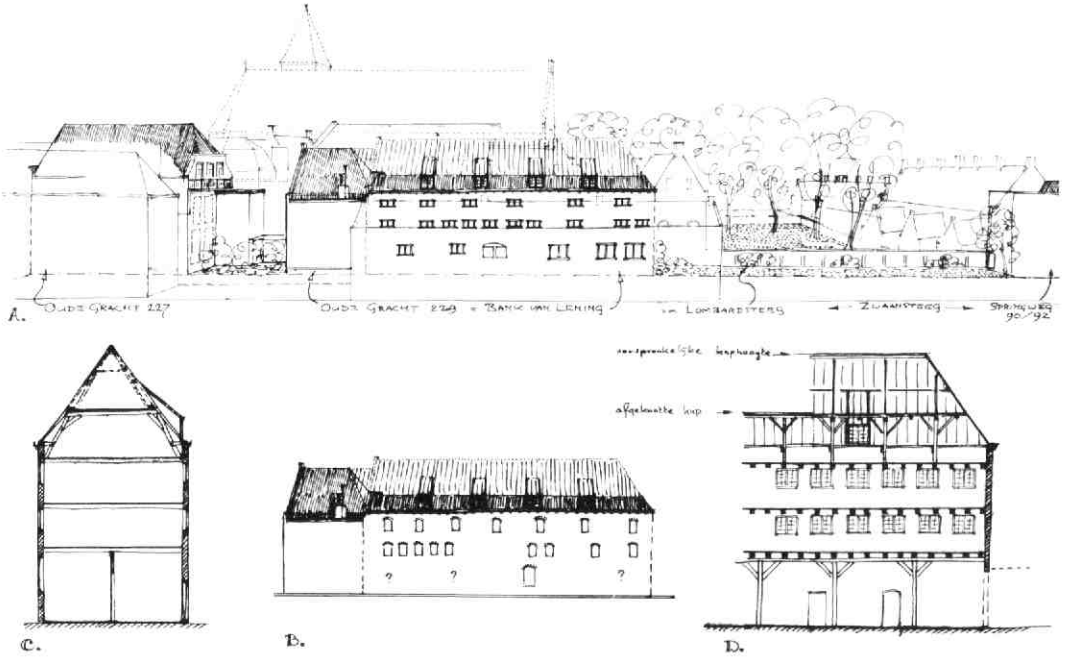
de zuidmuur. De zolder werd verlicht door twee rijen dakkapellen, alsmede door enkele voor de vloering. De wijzigingen van de ramen dateren mogelijk van 1719 of kort daarna. Het archiefonderzoek was - dankzij de vaardigheid en volharding van W. Annema - zeer vruchtbaar. Het maakte het in veel gevallen mogelijk



Afb. 125 Oude Gracht 245 e.o. Reconstructie van de voormalige Regulieren- of Weeshuiskerk, aan de hand van bouwhistorisch- en archiefonderzoek. Tek. W. Annema. a: langsdoornede, b: dwarsdoornede.

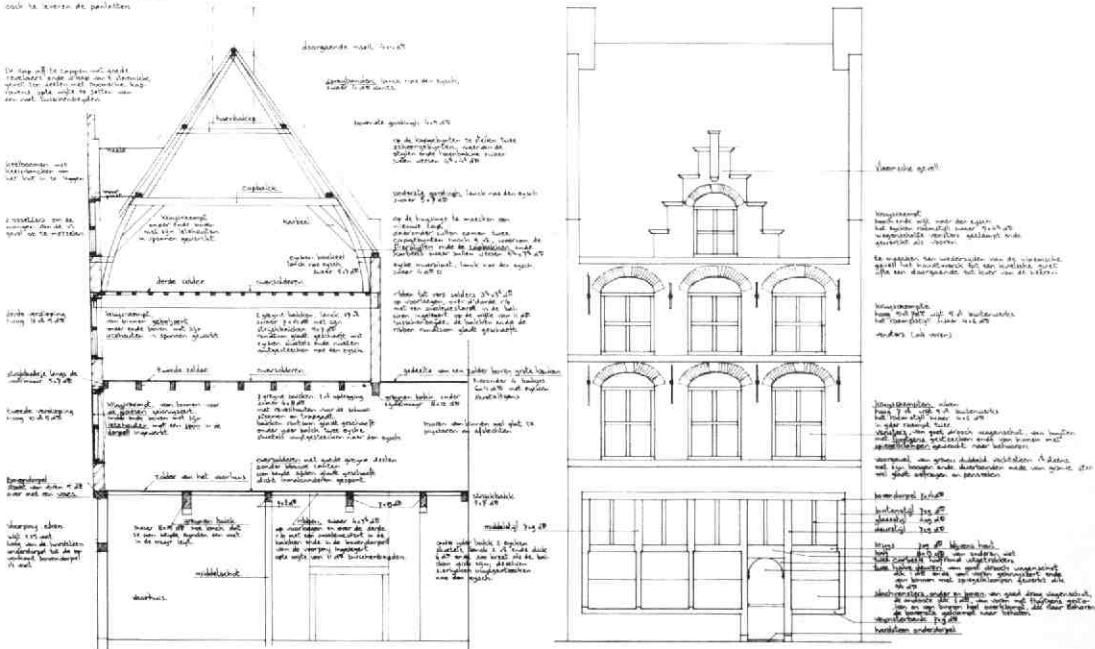


Afb. 126 Oude Gracht 245 e.o. Bovenste gedeelte van de eiken sporenparen met telmerken van het huis Roghmuscaet (1413).



Afb. 127 Oude Gracht 245 e.o. Het Pandhuis. Tek. A. F. E. Kipp. a: gezicht op het Pandhuis met omgeving uit het noorden met aanduiding van de oude kapvorm en van de vermoedelijk 17e of 18e eeuwse bolkozijnen. b: reconstructie van de noordmuur van het Pandhuis met de oorspronkelijke getoogde venster- of luikopeningen. c: dwarsdoorsnede. d: langsdoorsnede.

de oorspronkelijke, de huidige, beide opbouwvormen, beide alle openen met "bouw" als de afbouw naar te werken om de te worden de postillen.



Afb. 128 Oude Gracht 245 e.o. Reconstructie van de bestektekening uit 1643 van Oude Gracht 243. Tek. W. Annema. a: doorsnede naar het zuiden. b: voorgevel.



Afb. 129 Oude Gracht 245 e.o. De console in de linker bovenhoek van het oorspronkelijke noordportaal van de Regulierenkerk.

de aangetroffen bouwsporen en elementen te verklaren en/of te dateren. Daarnaast was het mogelijk een goed beeld te krijgen van de ontwikkeling van het complex in de loop der eeuwen: verbouwingen, uitbreidingen, afsplitsingen. Tevens werd inzicht verkregen in de bouwkundige en stedenbouwkundige gevolgen van de Reformatie, en in de relaties met het omringende bouwblok. Op die manier kwamen ook veel gegevens aan het licht die van belang waren voor andere onderzoeken, die in dezelfde periode in het bouwblok plaats vonden en die verband bleken te hebben met klooster en/of weeshuis (afb. 124). Als eerste dient genoemd te worden het gedegen onderzoek in de Mieropskameren (Springweg 110-130) door B. Klück (zie *Kroniek* 1978-1980, MBOU 1981-3, 65-74 en *Kroniek* 1981, MBOU 1982-2, 69-74). Daarbij kwamen o.a. verschillende elementen van de voorafgaande kloosterbebouwing tevoorschijn. Verder zijn waarnemingen gedaan tijdens de rehabilitatie van de panden Springweg 104-108 en onderzoek in het voormalige „Sieckhuys“ (zie hierna onder Springweg 100) en aan de tussengelegen Weeshuispoort (zie *Kroniek* 1981, MBOU 1982-2, 68-69 en hierna onder Springweg 102). Allerlei besluiten en notulen die op bovengenoemde bouwdelen betrekking hebben werden teruggevonden, alsmede een aantal bestekken, begrotingen en bouwtekeningen uit 1612-1619.

Aan de andere zijde van het blok werd bouwhistorisch onderzoek verricht in het pand Oude Gracht 243. Hiervan werden de besluiten en overwegingen bij de bouw in 1641 en het complete bestek teruggevonden, op grond waarvan W. Annema de bestekte-

kening geheel kon reconstrueren (afb. 128). Ongeveer tezelfder tijd speelde zich de restauratie van de werfmuren voor de panden Oude Gracht 237-245 af: Diverse archivalia hadden betrekking op de werfkelders, waar in de periode vóór 1640 een vijftal huizen op de nog bestaande kelders stond.

Aansluitend op deze eerste aanzetten tot een bouwblok-onderzoek, wordt het ontginningswerk in de archieven voortgezet door de Paleografische Werkgroep op het Gemeentelijk Archief, die inmiddels de transcriptie van de Cartularia van het Regulierenklooster heeft afgerond.

A. F. E. Kipp

## 47. Oude Gracht 270

De gigantische kelder onder de Doopsgezinde kerk (excl. werfkelder ruim 26 x 8 m) kwam vrij van opslag en bood daardoor ruimte voor een onderzoekende blik (afb. 130). Zowel de grote kelder als de werfkelder blijken van middeleeuwse oorsprong te zijn. Het tongewelf van de grote kelder is gemetseld met steen van (24) x 10.5 x 5.5 cm, terwijl voor het opgaande werk moppen van 6.5 à 7 cm dikte gebruikt zijn. Het gewelf van de werfkelder is tegelijk met de werfmuur in de 18e/19e eeuw vervangen.

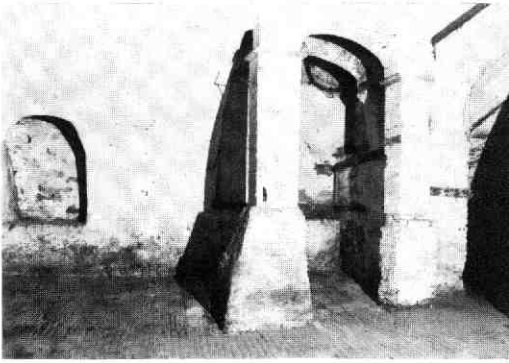
Uit de zware tussenmuur met brede, getoogde doorgangen blijkt, op grond van het moppen-metselwerk, de gelijktijdigheid van de aanleg van grote kelder en werfkelder.

In de ZW-hoek van de grote kelder valt een twee meter brede insteek op met twee troggewelfjes, die gedragen worden door een, fraai half rond gehakte, gordelboog en een portaal, waarvan de korfboog (steenformaat 25.5 x 12 x 5.5 cm) rust op pijlers (rode baksteen van 19 x 9 x 4 cm) met bakstenen impost en basement (afb. 131). Deze rond 1600 gemetselde constructie was bedoeld als toegang naar de keldertop, waarvan een sterk gesleten moppentrede onder de vulling van de opgang uitsteekt en waarvan in de zuidwand van de nis de afdruk van een viertal treden te zien is. Zowel hieruit als uit de hoog opgaande poe-



Afb. 130 Oude Gracht 270. De kelder naar het oosten gezien.





Afb. 131 Oude Gracht 270. De kelder naar het zuiden gezien. Rechts het portaal naar de vroegere keldertrap. In de nis links kwam een tweede trap uit.

ren onder de pijlers blijkt dat eertijds het vloerpeil aanzienlijk hoger lag. Het onderlinge nivo-verschil duidt er op dat de trap een hogere ouderdom heeft dan het portaal.

Ruim anderhalve meter naar links is een tweede trapnis met een in de dikte van de muur opgaande stenen spiltrap, die tot de bouw van de kerk in gebruik bleef. De noordelijke kelderwand heeft drie insteken, dicht naast elkaar (afb. 132), waarvan er zeker twee betrekking hebben op (dichtgemetselde) doorgangen naar een kelder onder de zgn. Stenen Kamer, waarvan in 1773 vermeld wordt dat hij nog van vóór de tijd dateerde dat de brouwerij „de Witte Leeuw“ hier gevestigd was. Reconstruerend kunnen we de kelder toeschrijven aan een groot, diep middeleeuws huis, met een aanbouw tegen de achterhelft van een der zijgevels, zoals dat ook voorkomt bij Oude Gracht 99 (Oudaen), Oude Gracht 114 (Drakenburg) en Oude Gracht 219 (zie aldaar in deze Kroniek).

De vloer, die in de brouwerij-tijd verlaagd werd, is opmerkelijk door de verschillende vormen van bestra-



Afb. 133 Oude Gracht 270. De keitjesvloer langs de noordwand van de kelder.

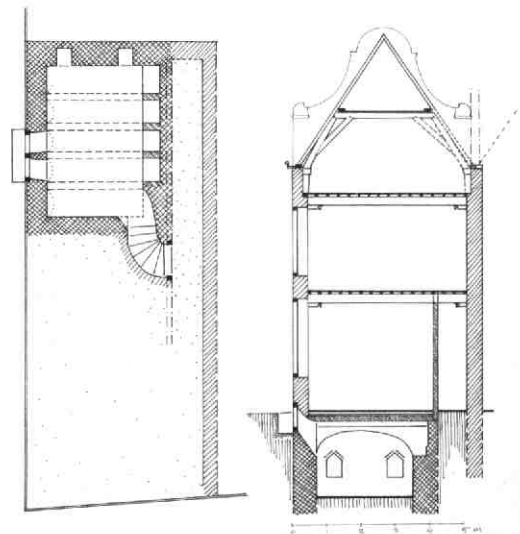


Afb. 132 Oude Gracht 270. De kelder naar het westen (werfkelder) gezien. Vooraan rechts een doorgang naar de kelder van de in de 18e eeuw vervangen „Steenen Kamer“. De zware balk is een overblijfsel van de brouwerij „De Witte Leeuw“.

ting die toegepast zijn: vleilagen van moppen, stroken met klinkertjes-bestrating en, langs de noordwand, een strook van bijna 13 m x 1.25 m met veldkeitsjes, gelegd in vakken, afgewisseld met banen van grotere keien (afb. 133).

Van de brouwerij-inventaris is een zware grenen dwarsbalk tegen het gewelf overgebleven met een halfopen gat, waarin een verticale as geplaatst kon worden; een verdwenen balkstuk dat middels wiggen in beugels vastgezet werd, completeerde het asgat. Bij de bouw van de Doopsgezinde kerk is het gewelf in de lengte-as gesteund met kolommen en werd t.p.v. de westwand van de kerkzaal een dwarsmuur met brede doorgangen gebouwd. *Bart Klück*

## 48. Oude Gracht 365

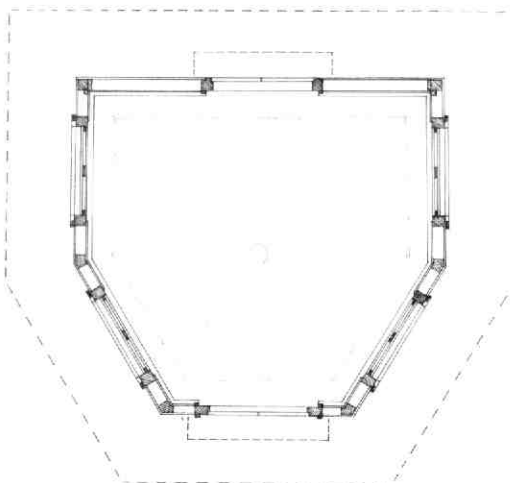
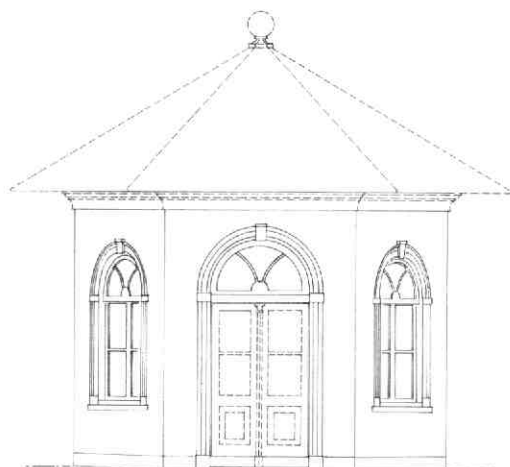


Afb. 134 Oude Gracht 365. Plattegrond van de kelder met mini-troggewelven op gordelbogen, en doorsnede door het middeleeuwse huis naar het westen. Tek. A. F. E. Kipp.

Het hoekhuis Oude Gracht 365 verbergt achter zijn 18e eeuwse klokgevel een middeleeuws huis van twee lagen, dat oorspronkelijk wellicht een houten voorgevel had. De moer- en kinderbalklagen hebben getande peerkraalsleutelstukken, waarvan de detailtekening op een datering rond 1500 wijst. De kap met eiken krommers en ingekraste telmerken sluit daarop aan.

Opvallend is dat zich alleen onder het achterste deel van het huis een kelder bevindt, die, gezien zijn geringe breedte, misschien in aanleg tot een oudere fase behoort (afb. 134). Het is een merkwaardige mini-uitgave van het keldertype met troggewelven op gordelbogen: vijf vakken op een grondvlak van 4.35 x 2.80 m! Vermoedelijk gaat het hier om een jongere invulling in een middeleeuwse kelder. *A. F. E. Kipp*

## 49. Oude Kerkweg



Afb. 135 Oude Kerkweg 15. Theekoepel. a: voor-aanzicht. b; plattegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

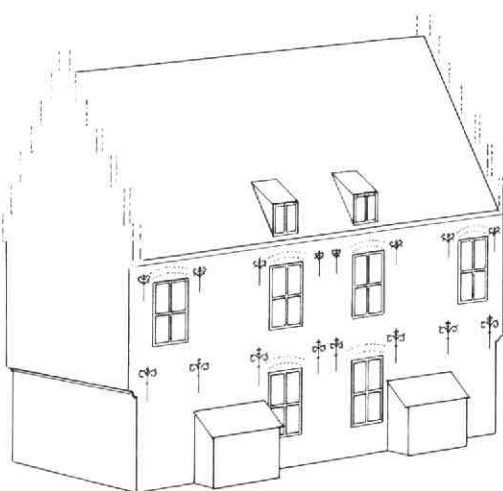
Achter een rijtje oude kantonnierswoningen uit 1846 aan de Oude Kerkweg (een deel van het jaagpad langs de Vaartse Rijn), staat een houten empire theekoepel verstoep, daterend van kort na 1800 (afb. 135). Oorspronkelijk hoorde deze koepel bij een iets noordelijker gelegen buiten van de familie Van Rappart, „ovenheer“ van „Ruimzicht“, een der grote steenbakkerijen aan de Vaartse Rijn. Later werd hij i.v.m. de bouw van de Julianabrug, als ware het een schuur, overgebracht naar zijn huidige standplaats achter Oude Kerkweg 14.

Deze theekoepel aan de Vaartse Rijn vormt samen met die van „Rosendael“ aan de Vecht en van „Oog in Al“ aan de Leidsevaart het laatste drietal van een grote reeks theekoepels in allerlei vormen en maten in en rond Utrecht, en als zodanig is hij een zeldzaam rudiment geworden.

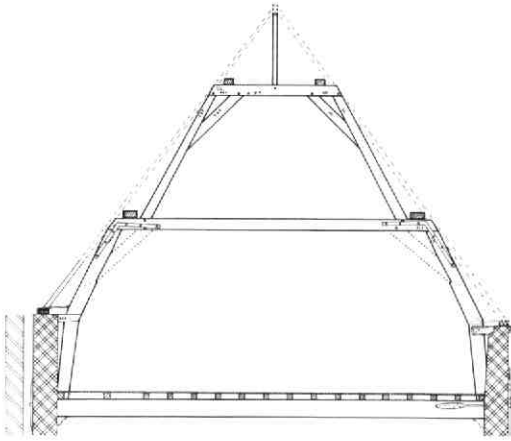
De theekoepel heeft een rechte achterwand en schuine hoekvlakken aan de voorzijde. In de schuine vlakken bevinden zich twee empire rondboogvensters als flankering van de eveneens rondboogvormige deurpartij. Het interieur is afgewerkt met een beschildering die op de wanden een lambrisering en op het plafond lijstwerk suggereert. In de achterwand bevond zich een dubbele deurpartij. De buitenzijde is geheel voorzien van een verticaal beschot. Sedert (of reeds voor?) de overplaatsing heeft het oorspronkelijke dak plaatsgemaakt voor een plat dak. *A. F. E. Kipp*

## 50. Pauwstraat 30

Een grondige opknappbeurt van dit huis bood gelegenheid de balklaag van de verdieping en de kapconstructie te ontdoen van board en schrootjes, zodat een redelijke indruk verkregen kon worden van de oorspronkelijke opzet van het pand. Zowel de begane grond als de verdieping hebben een balklaag, be-



Afb. 136 Pauwstraat 30/Predikherenstraat 24. Reconstructie van de toestand omstreeks 1550. Tek. B. J. M. Klück.



Afb. 137 Pauwstraat 30. De eiken kapconstructie. Tek. B. J. M. Klück. De kromgegroeide en bijgehakte spantbenen zijn behalve met blokkeels, ook nog met haakankers aan de muurplaat gekoppeld. De dekbalk van het bovenste juk vertoont sporen van eerder gebruik. De nokstijl is altijd ongeschoord geweest. Links is de osendrop tussen dit pand en Loeff Berchmakerstraat 21.

staande uit eiken moer- en kinderbinten, op de begane grond nog met (omtimmerde) sleutelstukken. Tegen de gemeenschappelijke muur met Predikherenstraat 24 vertonen beide balklagen een uitzonderlijk grote schouw-raveling, waarbij de gedachte opkomt dat de begane grond geen gewone haard had, maar een grote stookplaats voor een smederij of een oven, waarvan het rookkanaal achter de verdiepingshaard langs liep. De plaats van de verdwenen, oorspronkelijke (spil)trap kon vastgesteld worden tussen de moerbalken, tegen de noordmuur.

De kinderbinten, die tegen de 19e eeuwse westgevel eindigen, rusten niet op een strijkbalk, en zij vertonen evenmin sleufjes van kopschotjes zoals overal elders boven de balken. Zij blijken ongelijk afgezaagd te zijn en liepen oorspronkelijk buiten het huidige gevelvlak door, zodat we kunnen vaststellen dat het huis oorspronkelijk een overkragende gevel aan de Loeff Berchmakerstraat had (afb. 136). Voor de nieuwe gevel werd de kap afgewolfd. Nog origineel is de eiken kapconstructie, waarvan de stapelspanten gemerkt zijn met III en IIII: spant I en II moeten we in Predikherenstraat 24 zoeken. Een vermeldenswaard onderdeel is de (eveneens genummerde) nokstijl, die de later vervangen noggording steunt (afb. 137). Uit aanwijzingen op de wormplaat is af te leiden dat een dakkapel tot de oorspronkelijke opzet hoort. Boven de gevel aan de Pauwstraat ligt de muurplaat op een uitkragende, kwartrond geprofileerde rollaag.

Ook uit de sierankers van deze gevel blijkt dat dit huis tegelijk met Predikherenstraat 24 is gebouwd. Deze rijke ankers, kenmerkend voor het midden van de 16e eeuw, zijn in twee typen uitgevoerd. Heel subtiel zijn de strijkbalkankers van de verdieping: zij zijn iets gedrongen om de onderbreking van het gevelritme te



Afb. 138 Pauwstraat 30. Overzicht naar het noord-oosten. Het eerste anker van de verdieping is in de 19e eeuw herplaatst.

verzachten (afb. 138). Van de vensters in deze gevel heeft alleen Predikherenstraat 24 op de begane grond het oude kozijn bewaard (oorspronkelijk een kruiskozijn).

In de 16e eeuw gold dit stukje Pauwstraat als een apart straatje, Hanentret genaamd (Van der Monde II, 190). De betekenis van deze naam blijkt uit vergelijking met bijv. de uitdrukking „een hanetree“ in het Limburgse dialect, waarmee een korte afstand wordt aangeduid.

LIT : N. v. d. Monde, Beschrijving van de pleinen, straten . . . der stad Utrecht II, Utrecht 1845.

Bart Klück

## 51. Pieterskerkhof 10-11

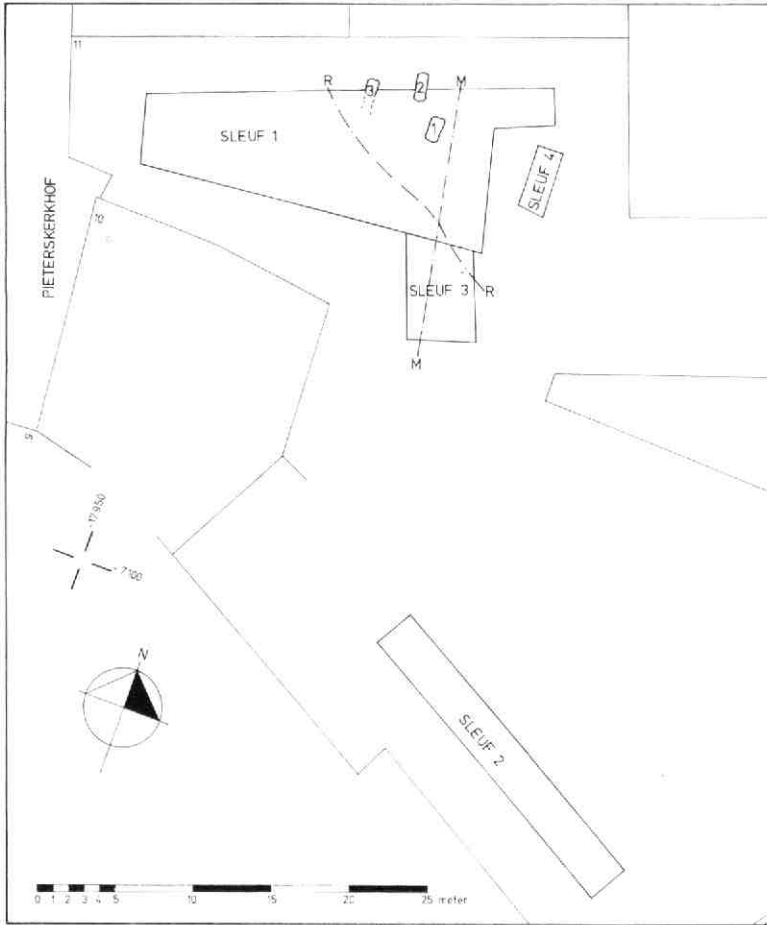
### Inleiding

Van 19 januari t/m 24 januari werd, voorafgaand aan de renovatie en gedeeltelijke nieuwbouw van de openbare basisschool aan het Pieterskerkhof 10/11, het door funderingswerkzaamheden bedreigde gedeelte van dit terrein archeologisch onderzocht (afb. 139). Het opgravingsterrein bevindt zich in de bocht van de Kromme Nieuwe Gracht en ligt circa 175 m ten oosten van het Romeinse castellum op het Domeplein.

Doel van dit onderzoek was o.a. vast te stellen of de Kromme Nieuwe Gracht terug te voeren is op een (Romeinse) rivierloop en of er sporen van de Romeinse vicus (burgerlijke nederzetting) te vinden waren. Behalve een antwoord op deze vragen, bleek de bodem echter nog veel meer in petto te hebben.

### De opbouw van de grond

De bovenste meter grond was zodanig door sloopwerkzaamheden verstoord, dat daarin geen sporen



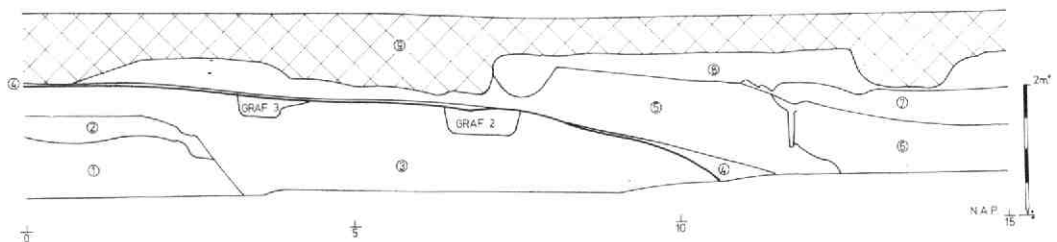
Afb. 139 Pieterskerkhof 10-11. Situatie van het opgravingsterrein, waarop de sleuven zijn aangegeven. Tek. A. A. J. Dröge. 1, 2 en 3: vroeg-Frankische graven. R: de romeinse oever. M: de 12e eeuwse oever.

meer aanwezig waren. Onder de sloopvoor bleek de grond echter zeer lang ongeroerd te zijn gebleven als gevolg van het feit dat het terrein eeuwenlang de tuin is geweest van het nu nog bestaande claustraal huis van St. Pieter (Kromme Nieuwe Gracht 33).

Op afb. 140 is het (vereenvoudigde) noordprofiel van sleuf 1 te zien. Op natuurlijke rivierafzettingen (1) lag een ophogingspakket (2), dat aan de hand van aarde-

werkscherven en een aantal romeinse munten tussen het eind van de 1e en de eerste helft van de 2e eeuw gedateerd kan worden. Enkele van deze munten zijn te zien op afb. 141 a en b: de oudste munt is een sestertius van Augustus (27 v. Chr.-14 n. Chr.); de jongste een as van Vespasianus (69-79 n. Chr.).

Door rivieractiviteit is een deel van deze ophoging weggeslagen, waarna opnieuw - op, en aansluitend

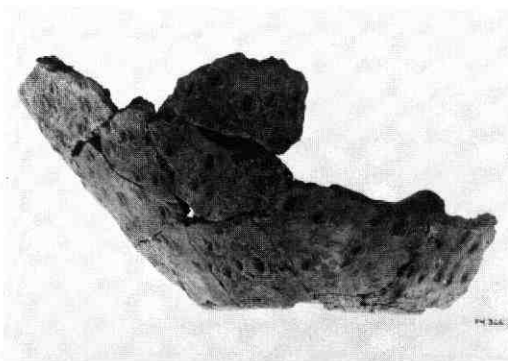


Afb. 140 Pieterskerkhof 10-11. Schematisch en verkort weergegeven noordprofiel van sleuf 1. Tek. A. A. van Berkel en A. A. J. Dröge. 1: rivierafzettingen. 2: oudere romeinse ophoging. 3: jongere romeinse ophoging. 4: erosieniveau. 5: rivierafzettingen en beschoeiing, 12e eeuw. 6 en 7: rivierafzettingen, late 12e eeuw. 8: in de late middeleeuwen verspitte grond. 9: recente verstoring.



Afb. 141 Pieterskerkhof 10-11. Romeinse munten uit de ophogingslagen. Foto F. Kneefel. a: sestertius van Augustus (27 v Chr. - 14 n Chr.). b: as van Vespasianus (69-79). c: sestertius van Marcus Aurelius (161-181).

aan, de restanten van de eerste ophoging - sedimentatie en aanplemping heeft plaatsgevonden (3). Uit twee vlak boven elkaar gelegen lagen in deze laatste ophoging zijn houtskoolmonsters genomen, waarvan middels C14 bepalingen dateringen zijn verkregen. De datering van de onderste laag is 400-100 v. Chr. (GrN-11340: 2200 ± 80 BP); het bovenste pakket werd tussen 1 en 120 n. Chr. gedateerd (GrN-11341: 1930 ± 50 BP). Beide dateringen wijken nogal af van de archeologische datering van dit ophogingspakket (zie hierna). Aangenomen moet worden, dat het houtskool eerder in de grond is terechtgekomen en



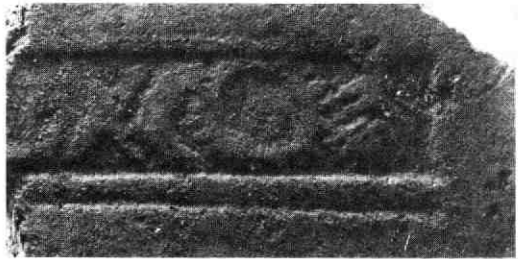
Afb. 142 Pieterskerkhof 10-11. Fragment van een inheemse kookpot, versierd met vingertopindrukken. Foto F. Kneefel.

dat deze grond ter ophoging in de late 2e of vroege 3e eeuw van elders is aangevoerd.

De oostelijke begrenzing van deze ophoging bestond uit een ZO-NW georiënteerde beschoeiing, die niet in het profiel zichtbaar was. De schamele resten van deze oeverversterking werden op een dieper niveau vóór dit profiel aangetoond.

Opvallend was, dat in de oudere ophoging (2) veel inheemse scherven werden gevonden, waaronder een groot aantal fragmenten van een pot, die met vingertopindrukken was versierd (afb. 142). In de jongere ophoging (3) kwam inheems aardewerk vrijwel niet voor. Daarentegen werden in deze laag wel veel fragmenten van Romeinse dakpannen (vnl. tegulae) en rivierkeien aangetroffen, die wellicht gebruikt zijn bij de versterking van de rivieroever. Op een tweetal tegulae kwam het stempel van het 10e legioen (L X G) voor (afb. 143). Dit legioen is tussen 70 en 105 n. Chr. in Nijmegen gelegerd geweest.

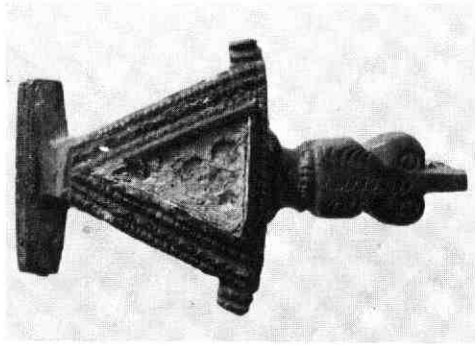
De jongere ophogingsfase kon op grond van aardewerkscherven, maar vooral door metaalvondsten, in de tweede helft van de 2e eeuw gedateerd worden. Een sluitdatum voor deze ophoging werd geleverd door twee munten van Marcus Aurelius (161-181; afb. 141-c). Uit deze laag komt ook een bijzondere fibula (afb. 144), die oorspronkelijk met email was ingelegd en die gedateerd moet worden in de 2e en de eerste helft van de 3e eeuw (van Buchem, 1941, pl XIV, nr 26-28).



Afb. 143 Pieterskerkhof 10-11. Fragment van een Romeinse dakpan (tegula) met stempel in reliëfletters in rechthoekig verdiept kader. Foto F. Kneefel.

Uit de dateringen van de twee ophogingslagen kunnen we een datering voor de Romeinse overstroming(en) afleiden. Deze moet(en) plaats hebben gevonden in de tijdsperiode tussen enerzijds de oudere, anderzijds de jongere ophoging, d.w.z. rond het midden van de 2e eeuw n. Chr. In de jongere ophogingsfase werden enkele begravingen uit de 5e of 6e eeuw gevonden (zie hierna).

De top van de Romeinse ophoging en het bij de begravingen behorende loopvlak zijn ten gevolge van grote overstromingen in de 12e eeuw verdwenen. Het erosieniveau (4) en de onmiddellijk hieroverheen afgezette zand- en kleilagen (5) zijn wel aangetroffen. Hieruit was af te leiden dat de rivier in deze tijd hier een andere richting had gekregen: de oriëntatie was nu bijna N-Z. In de 12e eeuwse afzettingen werden, naast Romeinse en vroeg middeleeuwse scherven een paar fragmenten pingsdorp gevonden die



Afb. 144 *Pieterskerkhof 10-11. Romeinse fibula met geëmailleerde beugel. De naaldhouder heeft de vorm van een cicade. 2e- tot eerste helft 3e eeuw. Foto F. Kneefel.*

vóór het midden van de 12e eeuw gedateerd moeten worden. Een elders op het opgravingsterrein aangetroffen palenrij bewees dat ook deze middeleeuwse rivieroever een beschouwing had. Het hierboven beschreven profiel heeft veel duidelijk gemaakt omtrent het gedrag van de rivier die hier gestroomd heeft en omtrent minstens twee overstromingen, zowel in de Romeinse tijd als in de 12e eeuw.

#### *De vroeg-middeleeuwse begravingen*

Totaal onverwacht was de vondst van een drietal begravingen uit de vroeg-Frankische tijd. Deze zullen zeer waarschijnlijk tot een grafveld hebben behoord, waarvan de omvang onbekend is. Gevonden werd een incompleet skelet van een volwassene: slechts de onderbenen en de voeten waren bewaard gebleven (graf 3) en twee graven die skeletten bevatten van kinderen (graf 1 en 2). Alle drie waren ze met het hoofd naar het zuiden begraven. Graf 1, dat ten gevolge van de 12e-eeuwse erosie gedeeltelijk was vernietigd (onderbenen en voeten waren verdwenen), was van een kind dat als grafgiften een glazen kommetje aan het voeteneinde en een been kam in de linkerhand had meegekregen (afb. 145). De datering van dit graf is op grond van het kommetje te stellen in de late 5e tot midden 6e eeuw (Rademacher 1942, 318, pl 165.2). Graf 2, dat even-

eens aantasting door de middeleeuwse erosie vertoonde, had als bijgaven (afb. 148) een, helaas incomplete, spitsbeker rechtop aan het hoofdeinde, een kam naast de rechter heup en een bijl op de rechter knie (afb. 146). De spitsbeker kan gedateerd worden tussen 450 en 600 n. Chr. Op grond van de vondstomstandigheden en de bijgaven kan ook dit graf in de late 5e of vroege 6e eeuw gedateerd worden (Pirling 1966, 150, nr. 231).

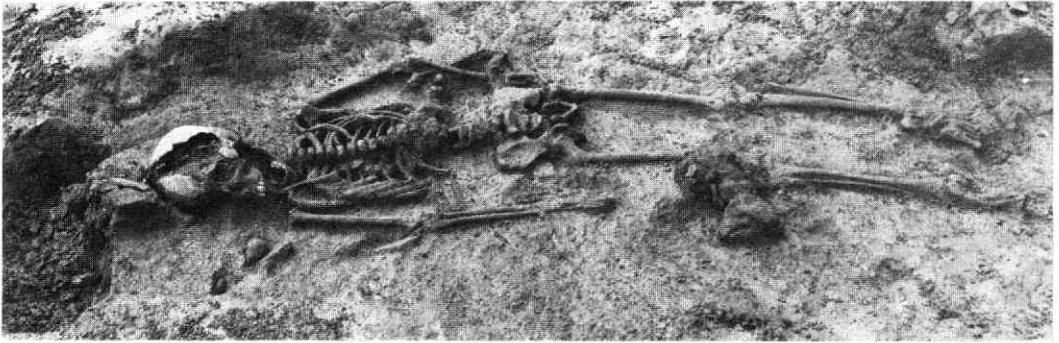
De bijl werd in het graf aangetroffen als een grote klomp roest. Een röntgenfoto maakte duidelijk dat daarin de bijl nog vrijwel compleet bewaard was gebleven (afb. 147). De bijl is een zg. „franciska”, een werpbijl, die oorspronkelijk een korte, houten steel gehad heeft. In de nabijheid van graf 1 is in het 12e eeuwse erosieniveau een tweede, vrijwel identieke bijl gevonden. Het is heel wel mogelijk dat deze bijl oorspronkelijk bij dit graf heeft behoord. In graf 3 werden geen bijgaven gevonden.

Aan de hand van de goed behouden gebitten van de skeletten van graf 1 en 2 is de leeftijd van overlijden van beide individuen redelijk accuraat vast te stellen. In beide gevallen is sprake van een wisselgebit, d.w.z. dat er zowel tijdelijke (melkelementen) als blijvende gebitselementen aanwezig zijn en dat het wisselproces nog niet was voltooid. De melksnijtanden hebben in de onder- en bovenkaak plaats gemaakt voor hun blijvende opvolgers terwijl de melkchoektanden en melkkiezen nog aanwezig zijn en tot op het moment van overlijden in functie waren. Achter de melkkiezen bevinden zich de blijvende eerste kiezen die - getuige de slijtagefacetten op de kauwvlakken - enkele jaren gefunctioneerd hebben bij het kauwproces; zij breken op de leeftijd van zes jaar door. De blijvende tweede kiezen zijn weliswaar zichtbaar, maar nog niet - respectievelijk nauwelijks - doorgebroken. Deze kiezen plegen op twaalf-jarige leeftijd door te breken en in functie te komen. Uit het doorbraakstadium van deze elementen blijkt dat het kind van graf 1 ongeveer elf jaar oud is geworden, dat van graf 2 circa tien jaar.

De melkelementen vertonen een vrij aanzienlijke slijtage; dat is karakteristiek voor oude populaties en wijst op het gebruik van voedsel met een grove fysieke structuur. De gebitten vertonen geen tandbederf en ook geen sporen van andere pathologische



Afb. 145 *Pieterskerkhof 10-11. Graf 1, gezien naar het oosten.*



Afb. 146 Pieterskerkhof 10-11. Graf 2 met bijgraven, gezien naar het westen.

processen gedurende het leven.

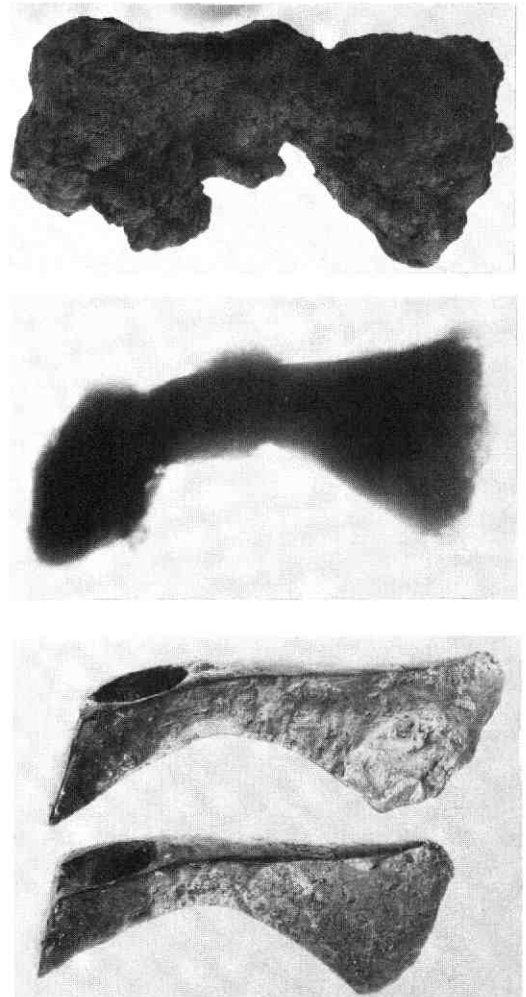
Zoals in het voorgaande is aangetoond, moet de overstroming in de 12e eeuw een aanzienlijke hoeveelheid grond hebben weggeslagen. In het grafveld van Elst (U), dat gedeeltelijk gelijktijdig is met de Utrechtse begravingen, werd waargenomen dat de onderkanten van de grafkuilen zich tot op 1.50 m beneden het toenmalige maaiveld bevonden (mededeling van drs. W. J. van Tent). Dit gegeven maakt - onder het nodige voorbehoud - een herleiding van de hoogte van het 6e eeuwse maaiveld ter plaatse van het Utrechtse grafveld tot ca 3.20 + NAP mogelijk. Dat is niet veel lager dan het huidige maaiveld van 3.40 + NAP.

#### Conclusies

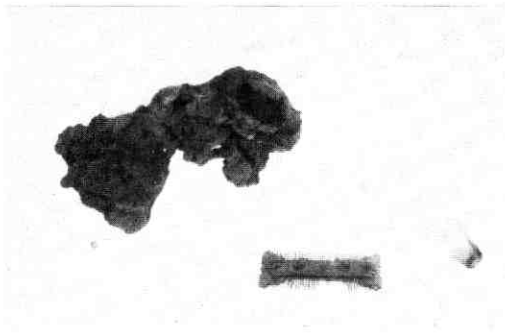
In Utrecht is een deel van een vroeg-Frankisch grafveld gevonden. Ten gevolge van de 12e eeuwse overstroming is een laag grond van circa één meter dikte verspoeld. Ook is door deze overstroming vermoedelijk een deel van het grafveld verdwenen. De grote ophogingslagen uit de 13e eeuw, die elders in Utrecht vaak aangetroffen worden, zijn hier niet aanwezig. De stroomrichting van de rivier was in de romeinse tijd vrijwel ZO-NW (afb. 139). Pas in de 12e eeuw is daar door overstromingen verandering in gekomen; de oeverlijnen uit die tijd zijn N-Z gericht. Aangenomen mag dan ook worden, dat de huidige loop van de Kromme Nieuwe Gracht niet is terug te voeren tot de romeinse tijd, maar dat die (grotendeels) het gevolg is van 12e eeuwse overstromingen. Dat zou overigens betekenen dat een deel van de immunitet van St. Pieter (ontstaan ca 1040) door het water is weggeslagen. In historische bronnen wordt hiervan geen gewag gemaakt.

De vraag of ter plaatse van het opgravingsterrein een deel van de romeinse vicus gelegen heeft, moet negatief beantwoord worden. Er zijn geen duidelijke bewoningssporen uit de romeinse tijd aangetroffen. De sporen van romeinse activiteit hier ter plaatse bestaan uit ophogingslagen met vele scherven en metaalvondsten en restanten van een oeverbeschoeiing uit deze tijd. We bevinden ons hier zeer waarschijnlijk aan de rand van de romeinse bewoning, die onder de Pieterskerk en verder westwaarts, richting Domplein gezocht moet worden.

Het belangrijkste resultaat van deze opgraving is, dat



Afb. 147 Pieterskerkhof 10-11. Van roestklomp tot bijl: a: de bijl in de staat zoals hij in graf 2 werd aangetroffen. Foto F. Kneefel. b: de röntgenopname. Foto Instituut voor Veterinaire Pathologie RU Utrecht. c: de bijlen na conservering door J. Pypey. Foto F. Kneefel. De onderste bijl komt uit graf 2.



Afb. 148 Pieterskerkhof 10-11. De inventaris van graf 2 zoals die eruit zag vóór de conservering van de bijlen. Van links naar rechts: de bijl, het kammetje, het fragment van de spitsbeker. Naar een dia van F. Kneefel.

de grote archeologische lacune in Utrecht tussen de Romeinse periode en de 10e eeuw, gedeeltelijk is opgevuld. Op grond van de gevonden graven mag aangenomen worden dat er in de 5e/6e eeuw op niet al te grote afstand daarvan bewoning is geweest. Dit gegeven, gecombineerd met de vermelding in schriftelijke bronnen van de verwoesting door de Friezen van het zgn kerkje van Dagobert in 640, doet de lacune zelfs veel kleiner worden. Nu gebleken is dat door de 12e eeuwse overstromingen veel sporen juist uit deze „donkere“ periode verdwenen zijn, dient rekening gehouden te worden met de mogelijkheid dat ook elders in de stad iets dergelijks gebeurd is. Opmerkelijk is dan wel dat tot nu toe vrijwel niets van het verspoelde materiaal uit de 4e tot 10e eeuw is teruggevonden.

Wij zijn prof. dr. C. Isings (Archeologisch Instituut RU Utrecht) erkentelijk voor de determinatie en datering van het vroeg-middeleeuws glaswerk; drs. Goedegebure (Instituut voor Veterinaire Pathologie RU Utrecht) voor het vervaardigen van de röntgenfoto's van de bijlen en de heer J. Ypey (ROB, Amersfoort) voor de conservering ervan.

LIT : H. J. H. van Buchem, De fibulae van Nijmegen, I, Nijmegen 1941. H. L. de Groot, T. J. Hoekstra, M. Montforts en R. de Zwarte, Utrecht, Pieterskerkhof. Archeologisch Nieuws. BKNOB 1982-2/3, 173-176. R. Pirling, Das Römisch-Fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep I, Berlin 1966. F. Rademacher, „Fränkische Gläser aus dem Rheinland“, Bonner Jahrbücher 147 (1941), 285-344.

H. L. de Groot/M. Montforts/Tj. Pot

## 52. Springweg 8

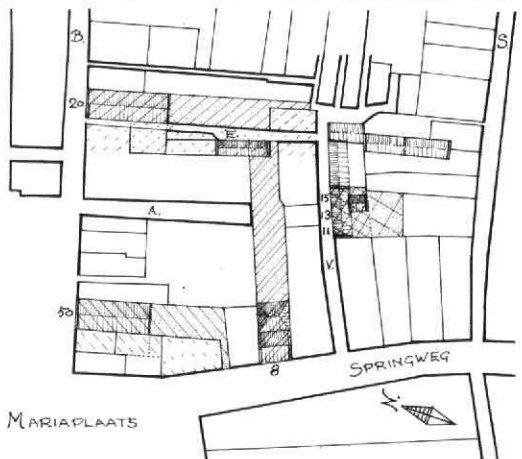
Dit vier traveeën brede huis staat als een vreemd, grootschalig element temidden van de in het algemeen veel bescheidener bebouwing langs de Springweg. Ook het grote bijbehorende perceel, dat achter de percelen van de Mariastraat doorliep tot aan de



Afb. 149 Springweg 8. Vogelvlucht-reconstructie van het middeleeuwse voorhuis en het 17e eeuwse achterhuis, gezien van achteren. Tek. A. F. E. Kipp.

Eloyensteeg, wijst op een oude uitzonderingspositie (afb. 150).

Hoewel het huis aan duidelijkheid heeft ingeboet door een verbouwing in 1923, waarbij de daken werden vervangen door een extra verdieping met plat dak, is het overigens nog vrij compleet bewaard. Voordien was duidelijk zichtbaar dat het pand in feite uit twee delen bestond: een fors middeleeuws voorhuis van twee hoge etages op een ruim boven het straatpeil uitstekende kelder, met een dak evenwijdig aan de straat en gevat tussen twee (grotendeels nog



Afb. 150 Springweg 8. De middeleeuwse hoofdpercelering in de omgeving van Springweg 8 volgens de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. 1: het opvallend diepe perceel van Springweg 8. 2: het oorspronkelijke perceel van Vissersteeg 11-13-15. 3: de vermoedelijke latere uitbreiding van dit perceel. 4: het perceel van Boterstraat 20. 5: de mogelijk oorspronkelijke omvang van dit perceel. 6: het perceel van Mariaplaats 50. B: Boterstraat. E: Eloyensteeg. A: Alendorpsteeg. V: Vissersteeg. S: Strosteeg.



bestaande) trappevels; en een eveneens royale achterbouw, mogelijk van 17e eeuwse oorsprong, met een groot tentdak en een momenteel niet toegankelijke kelder (afb. 9 en 149).

Bij een midden 18e eeuwse verbouwing kreeg het huis vermoedelijk pas zijn tegenwoordige entreepartij en zijn tot achter doorlopende gang, alsmede rococo stucwerk in de gang en in de grote kamers op de beganegrond.

A. F. E. Kipp

## 53. Springweg 21: Het Duitse Huis

### Inleiding

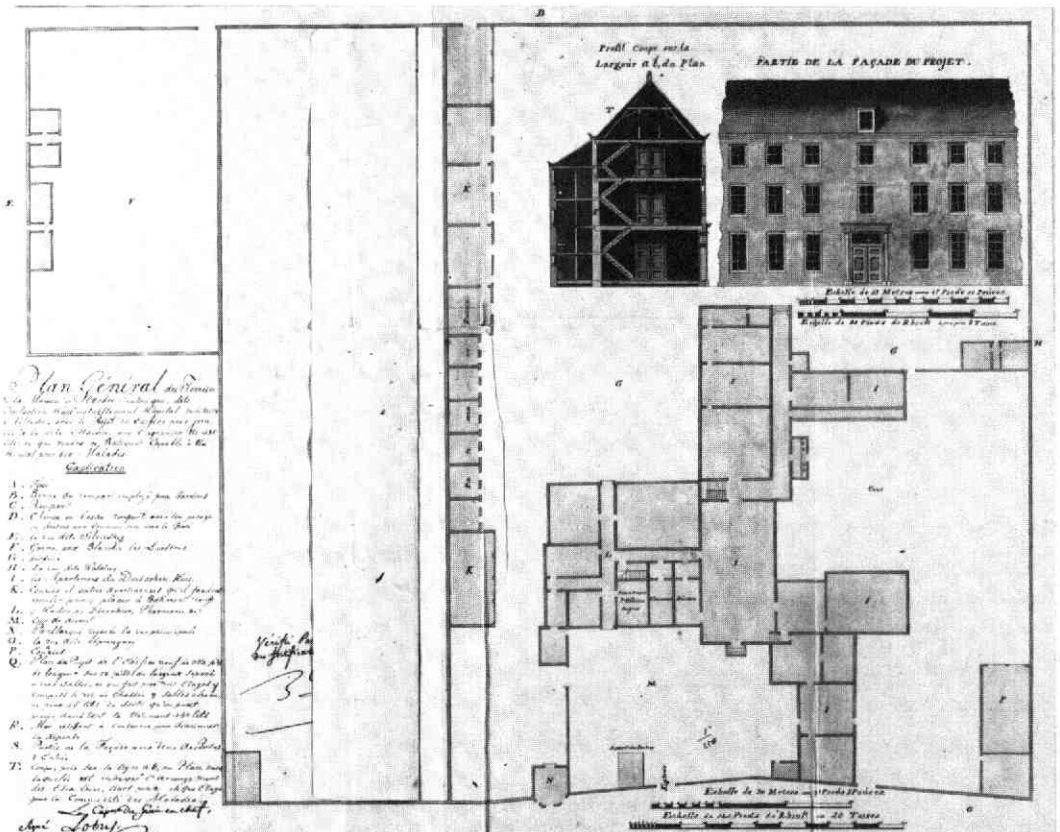
In het kader van een afstudeerproject aan de TH Delft (richting architectuur en restauratie) werd het complex van het Duitse Huis te Utrecht aan een onderzoek onderworpen. Daarbij werd bouwhistorisch onderzoek in het complex zelf gecombineerd met onderzoek in het eigen archief van de Ridderlijke Duitse Orde, in het Algemeen Rijksarchief, het Rijksarchief in de provincie Utrecht en het Gemeentelijk Archief Utrecht. Men lette erop dat het complex beschreven wordt vanaf de Springweg, waar zich de oude voorzijde bevindt.

### Het ontstaan van de Duitse Orde en de stichting van de Balije Utrecht

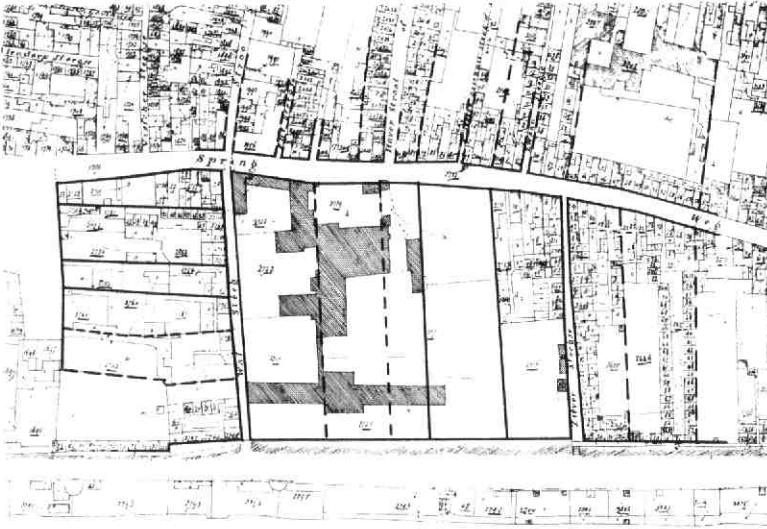
De Ridderlijke Duitse Orde dankt haar ontstaan aan het tijdelijk hospitaal in het christelijke legerkamp vóór Akko, dat Duitse kooplieden uit Bremen en Lübeck in 1190 voor hun landgenoten stichtten. Reeds in 1191 werden de verplegers onder bescherming van de paus gesteld. Na de verovering van Akko kreeg het hospitaal een vaste vestigingsplaats in die stad. In 1198 werd een strijdbare broederschap aan het hospitaal verbonden om het Heilige Land te verdedigen en de pelgrims te beschermen.

In de 13e en 14e eeuw maakte de Orde een periode van grote bloei door, o.a. door de vele schenkingen.

De eerste goederen in het Nederlandse gebied lagen bij Dieren en Utrecht. Aanvankelijk behoorden ze tot de kamergoederen van de Hoogmeester. In 1231 kwam de Balije Utrecht tot stand, toen een huis en hofstede buiten de stad Utrecht aan de orde geschonken werd. In 1232 begon de eerste commandeur op deze hofstede een convent te bouwen, waar de Ridder bleven tot het midden van de 14e eeuw. In 1348 werd n.l. begonnen met de bouw van het royale Duitse Huis aan de Springweg, dat tot aan het begin van de 19e eeuw diende als hoofdhuis van alle in het Sticht



Afb. 151 Springweg 21, Duitse Huis. Tekening van de Genie uit 1811, met de flap omhoog. ARA Kaartenafd. OPGO U 14B.



Afb. 152 Springweg 21, Het Duitse Huis. Detail van de kadastrale minuut van 1832. Met dikke, gebroken lijnen zijn de oude perceelsgrenzen aangegeven.

Utrecht, Holland, Zeeland, Friesland en Gelderland gelegen goederen van de Orde.

*De 14e eeuw; vestiging van de Ridders aan de Springweg*

J. J. de Geer van Oudegein vermeldt over de vestiging van de Ridders aan de Springweg: „Bisschop Jan van Arkel verkocht daartoe met toestemming zijner prelaten en kapittelen aan de Duitsche heeren een in de Springwijk gelegen en tot zijne tafelgoederen behoorend erf, waar tot dusver, naar het schijnt, zijne stallen waren gevestigd geweest. Hierbij verkregen onze Ridders door ruil ook nog een viertal hofsteden van het kapittel van St. Pieter en het heiligengeesthuis binnen Utrecht, teneinde die in hun timmering te begrijpen". Op 31 januari 1347 gaf de stad Utrecht aan de broeders van het - verwoeste - Duitse Huis buiten haar muren, verlof voortaan binnen de stad te wonen en zich aan de Springweg te vestigen, . . . ende so wes dat hem ghegheven is, iof ghegheven wart, ghecoft hebben ende noch copen sellen van husinghe ende van eijgheliken erve, ghelegen tusschen der heren steghe van sinte Mariën, die neffen der Strostege leghet op te weste side van der straten ende tusschen der hofstede, die neffen der Swaensteghe leghet, dat si daer eigendom of ontfanghen moghen heur ende horen convente eweliken te bliven ende hare gadinghe daer op te timmeren. Ende wi noch onse stat en sellen darentusschen ghene steghe moghen legghen ten si bi horen wille . . ."

In het citaat uit De Geer is sprake van stallen, die door de bisschop verlaten werden. Wanneer nu deze bebouwing zich nog op het pas verkregen terrein van de Ridders bevond, konden ze die opnemen in hun nieuwe complex. Het is nl. goed mogelijk dat deze stallen dezelfde zijn als die, welke op een ontwerptekening van de Genie uit 1811 voorkomen en daar als „en ruïne" aangegeven worden (afb. 151). Deze gebouwen

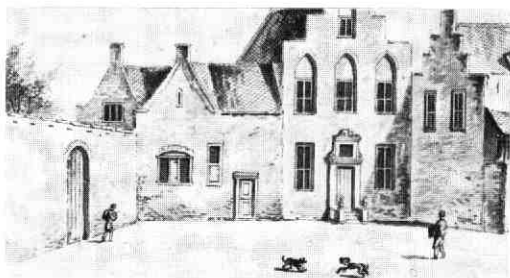
liggen tegen een voormalige grens van een hofstede aan, midden op het terrein. Thans resteert nog een losstaand bijgebouw, waarvan het muurwerk een datering in de 14e eeuw niet uitsluit. Dezelfde waarneming kon worden gedaan aan fundamenten die bij werkzaamheden aan een PEGUS-leiding tevoorschijn kwamen en die ten westen en in het verlengde van het bijgebouw lagen.

*De stedenbouwkundige structuur*

Door een combinatie van gegevens uit archivalia betreffende de verkaveling van het terrein in het midden van de 14e eeuw met gegevens van de genoemde plattegrond uit 1811, tesamen met die van de eerste kadastrale minuut van 1832 en van het complex zelf, zijn twee oorspronkelijke hofsteden van de hoofdstructuur binnen het blok Springweg/Stadswal/Walsteeg/Zilversteeg traceerbaar gebleken. Bovendien bestaat het sterke vermoeden dat het gehele blok was opgebouwd uit dergelijke - grote - kavels. Op de tekening van 1811 (afb. 151) zijn de twee hofsteden te herkennen, waarvan de eerste in 1347 de „hofstede, die neffen der Swaensteghe leghet" genoemd wordt. Hiermee werd het grote stuk grond langs de Zilversteeg tot aan de Wal toe bedoeld. In de loop van de eeuwen is de helft van deze hofstede afgesplitst geraakt en aan de zijde van de Springweg bebouwd. De tweede hofstede, aan de noordzijde van en naast de eerstgenoemde, had in 1811 nog de oorspronkelijke afmetingen (ca 30 x 115 m); hij was toen nog geheel ommuurd. Aan de zuid- en oostzijde van het complex blijkt de oude verkaveling aan te sluiten op de grotendeels nog bestaande perceelsgrenzen (afb. 152).

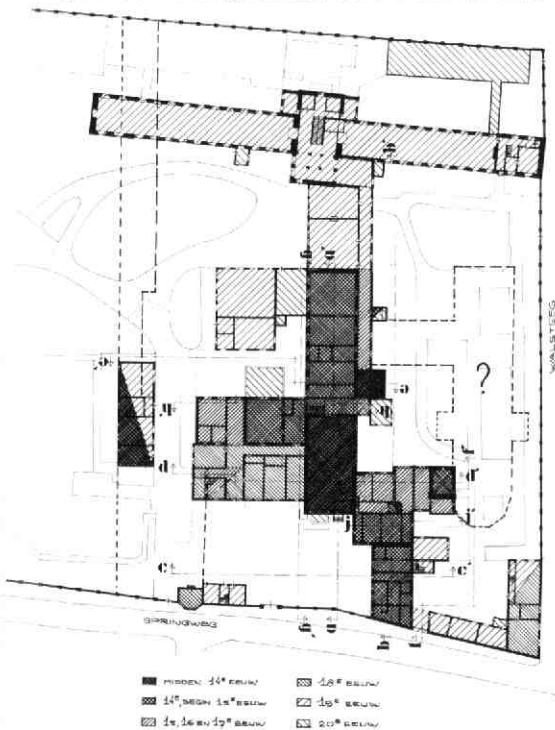
*De bouw van het nieuwe convent en de landcommanderij van de balije Utrecht*

De bouw van het Huis, met inbegrip van de grote kerk



Afb. 153 Springweg 21, Het Duitse Huis. Gezicht op het klooster van de binnenplaats uit het oosten. Tek. A. Rademaker, ca 1720 (wellicht naar een ouder voorbeeld) GAU TA La 2.5. (detail)

en wellicht enige nevengebouwen, duurde elf jaar (1348-1359) en kostte 12.000 oude schilden. Geconstateerd kon worden dat het voorste deel van de grote, nog bestaande hoofd vleugel bij deze allereerste opzet heeft gehoord. Dit deel, dat met zijn representatieve trapgevel en ingang aan de voorste binnenplaats stond (afb. 153) heeft kennelijk als woonhuis voor de Ridders gediend. Het werd later in dezelfde trant verlengd. Diverse aan- en nevengebouwen kregen in de loop van de tijd een plaats op het terrein. Tussen de kerk en de grote vleugel, die beide evenwijdig aan de Walsteeg stonden, bevond zich een twee-

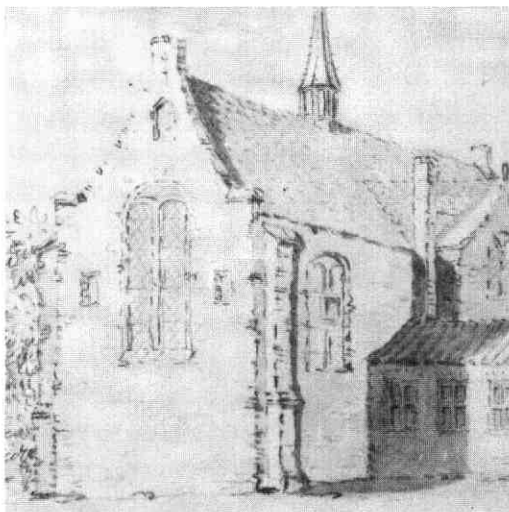


Afb. 154 Springweg 21, Het Duitse Huis. Plattegrond met globale periodisering. De verdwenen oude gedeelten zijn gestippeld weergegeven. Tek. J. A. Schuur

de belangrijke binnenplaats, de pandhof, die het middelpunt vormde van het eigenlijke kloostercomplex (afb. 154).

De kerk moet nogal fors zijn geweest, getuige een tekening van M. Brouerius uit 1730, die naar een ouder voorbeeld is gemaakt (afb. 155). Aan de nog bestaande overwelfde ruimte, die aan de zuidzijde tegen de kerk aanstond, valt af te leiden dat de goothoogte van de verdwenen kerk minstens 15 m was en dat de traveemaat ruim 5.50 m bedroeg. De kerk moet stenen ribgewelven hebben gehad en als hij éénbeukig was - zoals Brouerius hem tekende - zal hij toch minstens zeven traveeën hebben geteld, wellicht met een klein transept en zeker met een koor aan de kant van de Springweg. Dat koor schijnt door middel van een oxaal van de overige kerkruimte afgesloten te zijn geweest. Het had een drie- of vijfzijdige sluiting, daar er in de archiefbronnen met betrekking tot het dakherstel sprake is van vijf (dak)schilden.

De grote vleugel aan de zuidzijde van de voormalige pandhof heeft nog grote delen van zijn oude hoofdstructuur bewaard (afb. 156). Een van de belangrijkste onderdelen hiervan is de grote eiken kapconstructie in het voorste deel (afb. 157). Dit deel heeft nog de eiken sporenparen met twee haanhouten, waarvan de onderste zich op ongeveer halve hoogte bevindt. Om het andere spoor zijn schenkels (gewelfhouten) en hanghouten (kalven) aangebracht met het oog op de beschieting van het vroegere houten tongewelf. Bij de kapvoet is sprake van twee muurplaten die op het metselwerk rusten en waarover, op regelmatige afstand van elkaar, blokkeels zijn aangebracht. De verbinding tussen blokkeel en muurplaat is tot stand gebracht door middel van rechthoekige kepen, zowel in de muurplaat als in het blokkeel. Op de blokkeels staan de sporen en de standzonen. Om het andere sporenpaar is de stand-



Afb. 155 Springweg 21, Het Duitse Huis. Gezicht op de kerk uit het zuidwesten. Tek. M. Brouerius, ca 1730 GAU TA La 2.14. (detail)

zoon gebogen in verband met het houten tonggewelf. Waarschijnlijk staken de blokkeels oorspronkelijk verder naar buiten uit, daar ze de vroegere aankapping ondersteund zullen hebben. De dakbedekking bestond zonder twijfel uit leien, zodat er ook sprake geweest moet zijn van een beschieting aan de buitenzijde van de kap (afb. 158). Enkele eeuwen na de bouw is door de sporenkap heen een conventionele spantconstructie gevlochten, die het houten tonggewelf doorsneed. Het is dan ook aannemelijk dat dat gewelf boven de 7.50 m hoge zaal is weggenomen. De vloer van deze grote voorzaal rust op een moer- en kinderbinten constructie, die misschien in de 16e eeuw werd aangepast of vernieuwd. Aan de onderzijde is hij beschilderd met lichtgrijze of blauwachtige biezen op een witte achtergrond.

In het voorste gedeelte van de hoofd vleugel werden aan de buitenzijde van de noordgevel sporen aangetroffen van originele natuurstenen kloosterkozijnen.

De dwarsbouw, die mogelijk al in de begintijd van het convent, de westelijke afsluiting van de pandhof vormde, werd in 1841 afgebroken. Hij komt nog wel voor op de kadastrale minuut van 1831 (afb. 152). Het gebouwtje op een vierkante plattegrond, dat in de voormalige pandhof tegen de grote vleugel stond,

heeft, behalve daar waar het doorsneden wordt door de gang, zowel op de beganegrond als op de verdieping een stenen kruisribgewelf. Mogelijk is dit gebouwtje oorspronkelijk hoger geweest. Uit de archieven is zelfs een toren bekend, maar de situering doet eerder een wasruimte vermoeden.

De oostelijke afsluiting van de pandhof lijkt een kwartslag te zijn gedraaid, waardoor de oostelijke gebouwen aan de voorste binnenplaats zijn komen te staan. Deze haaks opelkaar staande en uit de eerste tijd van het complex daterende vleugels, hebben beide grotendeels hun oude hoofdstructuur bewaard.

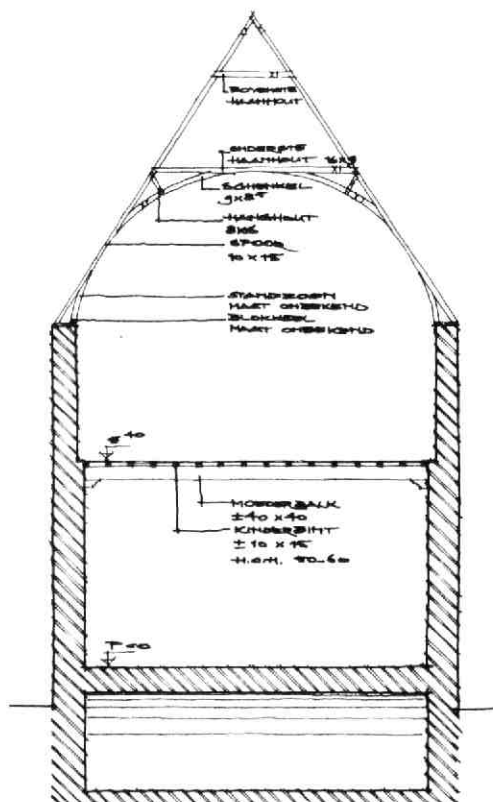
De eerste vleugel, die evenwijdig aan de Springweg staat, heeft nog de originele eiken spantenkap, waaronder oorspronkelijk een ietwat spitsboogvormig houten tonggewelf moet hebben gezeten. Het tonggewelf bleek aangesloten te hebben bij restanten van, uit de bouwtijd daterende, kloosterkozijnen, die zich diagonaalsgewijs tegenover elkaar in de beide kopgevels bevinden. Zij worden nu doorsneden door de huidige, maar toch al oude zoldervloer, die uit een moer- en kinderbintenconstructie bestaat. Uit de tekening van Jan de Beijer uit 1742 (afb. 159) is een van de genoemde kloosterkozijnen te zien. De bovenste helft van dat raam moet toen reeds dichtgemetseld zijn geweest in verband met de bovengenoemde wijziging. Ook tekent Jan de Beijer een belangrijke buitentrapp, die ruimten boven de kelderetage bereikbaar maakte. De tweede vleugel met een kopgevel aan de Springweg bestaat, evenals de andere vleugel, uit een vrijwel geheel bovengrondse kelderruimte met een royale hoofdverdieping daarop, die vroeger via een buitentrapp vanaf de voorste binnenplaats toegankelijk was. Het gebouw heeft nog een kap met eiken spanten met vrij vroege, gotische sleutelstukken.

Samenvattend kan gezegd worden dat belangrijke delen van het eerste complex tot op heden bewaard zijn gebleven.

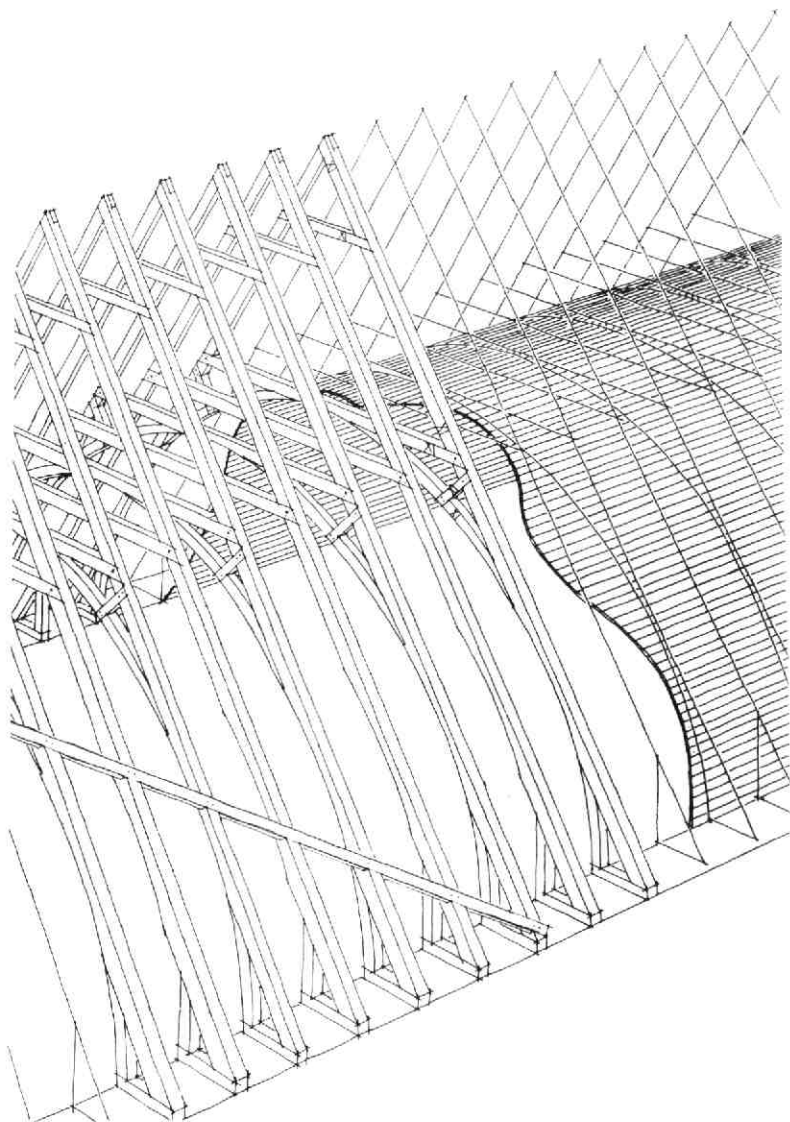
#### De 15e, 16e en 17e eeuw,

De bloei die de Orde in de 14e eeuw gekend had, ging aanvankelijk nog door tot in de 15e eeuw. Later werd echter de financiële situatie steeds slechter en krompen de bezittingen van de Orde danig in omvang in. Sinds het midden van de 16e eeuw ging de Utrechtse Balije haar eigen weg, los van de grote Orde, terwijl de Reformatie voor een verandering in het karakter zorgde. Niettemin was het Duitse Huis sinds de 15e eeuw een bekende verblijfplaats voor verschillende belangrijke gasten. Blijkens rekeningen, zoals die van het bezoek van Karel V en de landvoogdes Maria van Hongarije aan Utrecht in 1545, werd het Huis dan in allerijl opgeknapt, verfraaid en aangepast aan de eisen van het bezoek. Toch waren de bouwactiviteiten in deze eeuwen niet groot. Er vonden wat aanpassingen aan mode en gebruik plaats. Zo lijkt in het eerste kwart van de 15e eeuw de overwelfde zijruimte bij de kerk te zijn gebouwd, die misschien als sacristie gefunctioneerd heeft.

De centrale trap in de grote vleugel stamt niet uit de begintijd van het complex, maar eerder uit het einde



Afb. 156 Springweg 21, Het Duitse Huis. Dwarsdoorsnede door de voorste vleugel. Tek. K. Rampart.



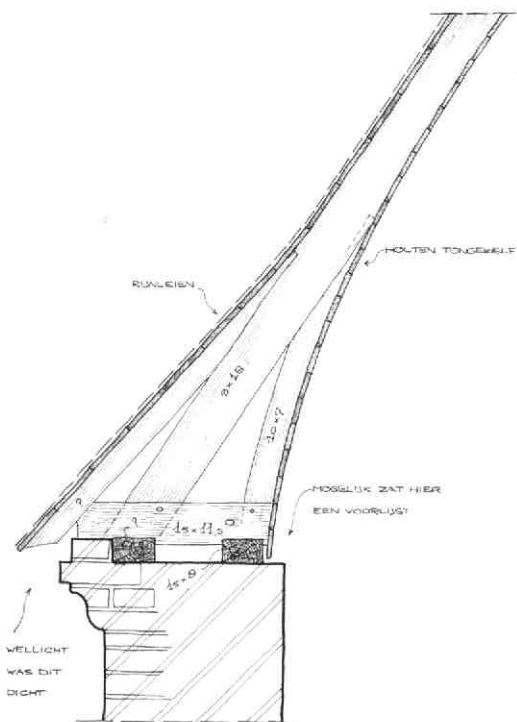
*Afb. 157 Springweg 21, Het Duitse Huis. Perspectief van de oude kap met houden tongewelf. Tek. K. Rampart.*

van de 16e of het begin van de 17e eeuw. Zijn komst hangt samen met andere veranderingen in het grote gebouw. De grote storm van 1674, die het schip van de Dom deed instorten, deed hetzelfde met de kerk van het Duitse Huis, die overigens niet meer in optimale conditie scheen te verkeren. Van stadswege werd op herstel aangedrongen, maar vergeefs, zodat slechts een ruïne overbleef.

#### *De 18e eeuw*

Ook in de 18e eeuw was het „Hôtel der Orde“ nog om „zijne ruimte zeer bekwaam“, zodat het, als voorheen, diende voor de ontvangst van vorsten en andere aanzienlijke heren. Het complex onderging in deze eeuw geen wezenlijke veranderingen, het bleef bij modernisering en aanpassing van het bestaande. Zo werd in de eerste helft van de 18e eeuw, maar mis-

schien wat eerder, de top van de oude trapgevel (afb. 153) van de grote vleugel afgebroken en door een lijst vervangen. De fraaie lambrisering, die in de voorste vleugel aan de Springweg aangebracht is, stamt eveneens uit het begin van de 18e eeuw. In deze eeuw werd ook de binnenplaats, die Jan de Beijer nog ten zuiden van de grote vleugel tekent (afb. 159), dichtgebouwd. Geconstateerd kon worden dat het gebouwtje dat dit plaatsje voordien aan de zuidzijde begrensd, belangrijke delen, zoals een ondergronds tongewelf en een moer- en kinderbintenplafond, bewaard heeft. In de 18e eeuw heeft men over laatst genoemd gebouwtje en over de binnenplaats drie evenwijdige zadeldaken in oost-west richting geplaatst, die aan de voorzijde werden afgesloten door een even hoog dwarsdak. Het huidige platte dak is van later tijd. Op de zolder onder het zuidelijke dak -



Afb. 158 Springweg 21, Het Duitse Huis. Reconstructie van de 14e eeuwse kapvoet. Tek. J. A. Schuur.

en wellicht vroeger ook onder het noordelijke - is een keulse goot te zien, die het water van een zakgoot over de zolder afvoert naar de buitenzijde van het dak. Een typisch 18e eeuwse element is wel de uitspringende „koepel“ recht tegenover de Haverstraat; waarmee het aanzicht van de Springweg in 1763 verfraaid werd.

#### De 19e eeuw

In de 19e eeuw brak voor het Huis een nieuw tijdperk aan. Koning Lodewijk Napoleon vorderde in 1807 het „Hôtel der Orde“. Na ongeveer 450 jaar moest de

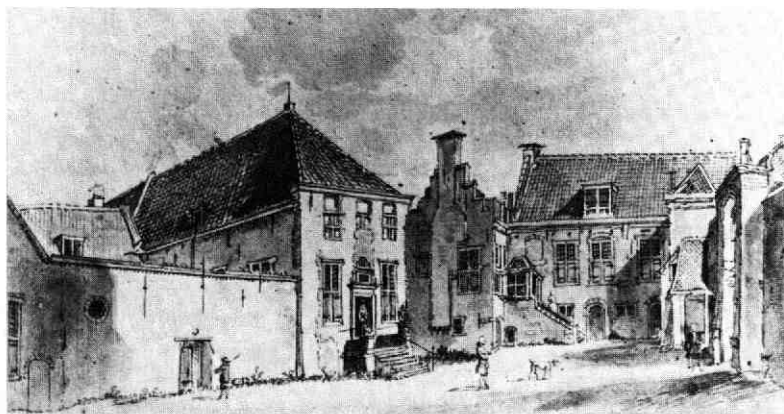
Duitse Orde het Huis verlaten. In 1811 werd het complex definitief tot Militair Hospitaal bestemd. Toen in 1822 de hospitalen van onderwijs te Leiden en te Leuven werden opgeheven, werd ter vervanging in hun plaats één Rijks-Kweekschool voor militair geneeskundigen aan dit hospitaal te Utrecht verbonden, wat in de loop van de jaren vele uitbreidingen met zich meebracht. Wanneer in onrustige tijden meer gebouwen tot hospitaal werden ingericht, bleef toch het Duitse Huis het middelpunt. Als militair hospitaal viel het gebouwencomplex onder de zorgen van de Genie. Dankzij deze grote zorgen is het, dat de 19e eeuw goed vertegenwoordigd is in de archivalia, bestekken, tekeningen e.d. Het is ook deze eeuw die vele sporen in het complex zelf heeft achtergelaten. Drie belangrijke archiefstukken uit de 19e eeuw zullen hieronder nader beschouwd worden.

1: Het niet uitgevoerde plan van 1811.

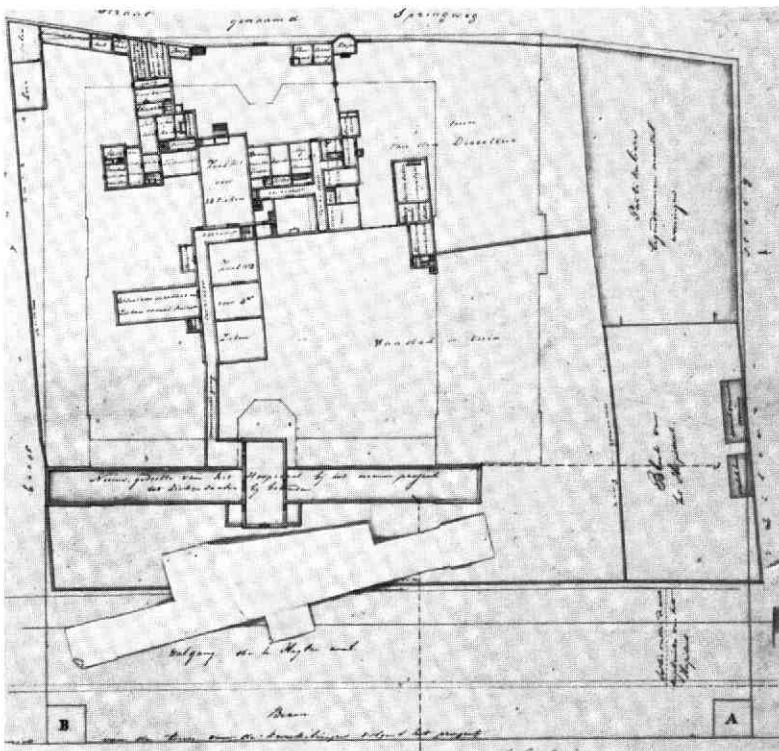
Er is in dit verhaal al eerder gewezen op de belangwekkende tekening van 1811, die door middel van een flap het ontwerp voor een nieuwe hospitaalvleugel weergeeft, en die onder die flap de bestaande situatie toont (afb. 151). In 1811 wilde men een regelmatig en symmetrisch blok in drie verdiepingen bouwen op de plaats van de reeds genoemde stallen van de bisschop, dus los van de andere oude gebouwen. De hospitaalvleugel, die van de Springweg tot aan de Wal had moeten lopen, was historisch gezien een logisch vervolg van de lange stalbebouwing. Men wilde zelfs de oude zuidmuur van de stallen weer gedeeltelijk gebruiken als zuidmuur van de nieuwbouw.

2: De aanzienlijke vergroting van het groot Rijks-hospitaal (1823-1831).

Op 8 oktober 1823, kort nadat het Duitse Huis tevens Hospitaal van Onderwijs was geworden, werd de bouw van de noordelijke vleugel en van het midden-gedeelte van het grote, symmetrische, witte gebouw, tesamen met een verbindingsgang, een „ontleedkamer“ en een „doodenkamer“ aanbesteed. Het grote, witte gebouw, dat 100 jaar na zijn ontstaan nog „nieuw“ genoemd wordt, had na de bouw niet de tegenwoordige witte kleur. De aannemer moest nl.: „alle de muurwerken zoowel buiten als binnen . . . berapen en bepleisteren; van buiten met pleisterkalk van eene lichtgrijze koleur, ter keuze van de Di-



Afb. 159 Springweg 21, Het Duitse Huis. Gezicht op het klooster vanaf de voorste binnenplaats uit het oosten. Tek. Jan de Beijer, 1744 GAU TA La 2.9.



Afb. 160 Springweg 21, Het Duitse Huis. Schets van het terrein met het niet uitgevoerde plan van 1835. ARA Kaartenafd. OPGO U 18.

rectie; doch van onder, van de hardsteene plint tot aan de onderdorpels van de eerste verdieping, met eene donkerder blauwe koleur, zoo veel mogelijk gelijk komende met die van de blauwe hardsteen, ten welken einde ook dat gedeelte gekamd moet worden, en bewerkt zoo als zulks behoort, en meest dienstig is voor de sterkte en duurzaamheid". In 1829 begon men met de tweede, nog ontbrekende zuidvleugel van het symmetrische gebouw aan het Geertebolwerk. Het werd geheel en al overeenkomstig de reeds bestaande vleugel opgericht.

3: Het grootse, maar nooit uitgevoerde, plan van 1835 (afb. 160).

Het rigoreuze plan van 1835 voorzag in de afbraak van alle oude gebouwen van het Duitse Huis. De pas gerealiseerde nieuwbouw was het enige dat paste in de nieuwe opzet. In het plan was een cour ontworpen van ca 75 m in het vierkant met daar omheen de nieuwe gebouwen, waarbij het „nieuwe gebouw" in de westvleugel ingebouwd was gedacht. De scheve lijnen van de Walsteeg en de kromme rooilijn van de Springweg zouden rechtgetrokken worden. Men wilde het terrein bovendien vergroten tot aan de stadsbuitengracht toe door het slechten van de stadswal, en naar het zuiden toe tot en met de Zilversteeg. Het hele terrein zou geëgaliseerd worden, zodat er een zeer regelmatig geheel tot stand zou zijn gekomen. De tekening, die naast het plan ook de bestaande toestand goed weergeeft, bevat in verband met de egalisatiewerken ook een exact profiel van de stadsmuur en -wal ter hoogte van het Duitse Huis. Het is overigens opmerkelijk dat het pad achter de wal

bij het Duitse Huis nooit is vervangen door een straat. In de tweede helft van de 19e eeuw, en met name in de laatste tien jaren daarvan, was er sprake van grote bouwactiviteit. Zo werd bijvoorbeeld in 1894 een werkelijk schitterende veranda tegen de zuidgevel van het „nieuwe gebouw" geplaatst. In 1899 werd de portierswoning naast het uitspringende koepeltje aan de Springweg gebouwd.

#### De 20e eeuw

Bij een schrijven van de Gezondheidscommissie uit 1912 aan Burgemeester en Wethouders van de gemeente Utrecht werd gezegd: „Het militair hospitaal voldoet niet aan bescheiden eischen, die men tegenwoordig aan een ziekenhuis mag stellen . . .". Men had behoefte aan een betere en uitgebreidere accommodatie. In 1931 werden de eerste plannen voor een nieuw hospitaal uitgewerkt, maar de bouw startte pas in 1938.

De invloed van de 20e eeuw op het Duitse Huis is vrij beperkt gebleven. Die bestond aan de ene kant uit kleine toevoegingen en aan de andere kant uit gebouwen met een korte levensduur. Zo is dan ook de invloed van de 19e eeuw nog steeds meer voelbaar dan die van de 20e eeuw. Echter, de tand des tijds laat door het beperkte gebruik van het complex steeds duidelijker de negatieve sporen van onze eeuw achter.

(NB. De scriptie waarop bovenstaand verhaal gebaseerd is, is bij de Gemeentelijke Archiefdienst te raadplegen).

J. A. Schuur

## 54. Springweg 100

Het in 1980 door de bewoners zelf ter hand genomen herstel (zie Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 69-70) was in de tweede helft van 1982 zover gevorderd dat de waarnemingen van destijds aangevuld konden worden. De in 1980 gevonden fundering van de oostmuur van het in een bestek van 1612 „sieckhuys“ genoemde gebouw van het Regulierenklooster, sluit aan op een, in de noordmuur opgenomen, complete topgevel met invlechtingen en een dichtgemetseld zoldervenster, waaruit een oorspronkelijk lager buurhuis of naastliggend open erf valt af te leiden. Van dit Sieckhuys, opgetrokken met steen van 29 x 14.5 x 6.5 cm, 10 lagen = 73.5 cm, is de onderhelft van de zuidgevel nog zichtbaar in de poort onder Springweg 102.

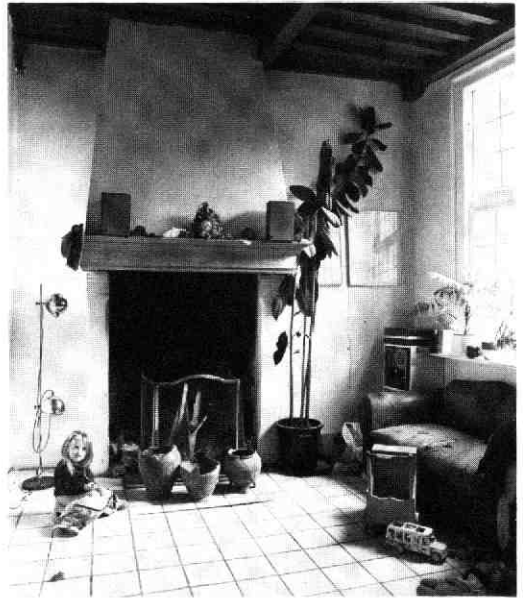
Zoals uit de door W. Annema in tekeningen vertaalde bestekken van 1612-1619 blijkt, heeft men aanvankelijk overwogen gebruik te maken van de achtergevel van de vroegere ziekenzaal, doch uiteindelijk koos men voor eenzelfde uitvoering als die van de in 1612 gebouwde woningen Springweg 104-108 (afb. 165 en 174) alleen met handhaving van de zijgevels van het oude gebouw, waarvan een aantal drakekopankers in de nieuwe achtergevel en de topgevel van de zomerkeukens geplaatst werden.

De nieuwe gevels werden in kruisverband gemetseld (steenformaat 25 x 12 x 5.5 cm), met ontlastingsbogen boven de vensters - waarvan alleen in de achtergevel een halfsteensboog over is - en natuurstenen gordellijsten in de voorgevel, die in de 18e eeuw door baksteen vervangen zijn. Hoe zorgvuldig de 17e eeuwse metselaar werkte blijkt uit de toepassing van klezortjes in de invlechtingen van het keukengeveltje.

De begane grond heeft een samengestelde balklaag met vier balkvakken, terwijl de verdieping een haaks daarop gerichte enkelvoudige balklaag heeft met, zoals het bestek van 1619 aangeeft: vijf vrije grenen balken en onderbroken strijkbalken. De sleutelstukken zijn onder en boven gelijk.



Afb. 161 Springweg 100. Detail van de kap. De spanten worden aan de westzijde gedragen door een balk langs de borstwering.



Afb. 162 Springweg 100. De achterkamer met de gereconstrueerde schouw. Daarvóór de onder de stookvloer gevonden haardpotten; de rechter dateert uit de bouwtijd (1619). Vóór de haardpotten: de restanten van een achter een strijkbalk gevonden rapier.

Omdat de spantdragende balken aan de westzijde op de verdiepingen rusten, heeft men op de zoldervloer tegen de borstwering een voetplaat gelegd



Afb. 163 Springweg 100. De gevelwand van Springweg 100-108 met de in 1612 verplaatste en vergrote poort van het St. Elisabethgasthuis (Weeshuis). Aansluitend rechts: de Mieropskameren.



waarin de spantbenen ingelaten zijn (afb. 161). De stapelspanten zijn samengesteld uit grenen en eiken onderdelen: de onderste jukken hebben gekromde eiken spantbenen, eiken korbelen en een grenen dek-balk, het tweede juk is geheel in eiken, met grenen windschoren, en het driehoeksspannt daarop is geheel in grenen, evenals de wormplaten. De spanten zijn genummerd met III en IIII (I en II op nr. 102).

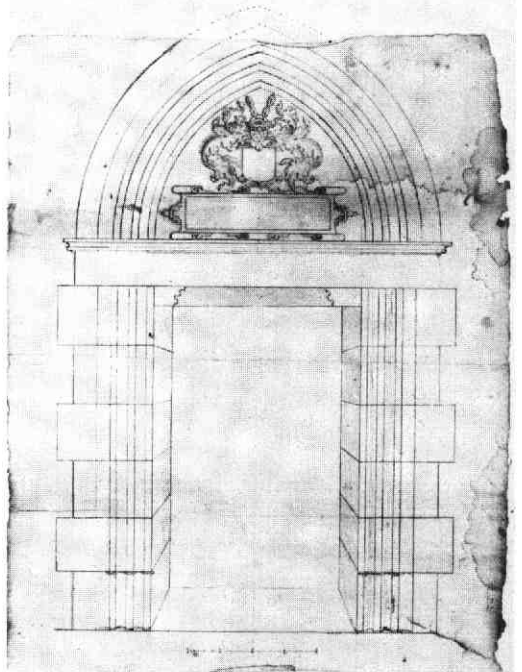
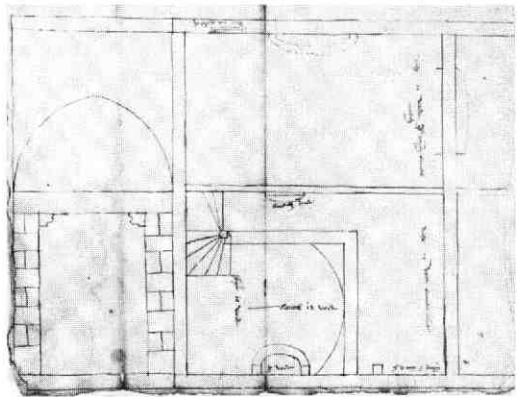
Een halfsteensmuur onder de middelste moerbalk deelt de begane grond in een onverwamd voorvertrek met de trap en een achterkamer met een haard tegen de noordwand (afb. 162) en sporen van een bedstede tegen de zuidwand. De huidige spiltrap staat op een paar centimeter na op dezelfde plaats als de oorspronkelijke: in de hoek van noordmuur en binnenmuur. Eronder is de toegang naar de kelder met tongewelf met in de ZO-hoek een halve waterput (de andere helft in nr. 102). Van de oorspronkelijke (later verkleinde) schouw op de verdieping is het stookgewelf zichtbaar in de balklaag van de begane grond. In een spleet in het plafond werd een verfrommeld zakje aangetroffen dat geplakt was van een blad van een rond 1780 handgeschreven verhandeling over het berekenen van de maanstanden. Mogelijk komt dit jaartal overeen met de verbouwing van de voorgevel, waarbij ondermeer de pui vervangen werd (afb. 163).

Bart Klück

## 55. Springweg 102

Het in de vorige Kroniek (MBOU 1982-2, 68-69) aangesneden raadsel van de laat-gotische poort van Springweg 102 is dit jaar tot een oplossing gekomen, dankzij de noeste archief-werk van W. Annema, die hij deed in het kader van het bouwhistorisch onderzoek van het NV Huis-complex (zie in deze Kroniek onder Oude Gracht 245 e.o.). Vorig jaar werd verondersteld dat deze poort vermoedelijk van elders (uit het complex van het Regulierenklooster?) afkomstig was en dat hij thans, op zijn minst, een andere dan zijn oorspronkelijke opzet vertoont.

Uit het archief van het Burgerweeshuis kwam de ontwerptekening uit 1612 te voorschijn voor de nieuwe opzet van de poort op zijn huidige plaats, benevens verschillende bestektekeningen voor de aangrenzende huizen (afb. 164, 165). Bovendien werd in de notulen van de St. Elisabeths-broederschap (die het bewind voerde over de bezittingen van het Weeshuis) een besluit van 27 januari 1611 aangetroffen de huizen en kamers van het oude Weeshuis aan het Achter Clarenburg/Vredenburg te verkopen „...mits dat men d'grootte poort tot voordeel ende behoefte van 't weeshuys aff zal doen breeken". Een jaar later werd door dezelfde broederschap besloten, in aansluiting op de grondige verbouwing van de Mieropskamers in 1583, drie huurhuizen en een achterpoort te bouwen ter plaatse van de muur van de boomgaard (thans Springweg 104-108). Ten aanzien van de te maken poort werd daarbij bepaald, dat daarvoor de stenen van de poort van het oude Weeshuis aan het Achter Clarenburg/Vredenburg moesten worden ge-



Afb. 164 Springweg 102. a: de oorspronkelijke bestektekening uit 1612 voor Springweg 104-108, met de Weeshuispoort. GAU Inv. 24, nr. 238. b: de oorspronkelijke ontwerptekening voor de herbouw van de Weeshuispoort aan de Springweg in 1612. GAU Inv. 24, nr. 238.

bruikt, die door een steenhouwer moesten worden aangevuld.

Op 31 januari 1619 werd besloten het leeg staande „oude sieckhuys" naast de achterpoort te verbouwen tot één of twee huurhuizen (Springweg 100-102) (afb. 165), waarmee uiteindelijk ook de kamer boven de poort werd verbonden (zie in deze Kroniek onder Springweg 100).

Bovenstaande gegevens verklaren zowel het materiaalverschil in het natuursteenwerk van de poort, als ook de gesignaleerde sporen van wijziging in de op-

zet. Tevens is nu het ongebruikelijke verschijnsel verklaard van de arabische cijfers, die toegepast zijn als telmerken over de voegen tussen de steenblokken: deze cijfers moeten zijn aangebracht in verband met de verplaatsing van de poort in 1611-1612. Wel is er een nieuw vraagteken verschenen: de tot nu toe aangenomen verwantschap met de vrijwel gelijk uitziende en alleen van prenten en tekeningen bekende voorpoort van het Weeshuis in Oude Gracht 245 is hierdoor wellicht op losse schroeven komen te staan: het is waarschijnlijk dat deze poort wel vanouds tot het Regulierenklooster behoorde en alleen van een nieuwe gebeeldhouwde boogvulling werd voorzien in verband met de vestiging van het Burgerweeshuis aldaar. De datering van de poort zelf is dan te stellen op 1452, wanneer er sprake is van de bouw van een poort naast het perceel Oude Gracht 247.

A. F. E. Kipp

## 56. Steenweg 5

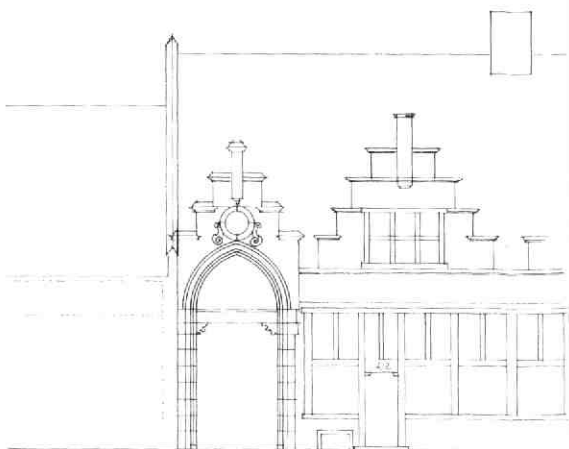
Tijdens een verbouwing van de samengetrokken panden Choorstraat 9 - Steenweg 5 zijn in de westelijke zijmuur van Steenweg 5 opvallend grote steenformaten waargenomen. Hoewel het hier kennelijk om natuursteenbrokken ging, kon niet meer worden achterhaald of dit tufsteen danwel een andere natuursteensoort betrof. (Vgl. in deze Kroniek: Choorstraat 7-9).

A. F. E. Kipp

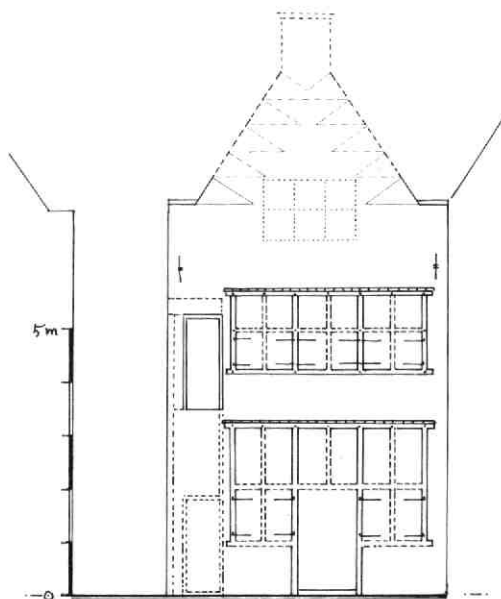
## 57. Steenweg 41

Het huis Steenweg 41, dat dit jaar i.v.m. een verbouwing aan de orde kwam, is het middelste van een drietal naast elkaar gelegen, vrijwel gelijk uitziende huizen. Aangezien bij een verbouwing in de jaren '70 in het rechter buurpand, nr. 39, een belangrijk, 14e eeuws houtskelet tevoorschijn was gekomen, waren de verwachtingen bij nr. 41 dan ook hoog gespannen. Het pand bestaat uit een voorhuis van twee lagen en is vier vakken diep, met de kap loodrecht op de straathet richting, en een dwarsliggend achterhuis waarvan in ieder geval de verdieping niet ouder bleek dan 18e eeuws. Het huis bleek echter in zijn door eeuwenlang verbouwen ontstane vorm veel minder spectaculair dan het buurpand. De begane grond was niet bij de huidige verbouwing betrokken evenmin als de kelder die zich alleen onder het voorhuis bevindt. De balklaag boven de verdieping bestond uit 17e eeuwse grenen moer- en kinderbalken, terwijl de eveneens grenen kap vermoedelijk in de 18e eeuw een keer werd vernieuwd, wellicht tegelijk met de voorgevel. Het tot de laatste verbouwing bewaard gebleven achtergevelgedeelte van het voorhuis was nog middeleeuws, evenals veel muurwerk van de zijmuren; het bestond uit moppen 30 x 15 x 7 cm, 10 lagen 77 cm. Als curieus element bevond zich daarin op de verdieping over de volle breedte van de gevel een gedeeltelijk vermaakt eiken zeslichtkozijn (waarvan het middenkalf verdwenen was). Aan de bovenzijde werd dit kozijn beschermd door een druiplijst van rode plavuzen (afb. 166).

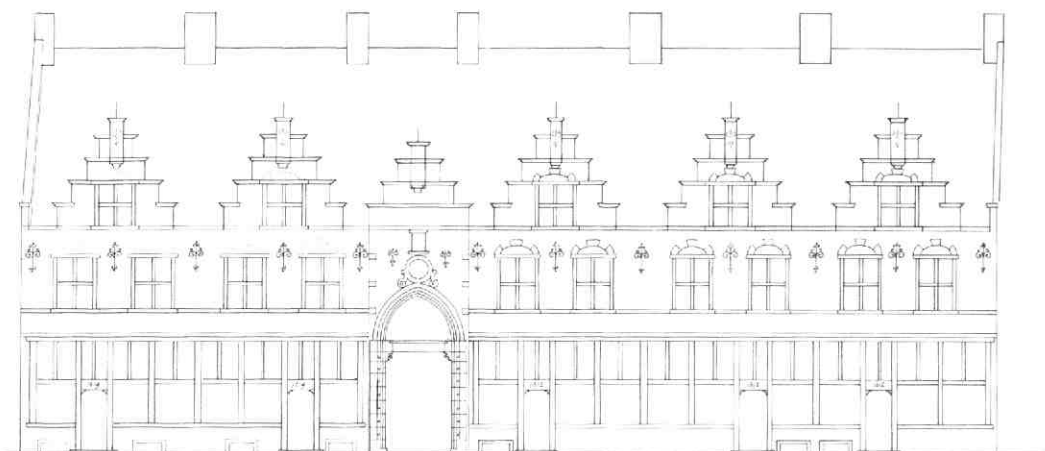
A. F. E. Kipp



Afb. 165 Springweg 102. Vooraanzicht van Springweg 100-108. Tek. W. Annema. a: de gereconstrueerde bestektekening van de voorgevels, met de Weeshuispoort, volgens het eerste plan (1612). Links naast de Weeshuispoort het „Oude Sieckhuys”. b: de gereconstrueerde bestektekening van de voorgevels volgens het tweede plan (1619). Links naast de poort het tot tweë woningen verbouwde „Oude Sieckhuys” (Springweg 100-102).



Afb. 166 Steenweg 41. Reconstructie van de achtergevel met zesdelig kruiskozijn. Tek. A. F. E. Kipp.



## 58. Trans 19

De bekronende elementen van dit door P. J. Houtzagers in 1890 voor „Sic Semper“ ontworpen sociëteitsgebouw werden van dichtbij bestudeerd in verband met herstel. Dit feit is des te verheugender, enerzijds omdat blijkt dat over dit onderwerp tot nu toe geen gegevens zijn verzameld, en anderzijds omdat gedurende de laatste 25 jaar zeer veel dakrandbekroningen uit de 2e helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw om onderhoudsredenen in stilte zijn verdwenen, terwijl zij dikwijls een bescheiden maar wezenlijk onderdeel vormen van de betreffende architectuur. Bij Trans 19 geldt de belangrijke rol van deze bekroningen des te meer in verband met de opvallende stedenbouwkundige situatie van dit gebouw (afb. 167).



Afb. 167 Trans 19. De herstelde torenspitsbekroning uit 1890.

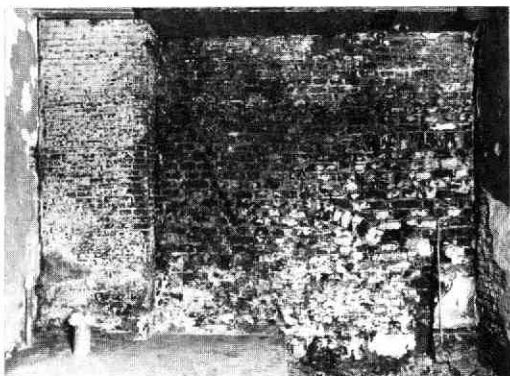
Zij bestaan hier in hoofdzaak uit een crête langs de dakrand, een soort bloemfonteinen op de twee grote torenspitsen en kleine bekroningen op alle dakkapellen. De crête, die afgeleid is van een middeleeuwse afwerkingsvorm en die geheel op silhoueteffect berekend is, bestaat uit een repeterende reeks gietijzeren panelen met sterk gestileerde florale motieven. Bij de hoeken en als overgang naar de schoorstenen sluiten hierop hoog oplopende smeedijzeren krulmotieven aan. Bij de dakjes van de dakkapellen is de voorste punt afgedekt met een loodslab met een kruisbloemachtige bekroning, bestaande uit vier uit zink gestante of geknipte, smalle bladeren, die gegroepd zijn rond een ijzeren staaf, die geheel in een zinken omhulsel is verpakt en afgedekt met een zinken bolknop. De bladeren waren zwart geschilderd.

De bloemfonteinen op de beide torenspitsen zijn samengesteld uit vier zwart geschilderde, gothiserende, plastisch gesmede ijzeren bladmotieven rond een bundel gebogen staven, die met hun geelgeschilderde houten knoppen „meeldraden en een stamper“ symboliseren. De voet is in een gietijzeren huis gevat en op de hoekkepers van de spits vastgezet met lange gerande profielen, die met ijzeren kogels zijn bezet. Dit geheel vormt letterlijk de bekroning van het werk.

A. F. E. Kipp

## 59. Tuinstraat 6

In 1982 werd deze kleine woning die deel uitmaakt van het vroeg 19e eeuwse Hofje van Veelo, gerestaureerd. De éénlaagswoning behoort tot het traditionele type der „kameren“ en is 3.50 m breed en 5 m diep. In de kamer die de begane grond vormt, was vroeger in de hoek links-achter een houten bedstee afgeschoten op een gemetseld bedstee-keldertje dat met plavuizen bekleed was. Door de korte wand van de bedstee liep schuin de trap naar de zolder, de steile ervan tekende zich af op de achtermuur (afb. 168). Midden



Afb. 168 Tuinstraat 6. De achtermuur. Foto Jean Penders. Rechts: het middeleeuwse fragment met de rollaag. Links: de aftekening van de helling van de trap.

tegen de linker zijmuur staat de schoorsteen met een eenvoudige houten schoorsteenmantel. De balken van de zoldervloer lopen evenwijdig met de voorgevel (deze richting geldt niet voor het hele hofje).

De zolder was een ongedeelde ruimte onder een zadeldak met de nok evenwijdig aan de straat. Het eenvoudige spant draagt één gording waarop de stevige planken rusten (2,5 x 20 cm) die de kap meer stabiliteit geven en die de zolder 157 jaar winddicht hielden. De gevels van de kamers vertonen het patroon van een eenvoudig hofje: ze zijn om en om gespiegeld, d.w.z. deur naast deur, raam naast raam. Dit is gebruikelijk omdat in deze opzet volstaan kan worden met één dubbele schoorsteen en één dubbele dakkapel voor twee panden. Het originele negenruitschuifraam en de spiegelgeklampte voordeur met gedrongen bovenlicht zijn onder andere bij Tuinstraat 6 bewaard gebleven. De gevels waren oorspronkelijk vertind en wit gekalkt. Later werd hierover een vochtwerende zwarte laag aangebracht waarna het hele hofje donkergrijs gekalkt werd. De grijze kleur werd in de tweede helft van de 19e eeuw enkele keren herhaald, daarna werd weer het wit verkozen.

Het complex waarvan Tuinstraat 6 deel uitmaakt telt tegenwoordig 21 woningen en daarmee is het het grootste hofje dat Utrecht heeft uit de periode vóór 1850 (toen de sociale woningbouw begon op te komen). Het is tevens het enige grote complex gewone arbeiderswoningen dat uit die tijd bewaard bleef: de andere hofjes bestaan uit vrijwoningen. Ook voor de geschiedenis van de sociale volkshuisvesting is de Tuinstraat van belang: de eerste grote Utrechtse gebeurtenis op dat gebied was in 1855 de aankoop en verbetering van deze straat door de Maatschappij tot Verbetering der Woningen voor Arbeidenden en Minvermogenenden.

Bij de bouw in 1826 telde het hofje 46 kamers, voor Utrecht toen nog een ongekend aantal. Ze werden door Pieter Veelo gebouwd op het zuidelijke deel van het zeer grote erf dat - ook in de middeleeuwen - hoorde bij zijn huis Scherpenburg (Springweg 69-71). Achteraan, langs de stadswal, stond een aantal een-

voudige huisjes; één ervan vormt nog heden ten dage het koppand van de Tuinstraat. De zuidelijke erfscheiding van het oude perceel van Scherpenburg is grotendeels opgenomen in de blinde achtergevels van de bewaarde helft van het hofje (afb. 168). Zo kwam bij de restauratie in Tuinstraat 6 in de achtergevel een steens dikke middeleeuwse muur in het zicht, afgedekt met een rollaag, die vermoedelijk de oude tuinmuur is. Dat de plaats van het huis vóór 1826 een onbebouwd erf was blijkt uit een stortkuil die, gedeeltelijk onder de rechter zijmuur, aangetoefd werd.

In deze kuil bevond zich een massa aardewerk, voornamelijk uit de na-middeleeuwse periode. Het meest opvallend in dat complex was een groot aantal scherven van grote, vrij grof gemaakte potten met een zeer ongelijke wanddikte. Zij hebben vermoedelijk een functie in het een of ander industrieel proces gehad. Binnen in de potten bevond zich een grijzige aanslag. Indien het mogelijk is - bijvoorbeeld langs archivalische weg - te weten te komen, welke nijverheid op het terrein van het huis Scherpenburg (Springweg 69-71) is uitgevoerd, zou een poging gedaan kunnen worden de aanslag chemisch te onderzoeken.

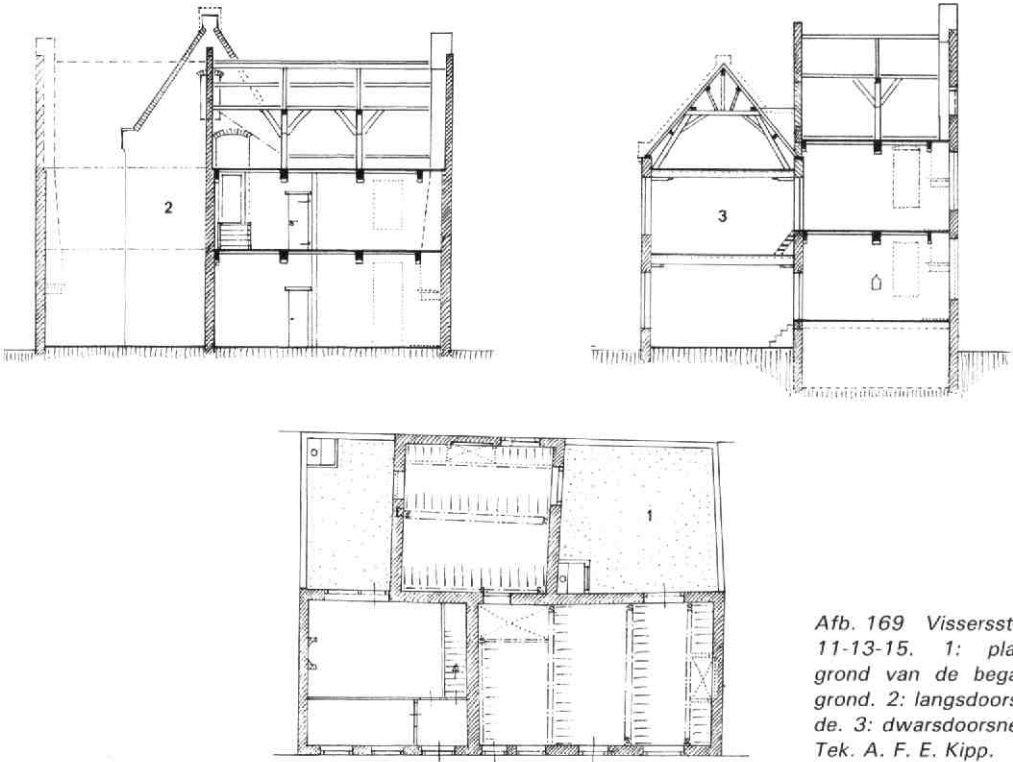
LIT: Werkgroep Tuinstraat, „De Tuinstraat gered?!“ Utrecht, 1982. Jean Penders

## 60. Vissersteeg 11-13-15

Deze huizen aan de Vissersteeg zijn met name zeer interessant in combinatie met de gegevens omtrent de middeleeuwse topografie en bebouwing die tevoorschijn zijn gekomen bij de opgraving in de naaste omgeving (afb. 150 en 169). Daarbij kwamen o.a. enkele vrijwel gelijktijdige huizen in zicht die, evenals de hier behandelde, later in kleinere woningen bleken te zijn opgedeeld (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 75-83).

Bij Vissersteeg 11-13-15 gaat het om een vermoedelijk uit de 15e eeuw stammend, zogenaamd „complex huis“ van klein formaat, dat met merkwaardig weinig veranderingen uit de middeleeuwen tot ons is gekomen. Omdat dit aanvankelijk belangrijke stadsdeelte later zijn allure verloor en eeuwenlang door een bescheiden karakter gekenmerkt bleef, zijn ingrijpende en/of modieuze verbouwingen tot op heden uitgebleven.

Het huis bestaat uit een lage vleugel langs de Vissersteeg en een korte vleugel dwars daarop even naast het midden (afb. 169). Beide bestaan uit begane grond, verdieping en zolder. Het rechterdeel van de straatvleugel is drie balkvakken breed en bevat tussen twee topgevels (rechts met vlechtigen, links met rollagen); het linker gedeelte (nr. 15) is twee balkvakken breed. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of dit deel oorspronkelijk bij het huis hoorde, een latere uitbreiding is of dat het vanouds een klein zelfstandig huis is geweest. Dit laatste lijkt, gezien de opzet van het pand, weinig waarschijnlijk. De straatvleugel is vermoedelijk nooit onderkelderde geweest. Anders is dit met de twee balkvakken diepe achter-



Afb. 169 *Vissersteeg*  
11-13-15. 1: platte-  
grond van de beganeg-  
ronde. 2: langsdoorsne-  
de. 3: dwarsdoorsnede.  
Tek. A. F. E. Kipp.

bouw, die eveneens twee topgevels heeft (beide met rollagen). Deze is i.v.m. een (recentelijk dichtgestorte) kelder, die een halve meter boven maaiveld uitstak, vanouds in zijn geheel een halve meter hoger dan het voorhuis.

Beide bouwdelen hebben op de beganegronde en verdieping hun middeleeuwse eiken moer- en kinderbalklaag bewaard, met peerkraalsleutelstukken met vlakke zijkanten. Van de verdiepingbalklaag van het voorhuis zijn de sleutelstukken aan de voorzijde rond 1600 door grotere eigentijdse vervangen.

In het voorhuis waren de stookplaatsen vanouds gesitueerd tegen de rechter zijmuur. De raveling hiervoor vertoont een ongebruikelijke constructie: een dunne extra moerbalk (met 5 sleutelstukken) ligt vóór de schoorsteen langs het desbetreffende balkvak. Eenzelfde constructie werd ook aangetroffen in Lauwerecht 92-94 (zie aldaar). In het achterhuis, waar de beide stookplaatsen tegen de achtergevel liggen (beneden een verdwenen hangschouw), is eenzelfde constructie waarschijnlijk (beneden is de dunne moerbalk door een nieuwe balk vervangen en boven is deze vanwege de plafondbetimmering niet te zien). De raveelbalk met peerkraalsleutelstuk in de beganegrondebalklaag van het voorhuis, rechts achter, lijkt erop te wijzen dat de oorspronkelijke verbinding met de verdieping een steektrap was. De zoldertrap in het achterhuis is afgetimmerd met (secundair) 18e eeuwse schotwerk.

Beide zolders (zonder borstwering) hebben kappen met eiken spanten met ingekraste en aan één zijde

geknikte telmerken (aangezien de kap van het huis van west naar oost genummerd is, valt hieruit niet af te leiden of het linkerdeel, nr. 15, van dezelfde opzet dateert). De achterzolder heeft in de achtergevel twee dichtgezette vensters ter weerszijden van de schoorsteen, en een zolderluik voor de vliering in de noordelijke topgevel. De verdieping heeft een vergroot of later ingebroken venster rechts naast de schoorsteen en in de westmuur, terwijl in de oostmuur een dichtgezet kloostervenster te zien is. De beganegronde heeft een venster naast de schoorsteen net als boven en een kaarsennis in het midden van de oostmuur. De voorgevelindeling is later gewijzigd; eerst t.b.v. de splitsing in twee (of vier?) woningen, later nog eens toen de beganegronde tot bedrijfsruimte werd bestemd. Door bepleistering is de oorspronkelijke opzet niet afleesbaar. Het thans afgebroken nr. 15 werd in het recente verleden tot garage verbouwd waarbij de voorgevel vernieuwd en de kap gesloopt werd.

A. F. E. Kipp

## 61. Voorstraat 28 e.o.

Bij de verbouwing van het voormalige hotel Patria bleek achter de 19e eeuwse voorgevel (1881) een tweetal 17e eeuwse huizen schuil te gaan, waarin de middeleeuwse voorgeschiedenis nog gedeeltelijk afleesbaar was (afb. 170, 171). Het stalgebouw aan de achterzijde - thans Kalverstraat 15 - behoort vermoed-

delijk vanouds bij het linker huis aan de Voorstraat. Het rechter voorhuis werd er vermoedelijk pas in of kort vóór 1881 bijgetrokken.

Omtrent de middeleeuwse situatie valt alleen te vermelden dat op dezelfde plaats twee zelfstandige huizen moeten hebben gestaan, waarvan het rechter ondiep, bescheiden en niet onderkelderd lijkt te zijn geweest, terwijl het linker reeds vrijwel net zo diep en hoog was als het huidige pand, dat alleen onder het achterste gedeelte vermoedelijk een kelder heeft gehad (steenformaat 30 x 14 x 7 cm). De ca 30 cm onder het huidige beganeground peil aangetroffen plavuizenvloer van het linker deel zal nog hebben behoord tot de pre-17e eeuwse fase. In de linker zijmuur tekende zich op de beganeground een brede, middeleeuwse stookplaats af, terwijl op de verdieping alleen het bijbehorende schoorsteenkanaal werd aangetroffen op ca 5.50 m uit de voorgevel.

Kalverstraat 15 lijkt een éénlaags middeleeuwse voorganger te hebben gehad van dezelfde omvang als de grotendeels nog bestaande 17e eeuwse versie. De uit de eerste helft van de 17e eeuw daterende achtergevel van het aangrenzende pand Hardebollenstraat 4 is gebouwd op een doorlopende middeleeuwse gemene muur met een verjonging ter hoogte van de huidige borstwering van Kalverstraat 15. Een uit de bouwtijd daterende doorgang, links in de oorspronkelijke achtergevel, vormde de verbinding met de Voorstraatzijde.

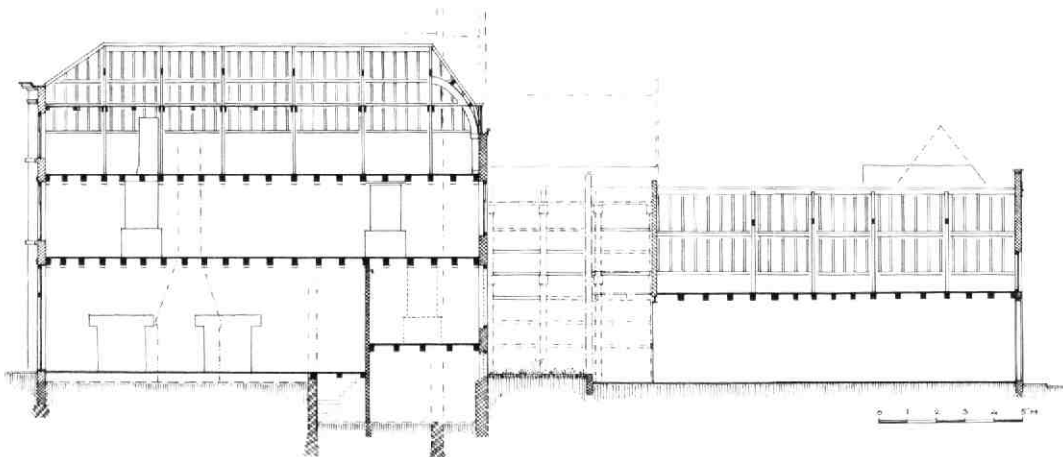
Het rechter gedeelte van Voorstraat 28 werd in later tijd kennelijk met een verdieping verhoogd en daarbij ingebalkt in de bestaande éénsteens muur van moppen van het linker deel. Het kreeg in de 17e eeuw voorin een kelder met een tongewelf parallel aan de voorgevel en een toegangstrap naar de straat.

Het veel diepere linker pand werd in de 17e eeuw binnen de oude zijmuren geheel nieuw ingevuld, waarbij

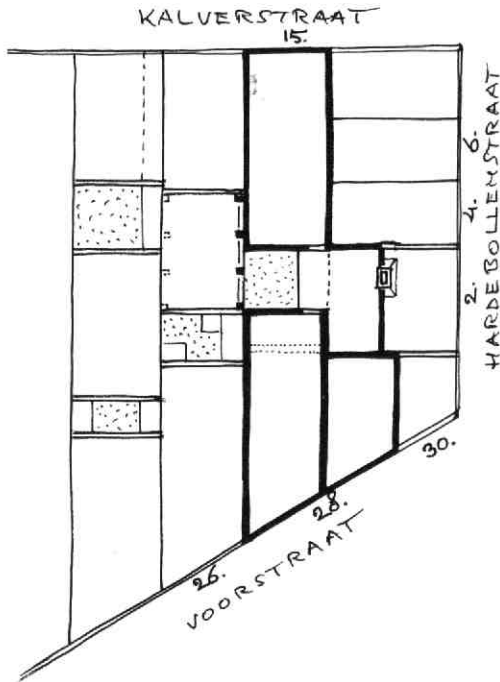
de mogelijk houten voorgevel door een stenen versie zal zijn vervangen. De vanouds stenen achtergevel verdween ten gevolge van een uitbreiding van 1.50 m naar achteren. Het huis kreeg op begane grond en verdieping enkelvoudige eiken balklagen met sleutelstukken (20 x 14.5 cm, 70 cm hart op hart, hoogte van de sleutelstukken 7.5 cm). Twee maal twee stookplaatsravelingen links voor en achter dateren uit die periode. Hetzelfde geldt voor de thans weer verdwenen opkamer aan de achterzijde, die - met de achtergevel mee - 1.50 m naar achteren werd verschoven ten opzichte van zijn vermoedelijk middeleeuwse voorganger, waarvan aan de voorzijde nog een klein „keldertje“ overbleef.

Van de beide achterbouwen dateerde de linker uit de 19e eeuw. De rechter daarentegen moet, zonet vanouds, dan toch zeer lang als keukenuitbouw bij het linker pand hebben gehoord. Hij bestond oorspronkelijk alleen uit een beganeground onder een lessenaarsdak. Later werd dit dak zóver opgetild dat een bruikbare verdieping ontstond. Dat ging ten koste van een eiken bolkozijn, waardoorheen het pand Hardebollenstraat 4 tot dan toe net over het oude dak uit kon kijken. Van de oostelijke muur van deze keuken maakte het gedeelte op de beganeground kennelijk deel uit van een éénlaags middeleeuwse voorganger van Hardebollenstraat 2, dat een kap had met de nok evenwijdig aan de straat. De verhoging van deze muur sloot aan weerszijden aan op een gedeeltelijk nog bestaande forse, taps toelopende, middeleeuwse schoorsteenpartij van dit buurhuis.

Ook achter de linker aanbouw kwamen interessante gegevens aan het licht ten aanzien van het buurpand. Daarbij bleek dat Voorstraat 26 aan de achterzijde nog elementen heeft bewaard van een houten, middeleeuwse voorganger (afb. 170). Dit pand moet een - vermoedelijk losstaand - achterhuis van twee la-



Afb. 170 Voorstraat 28. Langsdoorsnede naar het westen door de linkerhelft van Voorstraat 28 en het daar achter gelegen pand Kalverstraat 15, met daar tussen het middeleeuwse achterhuis van het buurpand Voorstraat 26. Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 171 Voorstraat 28. Situatieschets van de 17e eeuwse opzet van Voorstraat 28A en 28B en Kalverstraat 15. Tek. A. F. E. Kipp.

gen zijn geweest, waarvan de kap met zijn nok loodrecht op de straatrichting stond. Het houtskelet vertoonde drie balkvakken van 2 m breed, die door veldregels in zones van ca 70 cm waren verdeeld. De verdieping was ca 2.40 m hoog, de begane grond liep tot ca 3.50 m boven het huidige straatpeil van de Voorstraat. In de 17e eeuw werd het vakwerk in plaats van met de oorspronkelijke beplanking of vakvulling, vrij zorgvuldig met baksteen ingevuld, en deels met klezorenreeksen langs de stijlen afgewerkt. Hieroverheen zaten ettelijke lagen witkalk. De opzet van de houtconstructie was zeer vergelijkbaar met die van Oude Gracht 133. Daarmee is dit de tweede keer dat in Utrecht een voorbeeld wordt aangetroffen van een „echt“ middeleeuws houten (vakwerk) huis, die als type niet verward moeten worden met de groep stenen huizen met houten voorgevel en/of houtskelet.

A. F. E. Kipp

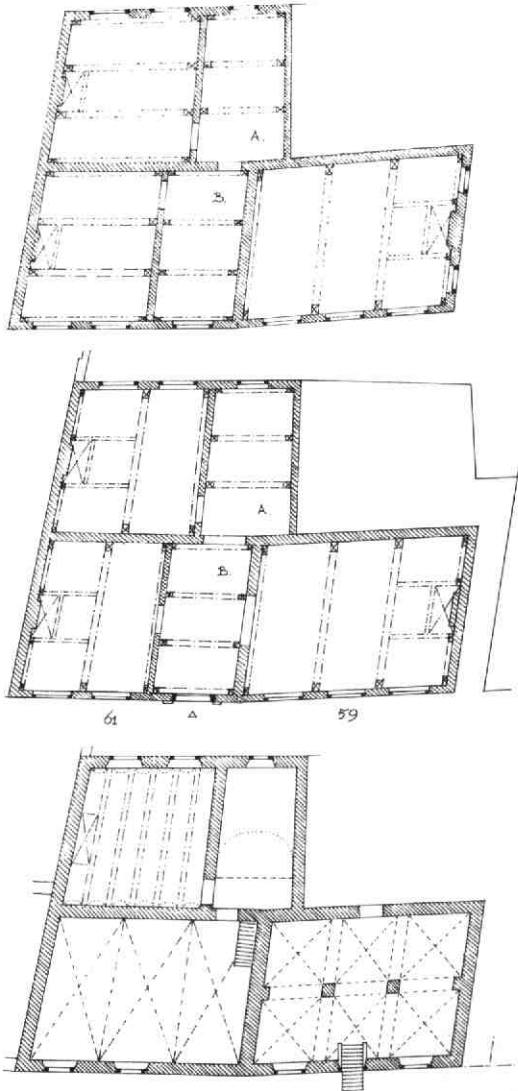
## 62. Voorstraat 59-61

Dit complex is een combinatie van twee vrijwel gelijktijdige 17e eeuwse huizen, die ontstaan zijn tijdens de 17e eeuwse „stadsvernieuwingsgolf“ waarbij de veelal bescheidener bebouwing op de achtererven van de claustrale huizen van het kapittel van St. Jan successievelijk werd vervangen door royelere zelfstandige woonhuizen.

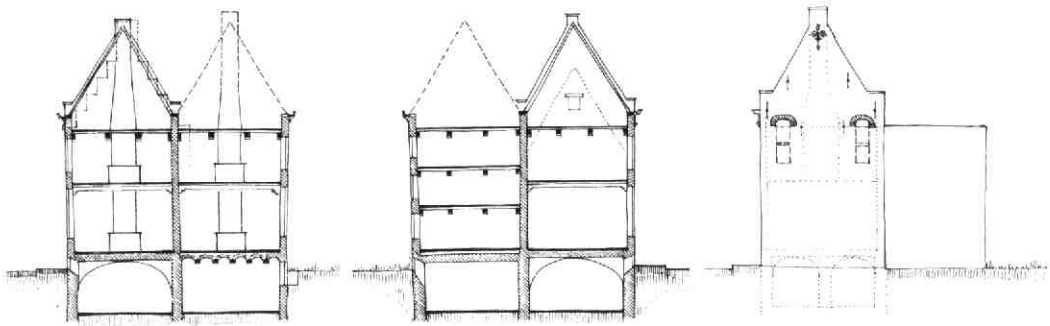
Deze beide huizen zijn een goed voorbeeld van dit proces (afb. 173). Uit bouwsporen in de westelijke zijmuur van nr. 61 blijkt dat diens middeleeuwse

voorganger een bouwhoogte had van één laag met een kap evenwijdig aan de straat. Blijkens een dichtgezette luikopening bovenin de topgevel moet dit huis boven een nog iets lager buurpand ter plaatse van nr. 59 hebben uitgestoken. De oostelijke zijmuur van nr. 61 blijkt een oudere gemene muur: een wat lagere en bredere middeleeuwse trapgevel van nr. 63 werd in de 17e eeuw tot even boven de nieuwe daklijn van nr. 61 verhoogd, maar tekent zich aldaar op zolder nog af.

Nr. 59 werd gebouwd als huis van twee lagen met de kap evenwijdig aan de straat, op een kelder met zes ribbloze kruisgewelven, rustend op vierkante pijlers.



Afb. 172 Voorstraat 59-61. Plattegrondschilderingen van kelder, begane grond en verdieping van de beide panden, met de ligging van de balklagen. Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 173 Voorstraat 59-61. a: dwarsdoorsnede door nr. 61 naar het oosten. b: dwarsdoorsnede door nr. 61 naar het westen. c: de westelijke zijgevel van nr. 59. Schetsen A. F. E. Kipp.

De voorgevel vertoont zandstenen blokken in de strekken boven de vensters. Hij werd in de 19e eeuw gepleisterd; voordien was hij afgewerkt met een rode saus over zorgvuldig metselwerk en witgeschilderde diepliggende gesneden voegen. Niet goed gelukte voegen waren met rode specie bijgewerkt.

Hoewel de voorgevel van nummer 61 op dezelfde wijze is afgewerkt en eveneens geblokte strekken boven de vensters heeft, gaat er achter deze gevel een geheel ander huis schuil (afb. 172). Ditmaal gaat het om een, eveneens geheel onderkelderd, tweebeukig huis van twee verdiepingen met moer- en kinderbalklagen met geprofileerde sleutelstukken, en twee zadeldaken evenwijdig aan de straat (de achterste kap is in de jaren '60 vervangen door een plat dak). Maar het hoort, evenals Muntstraat 4, 6 en 7 en Ambachtstraat 5, thuis in de serie varianten op dit type. De moerbalken liggen nl. op de begane grond haaks op de voorgevel maar op de verdieping (gedeeltelijk?) evenwijdig aan de gevel, wat zeer ongebruikelijk is bij deze kaprichting. Bovendien bestaat het rechte deel van de achterste beuk uit drie i.p.v. twee verdiepingen. Dit spreekt ook duidelijk in de achtergevel, die nog twee in het begin van de 19e eeuw vermaakte kruiskozi-

nen, alsmede twee typen sierankers en een geprofileerde bakstenen gootlijst vertoont.

De ruime kelder heeft onder de voorste beuk twee (vroeger drie) ribloze kruisgewelven, voorts linksachter troggewelven op zware balken boven een tot voor kort geheel met „kinderspelen” betegelde ruimte en rechtsachter (onder het gedeelte met drie etages) een tongewelf dwars op de straat.

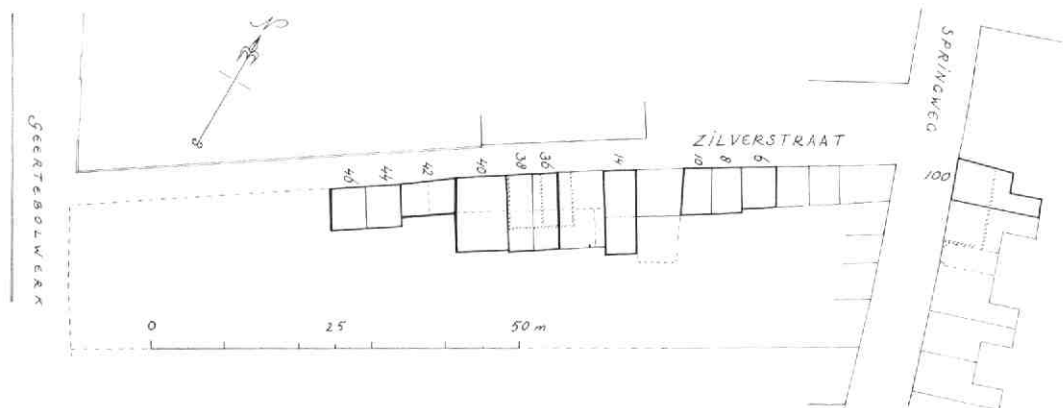
Een dergelijke gemengde opzet zou men eigenlijk niet verwachten bij een huis dat rond het midden van de 17e eeuw in één keer werd gebouwd.

A. F. E. Kipp

### 63. Zilverstraat 6, 8 en 10

Bij het ingrijpende herstel van de sterk vervallen Zilverstraat waren deze drie vroegere woningen als laatste aan de beurt.

Met het onderzoek van deze huizen werd een over enkele jaren verspreid bouwhistorisch onderzoek van de gehele zuidwand van deze straat voltooid (afb. 174). Terwijl de uitwerking van de gegevens in een gevorderd stadium is, wordt door Martin de Bruijn een on-



Afb. 174 Zilverstraat. Situatieschets van de in 1982 onderzochte panden. Tek. B. J. M. Klück. Gearceerd bij Zilverstraat 36-38: de plattegrond van de laat 14e eeuwse huizen. Gearceerd bij Springweg 100-102: de plattegrond van de vroegere ziekenzaal.



derzoek verricht naar de geschreven bronnen die op deze straat betrekking hebben. Het is de bedoeling t.z.t. beide onderzoeken te combineren tot één verhaal waarin de ontwikkelingsgeschiedenis van de Zilverstraat en de rijke bouwgeschiedenis van de individuele panden beschreven wordt.

De in 1878 gebouwde woningen bleken veel oudere binnenmuren te hebben: die tussen Zilverstraat 8 en 10 toonde een weggebroken rug-aan-rugstookplaats, terwijl die tussen nr. 6 en 8 was gebouwd als topgevel, later opgehoogd voor een kap van nr. 6. Te concluderen valt dat er in het begin van de 17e eeuw twee kameren gebouwd zijn ter plaatse van nr. 8 en 10, waartegen later in de 17e eeuw t.p.v. nr. 6 een huisje gebouwd werd.

Bouwsporen van vensters in de 16e eeuwse oostgevel van Zilverstraat 12 tonen aan dat er voordien sprake was van een open terrein. De verrommelde grond met 15e en 16e eeuwse schervenmateriaal, soms in duidelijke afvalkuiltjes, onderstreept dit (afb. 175).



Afb. 175 Zilverstraat 8-10. Fragment van een slibversierd bord. Foto F. Kneefel. Dit zgn. vogelbord is gemaakt in de vroeg 15e eeuwse pottenbakkerij aan de Hogelanden OZ. (Zie: A. Bruijn e.a., *Pottersvuren langs de Vecht*. Rotterdam 1979, 94 en 110).

Doordat nog aanwezige funderingen een lager werk-nivo wenselijk maakten, kon deze afvalgrond weggegraven worden, waarbij als verrassing de resten van een middeleeuwse kamerwoning t.p.v. nr. 10 tevoorschijn kwamen (afb. 176). Daartoe hoorde een funderingsfragment ter plaatse van de scheiding tussen nr. 8 en 10, met daarop het restant van een afgesleten rollaag, die als drempel van een doorgang diende. De fundering van de vroegere westmuur, met nog net de hoeken van voor- en achtergevel, zit onder de zijgevel van Zilverstraat 12. Tussen beide funderingen lag een verdacht ordelijke puinhoop die, toen hij eenmaal uitgeprepareerd was, een restant bleek te zijn van de in leem gemetselde voorgevel, waarvan de binnenplak door de dikke binnenpleister redelijk aaneen was blijven hangen. Een onderbreking in de regelmaat was toe te schrijven aan een muuropening, waarschijnlijk een venster: onder het puin ter plaatse kwamen vrij veel fragmenten tevoorschijn van vensterglas, waarbij verschillende met beschuldiging (afb. 177). Het gevelpuin bedekte een stookvloer tegen de fundering



Afb. 176 Zilverstraat 8-10. Resten van de middeleeuwse kamerwoning(en). Van voor naar achter: een vloer van moppen, de fundering van de binnenmuur met een restant van een drempel en met de omgevalen voorgevel. Tegen de oostwand van Zilverstraat 12 wordt de stookplaats vrijgelegd.

onder nr. 12. De bijbehorende zwart-aardewerken haardpot was nog aanwezig. Slijtagesporen duiden op een intensief gebruik in de huishouding, voordat de pot de grond in ging om als aspot te dienen.

De plavuizen van de oorspronkelijke vloer waren (voor hergebruik?) verwijderd, alleen een dunne leemlaag was nog over: dit zou een aanwijzing voor weloverwogen sloop kunnen zijn.

Onder Zilverstraat 8 was nog wel een vloerrest bewaard gebleven, maar deze bestond dan ook uit moppen. Zij waren zodanig beschadigd dat hiervoor alleen zon, regen en vorst als meest waarschijnlijke oorzaak genoemd kunnen worden. Van verdere resten van een middeleeuwse kamer was geen spoor meer te vinden. Wel werd op de meest voor een haard in aanmerking komende plaats in de verrommelde grond een dikke aslaag aangetroffen.

Onder Zilverstraat 6 werd, behalve een waarschijnlijk 17e eeuwse beerput, wel een stookvloerrest aangetroffen, als enige aanwijzing dat ook hier al vroeg een kamerwoning was.

Mogelijk hoorden de hier vastgestelde kameren bij de in 1389 vermelde vijf kameren in de „Zulverstrate“. (N. van der Monde III, 320-321). De archeologische gegevens laten een dergelijke datering zeker toe. In bovengenoemd aspakket t.p.v. Zilverstraat 8 werd



Afb. 177 Zilverstraat 10. Fragmenten van geschilderd vensterglas van het oudste huis. Foto F. Kneefel. De wijze van versiering past in de bouwtijd.

een vondst gedaan die een nadere beschouwing waard is: het is een gebakken voorwerp dat bekend staat als „haardpotdeksel” en gezien de brandverkleuringen hoort het ontegenzeggelijk bij de haard thuis.

Vorm en vooral gebruikssporen prikkelden tot een vergelijking met reeds eerder in Utrecht aangetroffen „deksels”, waarvan een aantal fraai versierd is (afb. 178). Ondanks de sterke individuele verschillen valt een aantal kenmerken op als gemeenschappelijk:

- de vorm is conisch, bekroond met een stevige knop of korte steel. Daardoor is het een voorwerp met een zeker gewicht, met name geschikt om

druk mee uit te oefenen, maar onhandig als deksel.

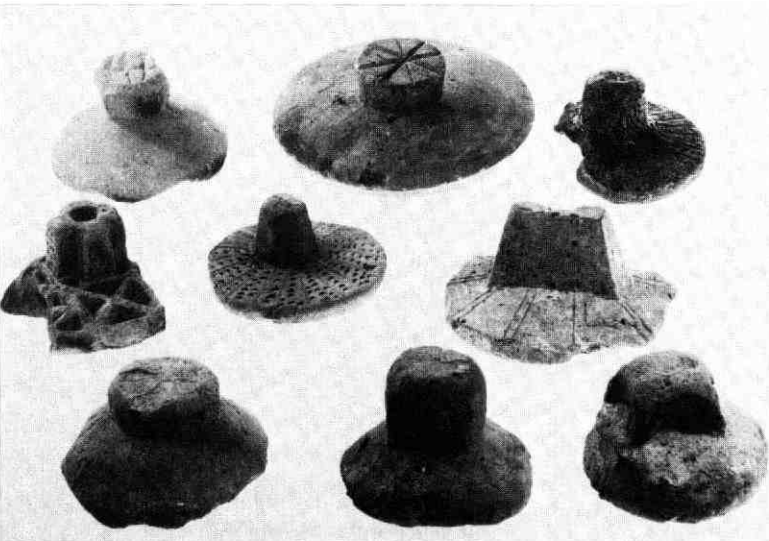
- Onderkant en randen, soms ook de knop, tonen vaak brandsporen.
- De onderkant, die geheel of vrijwel vlak is, vertoont bij de gebruikte exemplaren slijtage als van stevig wrijven.

In het voortreffelijke artikel, waarin A. Dorgelo vele tientallen exemplaren van deze deksels met elkaar vergelijkt, is op dit laatste kenmerk geen acht geslagen.

Vast staat dat het voorwerp bij de stookplaats thuishoort. Ook is er het feit dat het vuur om redenen van brandveiligheid goed gedoofd moet kunnen worden. Een ingegraven pot is erg geschikt om gloeiende as veilig op te bergen, maar de periode waarin deze voorwerpen vooral gebruikt werden, lijkt juist vooraf te gaan aan het haardpot-gebruik. Ook is de doorsnede te variabel en meestal te klein om te passen in het gat van de haardpotplavuis (10 cm voor het in Zilverstraat 8 gevonden exemplaar). Bovendien, en vooral bij het hier gevonden exemplaar, is sprake van het afbrokkelen van de rand terwijl het gebruik toch blijkt door te gaan. Op bovengenoemde gronden kom ik tot de veronderstelling dat dit primair een voorwerp is om de nog gloeiende as op de stookvloer mee uit te drukken. De „haardpotdeksel” is dan in feite een „domper”. Deze zou ook nog gebruikt kunnen zijn om de as fijn te wrijven. De as immers had een belangrijke betekenis in het huishouden, niet alleen als schuurmiddel, maar vooral ook om mee te wassen. Het werkzame bestanddeel is kaliumcarbonaat: potassium (de verlatijnste vorm van potas, haardpot-as dus).

LIT: A. Dorgelo, *Middeleeuwse versierde aardewerkdeksels*. BROB 1959, 119-138. N. van der Monde, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de pleinen, straten . . . der Stadt Utrecht III*, Utrecht 1846.

Bart Klück



Afb. 178 Zilverstraat 8. Een aantal van de in Utrecht gevonden „dompers”. Foto F. Kneefel. Het exemplaar midden onder is afkomstig uit Zilverstraat 8. Behalve het grote exemplaar midden boven (afkomstig uit ovenafval van omstreeks 1400) en het exemplaar midden rechts (gevonden in 14e eeuwse ovenafval) vertonen zij alle de in de tekst beschreven gebruikssporen.

## 64. Zilverstraat 14

Dit éénlaags huis is in de vroege 19e eeuw gebouwd volgens een eenvoudige opzet: door het gebruiken van de zijgevels van Zilverstraat 12 en 34 waren alleen op de smalle zijden gevels nodig om een ruimte te begrenzen die met een binnenmuur, een gangmuur en een zolder geschikt was voor twee woningen.

De stookplaats van de achterkamer bleek gebouwd te zijn op de storkoker van een 16e eeuwse beerput onder de naastgelegen z.g. Zilverbergspoort.

Voorafgaand aan het storten van de nieuwe betonvloer kon aan de funderingen vastgesteld worden dat er eertijds een laat-middeleeuwse kamerwoning, ter grootte van de voorste woning, stond. De voor- en achtergevel daarvan waren in verband gemetseld met de westmuur van Zilverstraat 12, een relatie die ook blijkt uit een dichtgemetselde, oorspronkelijke door-gang in deze muur.



Afb. 179 Zilverstraat 14. Stookwand met haardstenen, die oorspronkelijk toebehoort heeft aan het achterhuis van Zilverstraat 12.

Bij het slopen van de muur, die gemeenschappelijk was met het verdwenen achterhuis van Zilverstraat 12, kon door de oplettendheid van de mensen van het aannemersbedrijf van Zoelen een stookwand met 16e eeuwse haardstenen worden vrijgelegd (afb. 179). Deze haardstenen hoorden bij een vroegere stookplaats van Zilverstraat 12. De door de vuur beschadigde partij bestaat uit een halfronde deksteen met het wapen van Karel V en het jaartal 1550 (afb. 180) en verder uit rechthoekige stenen met een mannen- en vrouwekopje in medaillons. *Bart Klück*



Afb. 180 Zilverstraat 14. De deksteen van de stookwand met haardstenen. Foto F. Kneefel. Dubbelkoppige Habsburgse adelaar met de spreuk PLVS O(V)LTRE, tussen twee vlammende zuilen van Hercules, geflankeerd door griffioenen. Ter weerszijden van de keizerskroon het, beschadigde, jaartal 1550.

## 65. Zilverstraat 36 en 38

Vóór de renovatie was het al duidelijk dat deze panden ontstaan waren door splitsing van een ouder huis, dat niet los gezien kan worden van Zilverstraat 34. Het onderzoek voor en tijdens de renovatie leverde een groot aantal gegevens op, waaruit reeds een aantal bevindingen naar voren gehaald kunnen worden.

Evenals Zilverstraat 34 bestaat Zilverstraat 36/38 uit een éénlaags dwarshuis met haaks daarop een jonger achterhuis (afb. 174). Bij het bodemonderzoek bleek dat de dwarshuizen voorafgegaan werden door twee diepe huizen die tot de oudste bebouwing van de in 1386 voor het eerst vermelde straat behoren (Van der Monde III, 320). Van beide huizen werd een stookplaats teruggevonden: één tegen de westmuurfundering van Zilverstraat 38 (afb. 181) en één midden in Zilverstraat 36, langs een uitbraaksleuf.

In de loop van de 15e eeuw worden deze huizen vervangen door twee dwarshuizen, op een groter perceel. De oude stookplaats tegen de westmuur van Zilverstraat 38 blijft in gebruik. Tegen de nieuwe achtergevel komt een lage aanbouw, waarbij de zuidelijke fundering van het afgebroken huis gebruikt werd.

Bij een ingrijpende verbouwing rond 1500 worden de westmuur en de voorgevel vervangen, een nieuwe stookplaats aangelegd (afb. 182) en vermoedelijk balklaag en kap vernieuwd.

Nog in de eerste helft van de 16e eeuw wordt er weer grondig verbouwd en nu met een aanwijsbare oorzaak: in 1538 is er een grote brand in de Zilverstraat geweest (med. M. de Bruijn). Bij het spoedig aangevangen herstel wordt het vloernivo verhoogd, waaraan het peil van de nieuwe balklaag wordt aangepast. In Zilverstraat 36 bleef een fragment bewaard van de toen gelegde vloer in de vorm van een specielaag met de afdrukken in diagonaalpatroon van kleine (12.5 x 2 cm) geglazuurde plavuisjes (afb. 183). Tussen



Afb. 181 Zilverstraat 38. De oudste stookplaats (eind 14e eeuw). Onder: de omstreeks 1500 herbouwde westmuur.



Afb. 182 Zilverstraat 38. De stookplaats van omstreeks 1500, gelegen boven die van afb. 181. Foto B. J. M. Klück. De daktegel naast de haardpot is vermoedelijk gebruikt als deksel voor die haardpot.



Afb. 183 Zilverstraat 36. Vloerrest van 1538 met geglazuurde plavuisjes in diagonaal patroon. Foto B. J. M. Klück. Rechts: de fundering van de ca 1800 weggebroken muur tussen voor- en achterhuis.

reeds bestaande achterhuizen van Zilverstraat 34 en 40 wordt een nieuw achterhuis gebouwd met, evenals bij het voorhuis, een doorgang naar Zilverstraat 34. Meer dan drie eeuwen lang blijven beide panden als eenheid functioneren. In het laatste kwart van de

16e eeuw wordt het achterhuis, samen met het achterhuis van Zilverstraat 34, verbouwd. Beide krijgen een zorgvuldig afgewerkte eiken balklaag, een nieuwe kap en een stookplaats, terwijl een dubbele achtergevel volgens één ontwerp wordt gebouwd. Uit deze veranderingen zou afgeleid kunnen worden dat



Afb. 184 Zilverstraat 34 en 36-38. De oorspronkelijk 16e eeuwse gevels van de achterhuizen. Tek. B. J. M. Klück.



Afb. 185 Zilverstraat 36-38. Achtergevels. Vooral als gevolg van de 19e eeuwse verbouwing was de achtergevel zó slecht geworden, dat hij herbouwd moest worden. Daarbij is een deel van de top gereconstrueerd. De metselaar is terecht trots op het resultaat van zijn werk.

het hoofdaccent van het wonen naar de achterhuizen verplaatst wordt.

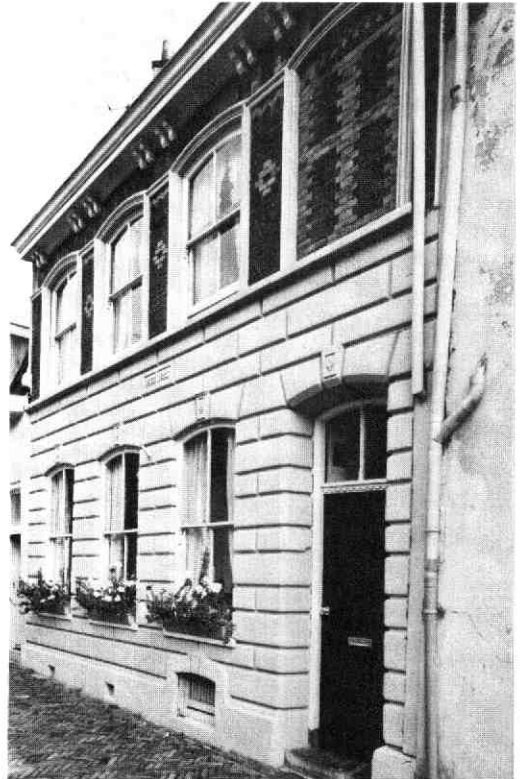
De gevels werden uitgevoerd als z.g. schoudergevels, waarbij de gevelhellingen halverwege door een trap doorbroken worden: een soort kruising tussen een tuitgevel en een trapgevel. Met verschillende uitgevoerde bogen, venstervormen en afwisseling van rollagen en invlechtingen, gevoegd bij het niveauverschil en de ongelijke breedte, kregen de gevels een uiterst levendige opbouw (afb. 184 en 185).

Na de dynamische ontwikkeling in de 16e eeuw duurt het tot rond 1800 voor er weer sprake is van verandering. Sinds enige tijd is hier dan de herberg „De Zilveren Berg” gevestigd. Kennelijk om een grote gelagkamer te krijgen, wordt de muur tussen voor- en achterhuis weggebroken. Langs de oostmuur wordt een gang afgescheiden vanaf de daartoe opgeschoven ingang. Deze ingang, in empire-stijl uitgevoerd, krijgt een naar buiten draaiende deur (wat voor een dergelijk bedrijf erg handig is).

De herberg houdt het uit tot rond 1860. Het pand wordt dan maximaal uitgebaat door er vier woningen in onder te brengen, waarbij voor- en achtergevel wijzigingen ondergaan. In onze eeuw, waarin de oude kappen en de achtergeveltop verdwijnen, wordt deze benauwde toestand verlicht door voor- en achterwoningen samen te voegen.

LIT.: N. van der Monde, Beschrijving van de pleinen, straten . . . der stad Utrecht III. Utrecht 1846.

Bart Klück



Afb. 186 Zilverstraat 40. De „Engelse” gevel van 1884.

## 66. Zilverstraat 40



Afb. 187 Zilverstraat 40. Pastilledoosje. Foto F. Kneefel. a: bovenzijde met portret van Prince Albert. Het opschrift luidt: H.R.H. Prince Albert's Cachol aromatisé Prepared by Thomas Jackson. b: onderzijde. Opschrift: Sweeten the breath, refresh the mouth. Albert Gate 1869. In het schild: Prince Albert's cachols. Inventors original proprietor.

De vraag naar de herkomst van de merkwaardige architectuur van dit huis kon beantwoord worden door de vondst in het gemeente-archief van een transportakte, die vermeldt dat Hendrik Dammeijer in 1876 het huis verkoopt aan zijn zoon, wiens beroep, volgens de akte, timmerman te Dover (Engeland) is. Als deze in 1884 het huis verbouwt, krijgt de Zilverstraat een huis met duidelijke Engelse stijl-invloeden, zoals het sierpleister, de schuiframen met de doorlopende stijlen van de bovenramen en de driedelige overhoekse schoorsteen op de oostgevel (afb. 186). De vondst van een 19e eeuwse pastille-doosje (afb. 187) uit Engeland wijst evenzeer op de smaak van deze timmerman, wiens vindingrijkheid in de voorgaande Kroniek (MBOU 1982-2, 84-85) reeds aan bod kwam.

Ook dit huis bevatte nog muurwerk van een middeleeuwse voorganger (zie Zilverstraat 36/38), waarvan in Zilverstraat 42 de topgevel van het voorhuis in zicht kwam.

Bart Klück

## 67. Zilverstraat 42

De beganegrond van dit dwarse huis, gebouwd in de 17e eeuw, was in twee ruimten van gelijke oppervlakte verdeeld. In het rechterdeel bevonden zich de ingang en de doorgang naar het achtererf en de trap met eronder een stenen spiltrapje naar een kleine kelder. De gave kelder met tongewelf, het enige dat van het huis gehandhaafd bleef, werd helaas niet in het herstelplan opgenomen.

Boven tegen de westmuur van de beganegrond was een stookgewelfje van een oorspronkelijke stookplaats op de verdieping.

De linker ruimte was in het derde kwart van de 19e eeuw, toen de voorgevel verbouwd werd, afgewerkt als woonkamer met een eenvoudig schouwkje. Het plafond was betimmerd met lange dunne delen tussen de balken van de enkelvoudige balklaag en voorzien van profiellijstjes. De oostmuur van deze kamer toonde sporen van een grotere 18e eeuwse schouw en van een 17e eeuwse schouw.

De specielaag van de 17e eeuwse vloer kwam in zicht bij het afgraven voor de nieuwe betonvloer. Daaronder bleken nog twee plavuizen vloeren te liggen, beide sterk hellend naar het zuiden. Zij hoorden bij een kamerwoning, waarvan de funderingen van moppen de latere woonkamer begrenzen. Bij de bovenste vloer, met plavuizen van 16.6 x 3 cm in halfsteens verband, hoorden de resten van de wangen van een 16e eeuwse stoekplaats tegen de oostmuur. Tegen de linker wang zat een haardpot. De onderste vloer bestond uit hardgebakken plavuizen van 20 x 4 cm, die sporen van vuur vertoonden. Er bleek geen relatie met de stoekplaats.

Bart Klück

## 68. Zilverstraat 44 en 46

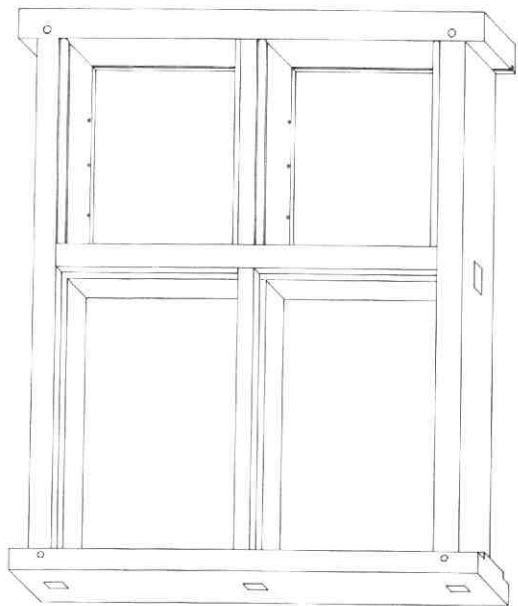
Dat deze tamelijk „modern“ ogende huizen (afb. 188) vroeg 18e eeuwse waren, bleek bij het uitnemen van de ramen, toen bij alle kozijnen de pengaten tevoorschijn kwamen van middenstijl en kalf van kruiskozijnen. De bovenramen van deze kruiskozijnen waren oorspronkelijk gevuld met glas in lood, zoals bleek uit een in de bovendorpel geschaafde groef voor het glaspaneel, dat verder bevestigd was aan bindroeden, waarvan de stijlen de geboorde gaten vertoonden (afb. 189).



Afb. 188 Zilverstraat 44. Voorgevel. In de kozijnen van de verdieping zijn de pengaten zichtbaar van de verdwenen middendorpel en middenstijl.

Nog net was aan de stijlen te zien dat zij oorspronkelijk zware kraalprofielen gehad hadden, eenzelfde profilering als die, welke de enkelvoudige balklagen vertonen.

Zilverstraat 44 en 46 zijn de laatsten van een rij van acht huizen, waarmee de zuidelijke wand van de Zil-



Afb. 189 Zilverstraat 44. Isometrische reconstructie van een kruiskozijn van de verdieping. Tek. B. J. M. Klück. Brugstaafgaten in de stijlen en een ingeschaafde glasgroef in de bovendorpel wijzen op gebruik van glas-in-lood. De benedenopeningen waren oorspronkelijk voorzien van draairamen binnen, en luiken buiten.

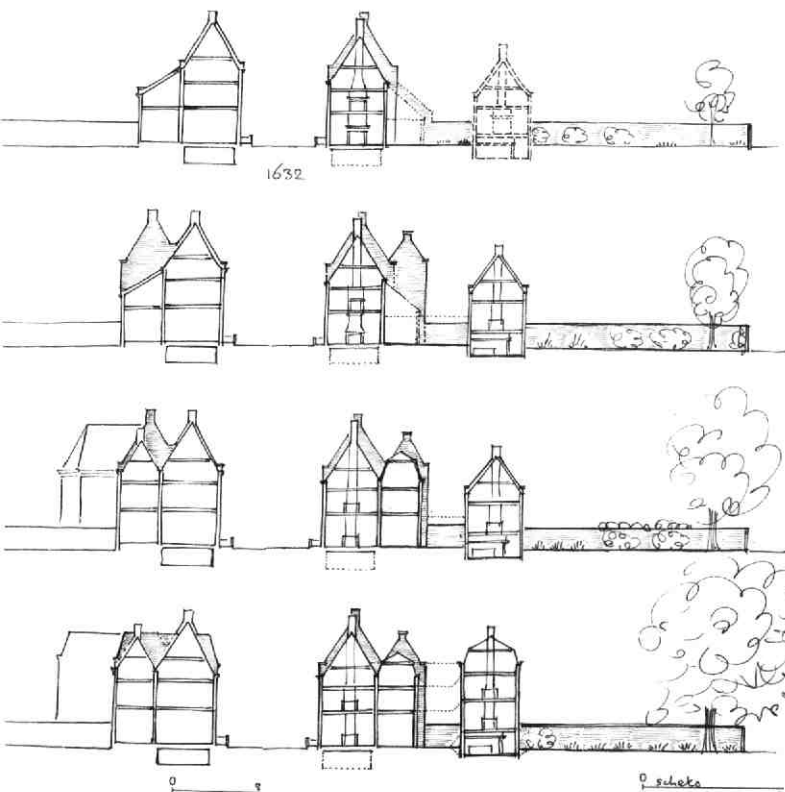
verstraat in één keer gesloten werd tot aan de stadswal. Dit blijkt ook uit de oostmuur van nr. 44, die in feite de keurig gemetselde en gevoegde, oorspronkelijk vrijstaande eindgevel van Zilverstraat 42 was.

Bart Klück

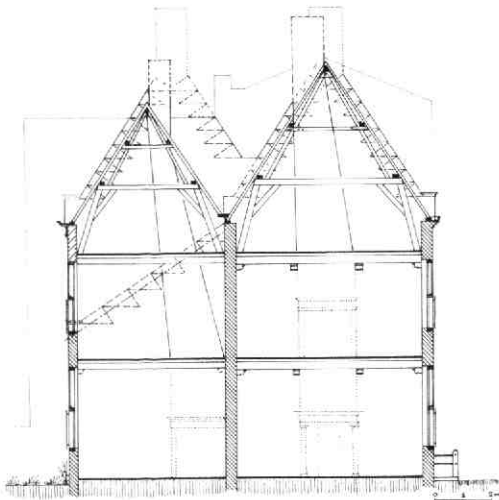
## 69. Zuilenstraat 7-15

In Utrecht is het 17e eeuwse, zogenaamde tweebeukige huizentype (met twee zadeldaken achter elkaar) vrij goed vertegenwoordigd. Reeds eerder kwamen enkele variaties op dit thema ter sprake (Janskerkhof 16, Ambachtstraat 5, Muntstraat 4, 6, 7). Men treft het vooral (maar niet alleen) aan bij royaal opgezette 17e eeuwse woonhuizen in de oostelijke helft van de binnenstad, zowel los voorkomend langs b.v. Nieuwe Gracht en Kromme Nieuwe Gracht, alsook in concentraties, met name langs in de 17e eeuw gewijzigde of nieuw aangelegde straten als Boothstraat en Brigitenstraat. Zo wordt ook het karakter van de Zuilenstraat voor een belangrijk deel nog steeds door dit huizentype bepaald (afb. 192).

Een deel van deze tweebeukige huizen blijkt echter pas later tot deze karakteristieke opzet te zijn uitgegroeid. Een voorbeeld hiervan bleek Zuilenstraat 9 te zijn, waarvan het voorhuis een grotere diepte heeft dan de achterste beuk (afb. 190 en 191). Het voorhuis dateert in zijn huidige vorm waarschijnlijk uit 1631-1632, de jaren waarin de straat verbreed en vrijwel geheel nieuw bebouwd werd. Op dit voorhuis

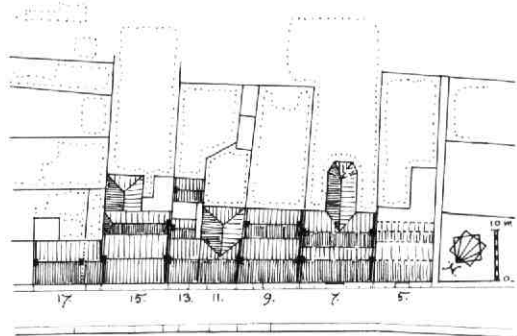


Afb. 190 Zuilenstraat 7-15. Evolutieschets van de dwarsdoorsnede van (links) Zuilenstraat 9 (met daar achter nr. 7) en van (rechts) Zuilenstraat 13 (met daar achter nr. 15). Tek. A. F. E. Kipp.



Afb. 191 Zuilenstraat 7-15. Schets van de dwarsdoorsnede van Zuilenstraat 9 naar het westen, met aangetroffen bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

sloot blijkens bouwsporen een, kennelijk éénlaagse, aanbouw aan, die met een aankapping op gootniveau uitkwam. Kort daarna lijkt het (later geheel vernieuwde) buurpand nr. 7 te zijn gebouwd in tweebeukige vorm, waarbij voor het ondiepere voorhuis gebruik kon worden gemaakt van de zijtopgevel van nr. 9, terwijl de zijmuur van de achterbouw werd verhoogd tot een gelijkwaardige topgevel met vlechtingen, zodanig dat de zakgoot tussen beide daken op vloeringniveau kwam te liggen en er dus een doorlopende zolder ontstond. Nog weer later in de 17e eeuw werd vervolgens de ondiepe achterbouw van nr. 9 verhoogd en voorzien van een eigen zadeldak, gebruik makend van de zijgevel van nr. 7. Een vergelijkbare situatie lijkt zich te hebben voorgedaan bij Zuilenstraat 15, waar de forse voorste beuk



Afb. 192 Zuilenstraat 7-15. Situatietekening met kappenplan. Tek. A. F. E. Kipp.

van het huis geheel uit 1632 lijkt te dateren, terwijl de wat ondiepere achterste beuk in het begin van de 19e eeuw verhoogd lijkt te zijn en van een nieuwe kap werd voorzien (afb. 190). Mogelijk is toen pas de huidige opzet met twee zadeldaken ontstaan. Als derde voorbeeld met eenzelfde ontwikkeling kwam Zuilenstraat (11-)13 aan de orde (afb. 190). Dit pand werd kort na het buurpand nr. 15 - en gebruik makend van de juist gereedgekomen zijgevel daarvan - gebouwd als een asymmetrisch dubbel woonhuis onder een doorlopend dak. Ook hier heeft vermoedelijk een ondiepe éénlaagsaanbouw op het voorhuis aangesloten, die rond het midden van de 19e eeuw met een verdieping werd verhoogd, terwijl de mansardekap daarboven aan kon sluiten op de reeds eerder verhoogde achterbouw van het buurhuis. Bovendien heeft nr. 13, zonet vanouds, dan toch reeds sedert het midden van de 17e eeuw, een vrijstaand achterhuis met een zadeldak evenwijdig aan de straatrichting. In opzet bestond dit achterhuis uit een grote tuinkamer boven een royale, half ondergrondse keuken. Omstreeks 1880 werd het met een verdieping verhoogd.

A. F. E. Kipp

## Lijst van panden waarin in 1982 bouwhistorisch onderzoek werd verricht, dat niet in deze Kroniek wordt behandeld.

Achter Clarenburg 5  
 Achter St. Pieter 18  
 Annastraat 3, 5, 11  
 Van Asch van Wijckskade 8, 28-30  
 Brigittenstraat 4  
 Choorstraat 11  
 Doelenstraat 12  
 Haverstraat 10, 12, 14, 19, 47, 49  
 Hoogt 12  
 Janskerkhof 12, 13, 13a, 15, 18, 19  
 Jerusalemstraat 12  
 Keistraat 5  
 Korte Nieuwstraat 2, 4  
 Kromme Nieuwe Gracht 43, 45  
 Lage Weide 39

Lange Nieuwstraat 17, 19, 21, 23, 34, 62, 63, 64  
 Nieuwe Gracht 1, 3, 5, 14, 19, 21, 38, 51, 64, 67, 137  
 Nobeldwarsstraat 21  
 Oude Gracht 3, 5, 7, 37, 41, 43, 45, 129, 185, 189, 261, 298, 307  
 Oude Gracht (werfmuren) 97-101, 105  
 Ridderhofstad 4  
 Springweg 9, 51, 64  
 Trans 6, 8, 10, 12, 14, 16  
 Twijnstraat 28  
 Wittevrouwensingel 27, 29  
 Wittevrouwenstraat 44  
 Zadelstraat 9